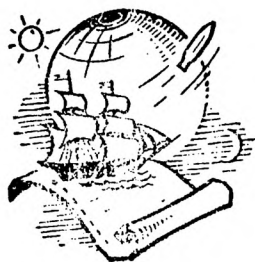

БІБЛІОТЕКА ПРИГОД
ТА НАУКОВОЇ ФАНТАСТИКИ

ЖЮЛЬ ВЕРН

П'ЯТНАДЦЯТИЛІТНИЙ
КАПІТАН

БІБЛІОТЕКА ПРИГОД ТА НАУКОВОЇ
ФАНТАСТИКИ

Видавництво ЦК ЛКСМУ "Молодь"

Київ 1957

ЖЮЛЬ ВЕРН

П'ЯТНАДЦЯТИЛІТНІЙ
КАПІТАН

Роман

Видавництво ЦК ЛКСМУ "Молодь"

• Київ — 1957

Переклад з французької Ю. І. НАЗАРЕНКА

Ілюстрації Г. МЕРСА

Художнє оформлення Г. ТИДИНЯНА

Частина перша

Розділ перший

ШХУНА-БРИГ¹ „ПІЛІГРИМ“

2 лютого 1873 року шхуна-бриг «Пілігрим» знаходилась під $43^{\circ}57'$ південної широти і $165^{\circ}19'$ західної довготи від Грінвіча.

Цей корабель водотоннажністю в чотириста тонн був споряджений у Сан-Франціско для полювання на китів у південних морях і належав багатому каліфорнійському судновласникові Джеймсу Уелдону. Командував «Пілігримом» на протязі кількох років капітан Гуль.

«Пілігрим» був одним з найменших, але найкращим кораблем тієї флотилії, яку Джеймс Уелдон щосезону відправляв аж за Берінгову протоку в північні моря, а також до Південного Льодовитого океану в район Тасманії і мису Горн. Корабель мав прекрасний хід. Чудова оснастка дозволяла йому з невеличким екіпажем плавати поміж непрохідних крижин у Південній півкулі. Капітан

¹ Ш х у н а - б р и г — парусне швидкохідне судно з двома щоглами.

Гуль умів, як кажуть матроси, лавірувати серед крижин, які влітку досягають нижчих широт, ніж у Північній півкулі — їх зустрічають іноді навіть поблизу Нової Зеландії і мису Доброї Надії. Щоправда, це вже ослаблені ударами, розмиті теплими течіями невеликі айсберги, більша частина яких розтає в Тихому або Атлантичному океанах.

Під командою досвідченого моряка та ушавленого гарпунера флотилії капітана Гуля перебував екіпаж з п'яти матросів і одного новака... Цього було недостить для полювання на китів: для обслуговування шлюнок і розбирання здобутих туш потрібно значно більше людей. Але Джеймс Уелдон, як і багато інших судновласників, вважав вигіднішим для себе наймати в Сан-Франціско матросів тільки для обслуговування шхуни-брига. На Новій Зеландії серед дезертирів і місцевих жителів завжди було досить вправних гарпунерів і матросів різних національностей, які шукали сезонної роботи. Після закінчення кампанії з ними розраховувалися, висаджували на берег, і вони чекали наступного року, щоб запропонувати свої послуги іншим китобійним кораблям. У такій спосіб судновласники засащаджували на утриманні команди і збільшували свої прибутки.

Так робив і власник «Пілігрима».

Шхуна-бриг щойно закінчила сезон біля південного полярного кола. Проте не всі бочки для китового жиру були заповнені, в трюмі не було й достатньої кількості китового вуса. Вже на той час китобійний промисел ставав нелегкою справою. Китів нещадно винищували, їх залишилося мало. Справжні кити у Північному Льодовитому океані і в південних морях почали зникати. Китобой мусили полювати на фінвалів або на полосатиків¹ — величезних ссавців, переслідування яких загрожувало небезпекою.

Це ж саме довелось робити протягом сезону і капітанові Гулю; він розраховував згодом піднятися трохи вище на південь, якщо треба буде, то дійти навіть до тих місць, звідки вже можна бачити землі Кларі й Аделі, що відкрив, як згодом було остаточно доведено, славнозвіс-

¹ Справжній кит дає мисливцям ворвань (китовий жир) — цінну промислову сировину — і китовий вус. Китовий вус — рогові пластинки, з яких виготовляють різні вироби. Полосатик дає лише ворвань, пластинки китового вуса у нього розвинені слабо.

ний мореплавець капітан «Астролябії» та «Ретельного» француз Дюмон д'Юрвіль, хоч би як американець Уїлкс не заперечував це.

Загалом сезон не був щасливим для «Пілігрима». На початку січня, тобто в розпалі літа у Південній півкулі і задовго до закінчення китобійної кампанії, капітанові Гулю довелося залишити місце полювання. Його сезонники, зборище досить підозрілих людей, безперервно огризалися й байдикували, тому капітан змушений був подумати, як їх позбутися.

«Пілігрим» узяв курс на північний захід, до узбережжя Нової Зеландії, куди й прибув 15 січня. Корабель пришвартувався в порту Окленді, розташованому у затоці Хауракі на Північному острові. Тут і висадили сезонних китобоїв.

Команда «Пілігрима» була незадоволена: шхуна-бриг недобрала щонайменше двісті бочок жиру. Ніколи ще полювання не було таким невдалим. Капітан Гуль був глибоко розчарований: йому, славнозвісному китобоеві, вперше доводилося повертатись з такою мізерною здобиччю.

Даремно він намагався в Окленді набрати нову команду для полювання: всі моряки вже були заняті на інших китобійних кораблях. Тому довелось відмовитися від думки повністю завантажити «Пілігрим»; капітан Гуль збирався вже остаточно вирушити з Окленда, коли до нього звернулися з проханням узяти на борт пасажирів, і він не зміг у цьому відмовити.

Місіс Уелдон, дружина власника «Пілігрима», її п'ятилітній син Джек та один з родичів, якого всі називали кузеном Бенедиктом, у той час перебували в Окленді. Джеймс Уелдон в комерційних справах іноді приїздив до Нової Зеландії; цього разу його супроводжували дружина, син та кузен Бенедикт, які разом з ним мали повернутися і до Сан-Франціско.

Та перед самим від'їздом родини маленький Джек серйозно захворів; незважаючи на це, батько мусив негайно вирушати в своїх справах, тому і залишив в Окленді всіх трьох.

Минуло три місяці — три тяжких місяці розлуки, які здалися місіс Уелдон надзвичайно довгими. Коли дитина одужала, мати почала думати про повернення додому. Саме в цей час її сповістили про прибуття «Пілігрима».

На той час між Австралією і Сан-Франціско курсували трансокеанські кораблі компанії «Золотий вік», що зв'язували Мельбурн з Панамським перешийком через Папете. Діставшись до Панами, довелося б чекати американський пароплав, який регулярно робив рейси між перешийком та Каліфорнією. Такий маршрут був незручний для жінки з дитиною, бо примушував затримуватися, робити пересадки. Саме тоді і пришвартувався в Окленді «Пілігрим». Не вагаючись, місіс Уелдон звернулася до капітана Гуля з проханням доставити її разом з сином, кузенком Бенедиктом та старою негрятячкою Нан, яка виняньчила ще саму місіс Уелдон, до Сан-Франціско. Плисти тисячі морських лье¹ під парусами! Проте судно капітана Гуля було в цілковитому порядку, погода ж така чудова по обидва боки екватора! Капітан Гуль погодився і одразу віддав у розпорядження пасажирки свою власну каюту. Йому хотілося, щоб протягом цих сорока чи п'ятдесяти днів, доки триватиме подорож, місіс Уелдон почувала себе на борту китобійного судна якнайзручніше.

Отже, для подорожі місіс Уелдон склалися сприятливі умови. Єдиною затримкою могло бути те, що «Пілігрим» повинен був зайти для розвантаження у чилійський порт Вальпарайсо. А вже далі вздовж американського узбережжя вони сподівалися йти при сприятливому береговому вітрі.

Місіс Уелдон була сміливою жінкою і не боялась моря. Їй було близько тридцяти років, вона мала хороше здоров'я і звикла ділити з чоловіком труднощі далеких подорожей; у неї не виникало ніяких вагань щодо подорожі на борту малотоннажного корабля. Вона вважала капітана Гуля досвідченим моряком, на якого цілком покладався Джеймс Уелдон. «Пілігрим» був надійним, швидкохідним судном в американській флотилії китобоїв. Трапилася нагода, треба було скористатися з неї. Місіс Уелдон і скористалася.

Цілком зрозуміло, що кузен Бенедикт мав її супроводжувати.

Кузенові Бенедикту було років п'ятдесят, він був непоганою людиною. Незважаючи на такий солідний вік,

¹ Морське лье — старовинна французька міра довжини, що дорівнює 5 кілограм 555 метрам.

лишати його самого було небезпечно. Не те що високий, але якийсь довгий, швидше сухорлявий, ніж худий, з кістлявим обличчям, величезною головою, вкритою густою чуприною, в золотих окулярах — кузен Бенедикт являв собою типовий образ ученого, істоти беззахисної і доброї, якій судилося на все життя лишитись великим немовлям.

«Кузеном Бенедиктом» завжди звали його і сторонні, бо й справді він належав до тих хороших людей, які здаються рідними для всіх. Кузен Бенедикт не знав, куди подіти свої довгі руки і довжелезні ноги. Він зовсім не вмів вести свої справи навіть за дуже простих життєвих обставин. Він не був тягарем для інших, ні, але якось так виходило, що бентежив усіх і сам бентежився. А втім, він був невибагливим, жив, як прийдеться, забуваючи, що треба пити чи їсти, поки йому не подадуть, не зважав на холод і спеку — здавалося, що він належить більше до рослинного світу, ніж до тваринного. Вчений нагадував безплідне, майже позбавлене листя дерево, нездатне ні нагодувати когось, ні дати притулок. І все ж він мав чуле серце.

Таким був кузен Бенедикт. Він би охоче допомагав людям, коли б, як казав пан Прюдом¹, міг допомогти кому-небудь.

І все ж його любили навіть за його безхарактерність. Місіс Уелдон ставилася до нього, як до дитини, як до старшого брата її маленького Джека.

Треба сказати, що кузен Бенедикт ніколи не сидів без діла. Це був роботяга. Природознавство — єдина пристрасть, яка цілком його захоплювала.

Сказати «природознавство» — це сказати дуже багато.

Відомо, що ця наука складається з найрізноманітніших галузей знань: зоології, ботаніки, мінералогії та геології.

Проте кузен Бенедикт зовсім не був ні ботаніком, ні мінералогом, ані геологом.

Може, він був зоологом у широкому розумінні цього слова, чимсь на зразок Кюв'є² Нового Світу, який здатний аналітично розкласти тварину чи синтетично її від-

¹ П р ю д о м — обмежений, самозадоволений буржуа з комедії французького драматурга XIX ст. Анрі Монньє «Велич і падіння пана Прюдому».

² Ж о р ж К ю в ' е (1769—1832) — відомий французький природознавець.

творити; може, він був одним з тих учених, які глибоко досліджували і вивчали ті чотири типи — хребетних, м'якотілих, суглобистих та променистих, на які Кюв'є ділив тваринний світ? Чи, може, він, оцей наївний, але старанний вчений, умів розпізнати і дослідити в згаданих чотирьох типах ряди, родини, підродини, роди, види та різновидності?

Ні.

То чи не присвятив себе кузен Бенедикт вивченню першого з цих типів — хребетних: ссавців, птахів, плазунів і риб?

Зовсім ні.

Можливо, його приваблювали молюски — від головоногих до мшанок — і наука про м'якотілих, малакологія, розкрила перед ним свої таємниці?

Аж ніяк.

Може, променисті, голкошкірі, актинії, поліпи, паразити, губки та інфузорії примушували його допізна палити гас у лампі?

Треба прямо сказати, що й променисті не були об'єктом його дослідження.

Отже, з усієї зоології залишається тільки розділ про суглобистих, тому зрозуміло, що саме вони цілком і захопили кузена Бенедикта.

Так, але тут дещо треба уточнити.

Суглобисті поділяються на шість класів: комах, багатонігих, павукоподібних, ракоподібних, вусоногих та кільчастих червів.

І, висловлюючись науково, кузен Бенедикт неспроможний був відрізнити земляного черв'яка від медичної п'явки, хатнього павука від псевдоскорпіона, багатоніжки від сколопендри.

Ким же був тоді кузен Бенедикт?

Звичайним ентомологом, та й годі.

Безперечно, можуть зауважити, що ентомологія є частиною природничих наук і вивчає усіх суглобистих. Загалом це так, але звичайно в термін «ентомологія» вкладають вужче значення. Це слово вживають тільки для визначення науки про комах, тобто членистоногих безхребетних, у тілі яких розрізняють три частини — голову, груди та черевце, і які мають три пари лапок та здебільшого дві пари крил.

Отже, кузен Бенедикт обмежував себе тільки суглоби-

стими, був ентомологом у вузькому значенні цього терміну.

Із цього зовсім не виходить, що йому нічого було робити!

Суглобисті поділяються на такі ряди:
прямокрилі (таргани, коники, цвіркуни тощо);
сітчастокрилі (комашині леві, бабки);
перетинчастокрилі (бджоли, оси, мурашки);
лускокрилі (метелики);
напівтвердокрилі (цикади, попелиці, блохи);
твердокрилі (хрущі, бронзовки тощо);
двокрилі (комарі, москіти, мухи);
віялокрилі (стилопс, чи віялокрил);
паразити (воші тощо);
нижчі комахи (мокриці).

Деякі з цих рядів, як, скажімо, твердокрилі, мають тридцять тисяч видів, а двокрилі—шістдесят тисяч¹. Усе це — об'єкт для вивчення, і треба визнати, що для одного дослідника роботи тут більш ніж досить.

Таким чином, життя кузена Бенедикта було цілком і безроздільно присвячене ентомології.

Цій науці він приділяв увесь свій час: не тільки години праці, а також і години сну, бо йому навіть уві сні завжди ввижались комахи. Безліч шпильок було вколото в манжети та поли його піджака, в жилет і в криси капелюха. Коли кузен Бенедикт повертався з наукової прогулянки, його дорогоцінний капелюх перетворювався на колекцію з природознавства: не лише зовні, а й всередині були приколоті комахи.

Щоб остаточно домалювати портрет цього оригінала, додамо, що він вирішив супроводжувати подружжя Уелдонів у Нову Зеландію тільки заради того, щоб задовольнити свою пристрасть до нових відкриттів в ентомології. В Новій Зеландії його колекція збагатилася кількома рідкісними екземплярами, і тепер, зрозуміло, він поспішав у Сан-Франціско, щоб якнайшвидше розкласифікувати все це по ящичках у своєму кабінеті.

Тому що місіс Уелдон з дитиною поверталися до Америки на «Пілігримі», то цілком зрозуміло, що кузен Бенедикт їхав разом з ними.

¹ Тепер відомо більш як мільйон видів комах, серед яких понад двісті тисяч різновидностей жуків.

Але в разі якоїсь небезпеки місіс Уелдон найменше могла покладатися на нього. На превелике щастя, вони мали зробити лише приемну подорож по морю, спокійному в цю пору року, на борту корабля, яким командував заслуговуючий на довіру капітан.

Протягом трьох днів перебування «Пілігрима» в Окленді місіс Уелдон встигла зробити всі приготування до від'їзду; вона поспішала, бо не хотіла затримувати шхуну-бриг. Відпустивши оклендських слуг, вона разом з сином Джеком, кузеном Бенедиктом та старою негритянкою Нап перебралася 22 січня на борт «Пілігрима».

Кузен Бенедикт запакував у спеціальну коробку всю свою колекцію комах. У цій колекції, між іншим, було кілька зразків м'ясоїдних твердокрилих жуків-стафілінів, у яких очі розташовані у верхній частині голови; досі вважали, що ця комаха трапляється лише в Новій Каледонії. Кузенові Бенедиктові пропонували взяти з собою отруйного павука «катипо» — так його звать маорі¹, — укусу якого буває часто смертельним для людини. Та павук не належить до комах у вузькому розумінні цього слова, його місце серед павукоподібних, а тому він зовсім не цікавив кузена Бенедикта. Ось чому кузен Бенедикт зневажливо відмовився од цього і вважав найбільшою окрасою своєї колекції славного новозеландсько-го стафіліна.

Зрозуміло, що кузен Бенедикт застрахував якнайдорожче свою колекцію, бо цей вантаж йому здався ціннішим за весь китовий жир та вус у трюмі «Пілігрима».

Коли місіс Уелдон та її супутники піднялися на борт шхуни-брига і усе вже було готове, щоб знятися з якоря, Гуль підійшов до пасажирки.

— Цілком зрозуміло, місіс Уелдон, — сказав він, — що ви берете на себе всю відповідальність за подорож на «Пілігримі».

— А чому ви мені це кажете, містер Гуль? — спитала місіс Уелдон.

— Я мушу нагадати вам про це, бо я не одержав ніяких вказівок від вашого чоловіка, це по-перше, а по-друге, ви на шхуні-бригу не знайдете тих вигод, які є на спеціальних пасажирських пакетботах².

¹ Маорі — тубільне населення Нової Зеландії.

² Пакетбот — стара назва поштово-пасажирського судна.

Життя кузена Бенедикта було цілком присвячене ентомології.

— Як ви гадаєте, містер Гуль, коли б мій чоловік був тут, чи завагався б він хоч на хвилину вирушити у подорож на «Пілігримі» разом зі мною та нашим сном? — спитала місіс Уелдон.

— Ні, безперечно ні! Я теж не вагався б! «Пілігрим» — міцний корабель, хоч цього разу і невдало закінчив полювання на китів. Я певен у ньому так, як тільки може бути певним у своєму судні моряк, що командує ним багато років. Я спитав вас про це, місіс Уелдон, лише для очистки совісті і щоб вибачитися за те, що на судні ви не зможете мати вигод, до яких звикли.

— Якщо йдеться тільки про вигоди, містер Гуль, це не зупинить мене. Я не з тих вередливих пасажирок, які безперестанку скаржаться на тісноту кают та погану їжу.

Потім, глянувши на свого маленького Джека, якого вона тримала за руку, місіс Уелдон додала:

— Рушаймо, містер Гуль.

Відразу було подано команду ставити паруси і відчалювати; «Пілігрим» вийшов із затоки і взяв курс на американське узбережжя.

Проте через три дні після відплиття із сходу подув сильний вітер, і шхуна-бриг змушена була лягти на інший курс, щоб триматися проти вітру.

Ось чому 2 лютого всупереч волі капітана Гуля судно знаходилося на південь від наміченого курсу: можна було подумати, що воно збирається обігнути мис Горн, а не плисти прямо до нового континенту.

Розділ другий

ДІК СЕНД

Погода була чудова, і якщо не брати до уваги відхилення від курсу та подовження путі, плавання відбувалося в дуже сприятливих умовах.

Місіс Уелдон влаштували на борту «Пілігрима» з усіма можливими вигодами. На кормі не було ні кубрика, ні рубки. Не було тут і каюти для пасажирів. Тому місіс Уелдон віддала у розпорядження скромну каюту капітана Гуля на кормі. Капітанові довелося ще й умовляти делікатну жінку, щоб вона їхала саме в тому приміщенні. У цій тісній каюті розмістились місіс Уелдон з дитиною

та старою Нан. Тут вони обідали разом з капітаном і кузеном Бенедиктом, якому приділили комірчину поблизу

Щождо командира «Пілігрима», то він перебрався на ніс у каюту, призначену для помічника. Як ми вже зазначали, екіпаж шхуни-брига з міркувань економії був повністю укомплектований — на кораблі не було помічника.

Команда судна складалася з вправних і досвідчених моряків, яких єднала спільність думок і звичок. Ці люди плавали разом уже четвертий промисловий сезон. Усі матроси були американці з узбережжя Каліфорнії і здавна знали один одного.

Ці хороші люди з величезною увагою ставились до місїс Уелдон як до дружини свого хазяїна, якому вони були так віддані. Треба сказати, що й самі вони були дуже зацікавлені в прибутках від китобійного промислу і до цього часу одержували чималий прибуток від кожного плавання. Працювали матроси тяжко, бо їх було небагато, зате при остаточному розрахунку наприкінці кожного сезону вони й одержували більше. Правда, цього разу прибутки передбачались невеликі, і це примушувало їх клясти отих негідників з Нової Зеландії.

Лише одна людина на борту не була американцем за походженням. Негоро, що виконував скромні обов'язки куховара на шхуні-бригу, був уродженцем Португалії, хоч він і добре розмовляв англійською мовою.

Після того як в Окленді утік колишній кок «Пілігрима», Негоро, що був на той час без роботи, запропонував свої послуги. Цей похмурий, мовчазний чоловік тримався осторонь товаришів, але справу свою знав непогано. У капітана Гуля була щаслива рука: найнятий ним кок працював бездоганно.

І все ж капітан Гуль шкодував, що не встиг зібрати відомостей про його минуле. Обличчя Негоро, вірніше його неспокійний погляд, не дуже подобалось капітанові. У невеличкому тісному колі на кораблі кожна людина на обліку, і перш ніж прийняти незнайомця в це коло, треба заздалегідь довідатися про його минуле, щоб бути певним у ньому.

Негоро було, мабуть, років під сорок. Худорлявий, нервовий, середнього зросту, чорнявий, засмаглий, він здавався сильною людиною. Чи мав він якусь освіту? Так, якщо зважити на деякі висловлення, що зрідка вихоплювалися у нього. Проте він ніколи не розповідав про

своє минуле, ні словом не обмовився про свою родину. Звідки він прибув, де жив раніше — про те ніхто не знав. Що чекає його в майбутньому? Того теж ніхто не відав. Він тільки сказав, що хоче залишити корабель у Вальпарайсо. Це була якась особлива людина. Негоро не був схожий на моряка. На мореплавстві, здавалося, він розуміється менше, ніж будь-який кок, що значну частину свого життя провів у плаваннях. Але його не мучила морська хвороба, як то буває з новачками, а це вже чимала перевага для корабельного куховара.

Загалом його бачили рідко. Звичайно протягом дня Негоро був у своєму тісному камбузі, значну частину якого займала велика плита. Коли смеркало, він гасив вогонь у плиті і йшов до своєї комірчини на носі. Там він одразу ж лягав спати.

Як уже говорилось, екіпаж «Пілігрима» складався з п'яťох бувалих матросів і одного юного новачка.

Цей п'ятнадцятилітній моряк не знав своїх батьків. Бідну істоту відразу після народження підібрали біля чужих дверей і вигодували в дитячому притулку.

Дік Сенд, так його звали, народився в штаті Нью-Йорк, а може, і в самому місті Нью-Йорку.

Ім'я Дік, скорочене від Річард, дано сироті на честь того жалісливого перехожого, який знайшов його через дві-три години після народження, а прізвище Сенд нагадувало про місце, де його було знайдено, а саме про Сенді-Гук — піщану косу в гирлі річки Гудзону при вході до нью-йоркського порту.

Уже зараз було видно, що Дік Сенд стане в майбутньому людиною середнього зросту, але дуже міцної будови. Не викликало сумніву його англосаксонське походження, хоч він був чорнявий, з блакитними очима, які горіли запалом. Ремесло моряка вже встигло підготувати його до життєвських битв. Його розумне обличчя випромінювало енергію. Це було обличчя людини не тільки сміливої, але й дерзаючої. Часто цитують три слова з незакінченого вірша Вергілія: «*Audaces fortuna juvat...*» — «Сміливим доля допомагає...», але цитують неправильно. Поет сказав: «*Audentes fortuna juvat...*» — «Дерзаючим доля допомагає». Тим, хто дерзає, а не просто сміливим майже завжди всміхається доля. Сміливий може інколи діяти необдуманно, а дерзаючий спочатку подумає, потім уже діє. В цьому і є певна різниця.

Цей похмурий, мовчазний чоловік
тримався осторонь товаришів.

Дік Сенд був «audens» — дерзаючий. У п'ятнадцять років він умів уже приймати рішення і доводити до кінця все те, на що обдуманно наважився. Його обличчя, жваве і водночас серйозне, привертало до себе увагу. На відміну від більшості своїх ровесників, Дік був скупий на слова і жести. Змалку, коли ще діти не замислюються над майбутнім, він усвідомив свою долю і вже тоді дав собі обіцянку всього добиватись самому.

І він добився свого: став уже майже дорослим у такому віці, в якому інші бувають ще тільки дітьми.

Спритний, рухливий і сильний, Дік був одним з тих обдарованих людей, про яких можна сказати, що вони народилися з двома правими руками і двома лівими ногами: що б вони не робили — їм все «з руки», з ким би вони не йшли — вони завжди крокують «в ногу».

Як уже було сказано, сирітку виховало благодійне товариство. Спочатку Діка помістили в один з дитячкх притулків, які є в Америці і в яких завжди знайдеться місце для підкидьків. У чотири роки він почав учитися читати, писати і лічити в одній з тих нью-йоркських шкіл, які утримуються на пожертви благодійників.

З дитинства відчуваючи потяг до моря, він у вісім років ступив юнгою на корабель, що робив рейси у південні країни. На судні Дік почав вивчати морську справу, яку можна опанувати досконало, лише взявшись за це з молодих років. Судові офіцери дуже добре ставились до допитливого хлопчика і охоче допомагали йому в навчанні. Юнга незабаром повинен був стати молодим матросом, сподіваючись, без сумніву, піти вище. Той, хто з дитинства розуміє, що праця — це закон життя, що хліб заробляють тільки в поті чола, той долею призначений для великих справ, бо в нього у потрібний час завжди знайдуться воля і сила виконати їх.

Капітан Гуль, що командував торговим судном, на якому служив Дік, звернув увагу на здібного юнгу. Цей бравий моряк полюбив сміливого хлопця і пізніше познайомив його з судновласником Джеймсом Уелдоном. Той жваво зацікавився долею Діка, віддав його до школи в Сан-Франціско і допоміг закінчити її.

Дік Сенд наполегливо вивчав географію, історію подорожей, чекаючи, коли підросте і почне вивчати ту частину математики, яка має відношення до навігації. Теоретичні знання були потрібні йому для майбутньої про-

фесії. Потім він поступив молодим матросом на «Пілігрим». Хороший моряк повинен знати китобійний промисел так же досконало, як і навігаційну справу. Це чудова підготовка до професії моряка, що таїть в собі всілякі несподіванки. До того ж Дік Сенд служив на кораблі Джеймса Уелдона, свого благодійника, і плавав під командою свого покровителя капітана Гуля. Отже, молодому матросу були забезпечені якнайкращі умови.

Чи треба говорити, що хлопець був вдячний родині Уелдонів? Нехай краще факти скажуть самі про себе. Юнак був щасливий, коли довідався, що місіс Уелдон їхатиме на борту «Пілігрима». Вона протягом кількох років була йому за матір, а Джека він вважав своїм молодшим братом. Він хотів хоч би чим-небудь віддячити за ту науку, яку допоміг йому здобути Джеймс Уелдон. Його благодійники знали, що зерно добра, яке вони посіяли, впало на родючий ґрунт. Серце сироти Діка було сповнене подяки, і він не вагаючись оддав би своє життя за тих, хто допоміг йому. Взагалі п'ятнадцятилітній юнак діяв і мислив, як доросла людина тридцяти років — такий був Дік Сенд.

Місіс Уелдон знала, чого вартий цей хлопець. Тому вона могла цілком спокійно довірити йому маленького Джека. Дитина завжди горнулася до Діка, розуміючи, що «старший брат» любить її.

Під час плавання в хорошу погоду у відкритому морі, коли всі паруси поставлені і не вимагають маневрування, у матросів залишається багато вільного часу. Дік і Джек були майже завжди разом. Молодий матрос розважав малого, показував йому все, що могло бути цікавим для хлопчика у морському ділі. Місіс Уелдон без страху дивилася на те, як Джек у супроводі Діка Сенда видирався по вантах на щоглу чи стрілою спускався вниз. Дік Сенд завжди був біля малого, готовий підтримати чи підхопити його, якщо слабкі рученята п'ятирічного Джека раптом зірвалися б. Вправи на свіжому повітрі були корисні для маленького Джека, який тількино переніс тяжку хворобу; морський вітер і щоденна гімнастика швидко повернули дитині здоровий рум'янець.

Подорож відбувалась у сприятливих умовах: ні в пасажирів, ні в екіпажу «Пілігрима» не було підстав для нарікань.

Але зустрічні вітри не подобалися капітанові Гулю.

Йому ніяк не вдавалося лягти на потрібний курс. А трохи пізніше він побоювався потрапити в-штиль у районі тропіка Козерога, не говорячи вже про те, що екваторіальна течія могла відкинути судно далі на захід. Особливо турбувався капітан про місіс Уелдон, хоч і усвідомлював, що він не винний у цій затримці. Якщо б у цих місцях вони зустріли якийсь океанський корабель, що йшов до Америки, капітан неодмінно умовив би свою пасажирку пересісти на нього. Але, на нещастя, вони перебували під такою високою широтою, що важко було надіятись на зустріч з пароплавом, який прямував би до Панами, бо в ті часи сполучення між Австралією і Новим Світом через Тихий океан не було таким частим, яким воно стало пізніше.

Доводилося покладатись тільки на випадок і чекати погоди, а поки ніщо, здавалося, не могло порушити одноманітності цієї подорожі. Та ось 2 лютого під координатами, зазначеними на початку цієї повісті, сталася несподівана подія.

Десь о дев'ятій годині ранку, коли видимість була дуже доброю, Дік Сенд і Джек видерлись на передню щоглу і посідали на реї. Звідти їм було видно всю палубу корабля і океан аж до обрію. Кормову частину обрію закривала грот-щогла, яка несла косий грот і топсель. Перед їх очима над хвилями височів бушприт¹ з трьома кліверами, які своїми округлостями нагадували три великі крила неоднакового розміру. Під ногами у них здувалося полотнище фока, а над головою тріпотіли на вітрі фок-марсель і фок-брамсель. Шхуна-бриг намагалась триматися якомога крутіше до вітру.

Дік Сенд саме пояснював Джекові, чому правильно навантажений і урівноважений у всіх своїх частинах «Пілігрим» не може перекинутися, хоч він і дає досить значний крен на правий борт, як раптом хлоп'я перервало його вигуком:

— Що це?!

— Ти щось помітив, Джек? — спитав Дік Сенд, впрявившись на весь зріст на реї.

— Так, он там! — відповів малий Джек, показуючи пальцем на якусь точку, що виднілася у провітрі між клівером і стакселем.

¹ Бушприт — похила щогла на носі судна.

Придивившись уважно до предмета, на який показував Джек, Дік Сенд крикнув:

— З лівого борту попереду під вітром обломок судна!

Розділ третій

РОЗБИТЕ СУДНО

Крик Діка Сепда підняв на ноги усю команду. Вільні від вахти матроси кинулись на палубу. Капітан Гуль вишов із своєї каюти і рушив на ніс корабля.

Місіс Уелдон, Нан, навіть байдужий кузен Бенедикт, спершись ліктями на поручні штирборту¹, з великою увагою розглядали обломок судна, помічений юним моряком. Лише Негоро не виходив з комірчини, яка правила на судні за камбуз: з усього екіпажу тільки його одного не зацікавила ця несподівана зустріч.

Усі розглядали предмет, що гоїдався на хвилях миль за три від «Пілігрима».

— Що б це могло бути? — запитав один матрос.

— Якийсь покинутий пліт! — відповів інший.

— Може, на тому плоту є потерпілі? — сказала місіс Уелдон.

— Підійдемо ближче — довідаємось, — зауважив капітан Гуль. — Але мені здається, що це не пліт, а корпус корабля, який перевернувся на бік.

— А чи це часом не якийсь велетенський морський звір? — поділився своїми міркуваннями кузен Бенедикт.

— Не думаю, — заперечив юнак.

— А що ж це таке, по-твоєму, Дік? — спитала місіс Уелдон.

— Я думаю, так само, як і капітан Гуль, що це перекинутий корпус корабля, місіс Уелдон. Я, здається, тепер бачу, як блищить на сонці його мідний кіль.

— Так... справді, — підтвердив капітан Гуль.

Потім він наказав стерновому:

— Керуй по вітру, Болтон! Поверни на румб², курс на розбите судно.

— Єсть, капітане, — відповів стерновий.

¹ Штирборт — правий борт судна.

² Румб — одна тридцять друга частина окружності, тобто 11° 15'.

— Я залишаюсь при своїй думці, — заявив кузен Бенедикт. — Це, безперечно, морська тварина.

— В такому разі це мідний кит, — відповів йому капітан Гуль. — Дивіться, як він блищить на сонці.

— Принаймні, кузене Бенедикт, — додала місис Уелдон, — ви погодитесь, що він мертвий, бо не робить жодного руху!

— Е, кузино Уелдон, — заперечив упертий ентомолог. — Хіба мало бувало випадків, коли кораблі зустрічали сплячих на поверхні океану китів!

— Бувало, — сказав капітан Гуль. — Але цього разу перед нами не сплячий кит, а корабель.

— Побачимо, — промовив уперто кузен Бенедикт, хоч він не проміняв би всіх ссавців арктичних чи антарктичних морів на одну комаху рідкісної породи.

— Держи руля, Болтон! — знову крикнув капітан Гуль. — Не підходь ближче ніж на кабельтов¹ до розбитого судна. Ми не заподіємо шкоди цьому обломкові, а ось він може пом'яти боки «Пілігриму». Приводь у бейдевінд², Болтон!

Легким рухом руля «Пілігрим» повернули трохи вліво.

Шхупа-бриг знаходилась за якусь милю від перекинутого корабля. Матроси з великою цікавістю розглядали його. Можливо, в його трюмах цінний вантаж, який пощастить врятувати? Відомо, що за врятування вантажу з топучого корабля видають третину його вартості; якщо вантаж не пошкоджений, команда «Пілігрима» матиме добрий «улов» — за один день компенсує невдачу цілого китобійного сезону.

Через чверть години «Пілігрим» був уже менше ніж за півмилі від розбитого судна.

Тепер уже не було ніякого сумніву: це був корпус перекинутого на бік корабля. Палуба його стояла майже прямовисно. Від щогл не залишилося й сліду. Замість снастей звисали тільки обривки троса і розірвані таке-лажні ланцюги. З правого борту зяяла широка пробоїна. Кріплення і обшивка були вм'яті всередину пробоїни.

— Цей корабель зіткнувся з якимсь іншим судном, — вигукнув Дік Сенд.

¹ Кабельтов — морська міра довжини, що дорівнює десятій частині морської милі, або 185,2 метра.

² Бейдевінд — курс під гострим кутом до зустрічного вітру.

— Безперечно, — підтвердив капітан Гуль. — Дивно тільки, що він одразу не затонув.

— Будемо сподіватись, що корабель, який налетів на це судно, врятував всю його команду, — зауважила місіс Уелдон.

— Будемо сподіватися, місіс Уелдон, — відповів капітан Гуль. — Але цілком можливо, що команді після катастрофи довелося рятуватися на власних шлюпках. На жаль, у морській практиці відомі випадки, коли винуватці аварії покидали напризволяще потерпілих.

— Не може бути, капітане! Адже це нечувана жорстокість!

— На жаль, так буває, місіс Уелдон. Таких прикладів немало. Команда корабля, мабуть, залишила його, бо я не бачу жодної шлюпки на борту. Будемо сподіватись, що нещасних підібрало якесь зустрічне судно. Адже звідси майже неможливо добратися до суходолу на шлюпках—так далеко до островів Океанії, а тим більше до американського континенту.

— Можливо, так ніколи й не вдасться розкрити таємницю цієї катастрофи?— сказала місіс Уелдон.— А може, на борту залишився ще хтось із екіпажу?

— Навряд, місіс Уелдон, — відповів капітан Гуль. — Наше наближення вже помітили б і подали б якийсь сигнал. Та ми в цьому незабаром пересвідчимося. Тримайся по вітру, Болтон, по вітру!—крикнув капітан Гуль, показуючи рукою напрям.

«Пілігрим» був за три кабельтови від потерпілого судна. Тепер уже не було сумніву, що команда залишила його.

Раптом Дік Сенд жестом попросив усіх змовкнути.

— Слухайте, слухайте! — вигукнув він.

Усі насторожились.

— Здається, собака гавкає! — сказав Дік Сенд.

Справді, зсередини потерпілого корабля почулося гавкання. Безперечно, там був живий собака. Можливо, він не міг вийти, бо люки були щільно закриті. В усякому разі його не було видно.

— Якщо навіть там залишився тільки собака, панс Гуль, ми його врятуємо! — зауважила місіс Уелдон.

— Так... так! — вигукнув маленький Джек. — Ми його врятуємо!.. Я нагодую його! Він нас любитиме... Мамо, я зараз побіжу принесу йому грудочку цукру!..

— Облиш, моя дитино, — відповіла посміхаючись місіс Уелдон. — Мабуть, бідна тварина вмирає з голоду і з більшим задоволенням з'їсть добру миску юшки, ніж твою грудочку цукру!..

— Гаразд, нехай віддадуть собаці мій суп! — попросив малий Джек. — Я можу обійтись і так.

У цю мить гавкання почулося виразніше. Між кораблями залишилися відстань футів¹ з триста. Раптом над правим бортом показалася голова великого собаки. Вчепившись передніми лапами за фальшборт², тварина розпачливо гавкала.

— Говік! — наказав капітан Гуль боцманові «Пілігрима». — Покласти корабель у дрейф і спустити шлюпку.

— Тримайся, собачко, тримайся! — кричав малий Джек, і тварина, здавалося, відповідала йому приглушеним гавканням.

Паруси «Пілігрима» були хутко переставлені так, щоб корабель залишався майже нерухомим за півкабельтова від потерпілого судна.

Спустили шлюпку, в неї сіли капітан Гуль, Дік Сенд і два матроси.

А собака продовжував гавкати. Він силкувався учепитись за борт, але щоразу падав на палубу. Здавалося, що він гавкав не на людей, які підпливали в шлюпці. Чи не кликав він матросів або пасажирів, запертих, як у тюрмі, на потерпілому кораблі?

«Невже там є живі люди?» подумала місіс Уелдон.

Шлюпка «Пілігрима» була вже зовсім близько: кілька помахів весел, і вона підійде до перекинутого судна.

Раптом поведінка собаки змінилася. Тепер він своїм гавканням уже не кликав на допомогу. Навпаки, в його гавканні і гарчанні відчувалася лють.

— Що сталося з собакою? — запитав капітан Гуль, коли шлюпка огинала корму корабля, щоб причалити до борту, зануреного у воду.

Ні капітан Гуль, ні люди, які залишилися на борту «Пілігрима», не помітили, що собака люто загарчав саме в ту мить, коли Негоро, вийшовши з камбуза, попрямував на ніс корабля.

¹ Фут — 30,5 сантиметра.

² Фальшборт — продовження зовнішньої обшивки судна вище від верхньої палуби.

Невже собака знав кока
І тепер упізнав його?

Невже собака знав кока і тепер упізнав його? Це було зовсім неймовірно.

І все ж, глянувши на собаку і нічим не виявивши свого здивування, Негоро, лише насупивши на мить брови, повернувся до камбуза.

Тимчасом шлюпка обігнула корму судна. На кормі був напис: «Вальдек». Одне слово «Вальдек», і більш нічого, — жодного позначення, що вказувало б, до якого порту це судно приписано. Та з форми корпусу, з деяких деталей, що відразу впадають в око морякові, капітан Гуль пізнав у ньому американський корабель. Це підтверджувала і його назва. Тепер од великого, водотоннажністю в п'ятсот тонн брига уцілів лише корпус.

На носі «Вальдека» зяяла чимала пробоїна — слід фатального зіткнення. Завдяки тому, що корпус корабля накренився, пробоїна піднялася над водою футів на п'ять-шість і бриг не затонув.

На палубі (капітан Гуль бачив її тепер усю) не було нікого.

Собака одбіг від борту, посунувся по похилій палубі до відкритого центрального люка і почав розпачливо гавкати, повертаючи голову то до люка, то в бік людей.

— Ця тварина, без сумніву, не єдина істота на кораблі, — зробив висновок Дік Сенд.

— Я й сам так думаю! — відповів капітан Гуль.

Шлюпка пливла тепер уздовж напівзануреного лівого борту. Досить було однієї трохи більшої хвилі, і «Вальдек» затонув би за кілька хвилин.

З палуби брига геть усе було зметено. Стирчали тільки залишки грот-щогли і фок-щогли, переламані на відстані двох футів від окоренка. Вони, мабуть, поламались під час зіткнення і впали за борт, потягнувши за собою паруси й такелаж. Проте навколо «Вальдека» не видно було жодних обломків. З цього можна було зробити висновок, що катастрофа сталася вже кілька днів тому.

— Якщо хтось із нещасних і вцілів після зіткнення, — промовив капітан Гуль, — то, очевидно, загинув від голоду і спраги; адже камбуз залитий водою. Мабуть, на борту залишилися тільки трупи!

— Ні, — вигукнув Дік Сенд, — ні! Собака не гавкав би так! Тут є живі люди.

І він покликвав собаку. Розумна тварина зсковзнула

Розумна тварина добралася до шлюпки.

в море і, ледве перебираючи лапами від слабості, добра-
лася до шлюпки.

Коли собаку витягли, він жадібно накинувся не на шматок хліба, який простягнув йому Дік Сенд, а на посудину з прісною водою.

— Бідна тварина вмирає від спраги! — вигукнув Дік Сенд.

Шукаючи зручного місця, щоб причалити до борту «Вальдека», капітан Гуль трохи відійшов од розбитого корабля. Собаці здалося, що його рятівники не хочуть піднятися на борт. Схопивши Діка Сенда за куртку, він знову почав голосно і розпачливо гавкати.

Все стало ясно. Поведінка собаки і його гавкання були красномовніші за будь-які слова. Шлюпка причалила до лівого борту. Два матроси міцно закріпили її, а капітан Гуль і Дік Сенд піднялися разом з собакою на палубу. З великими труднощами повзком добралися вони до центрального люка, який з'яв між двома уламками щогл, і спустилися в трюм.

У напівзатопленому трюмі «Вальдека» не було ніяких товарів. Баластом на бригу був пісок. Тепер він пересипався на лівий борт і своєю вагою накренив корабель. Рятувати вантаж не довелося.

— Нікого немає! — сказав капітан Гуль.

— Нікого, — погодився молодий моряк, спустившись у найдальший закуток трюму.

Проте собака, який залишився на палубі, весь час гавкав, ніби намагаючись привернути увагу капітана.

— Піднімемося, — сказав капітан Гуль юнакові.

Обидва повернулися на палубу. Собака поповз до юта¹, вони пішли за ним.

Там, у кубрику², на підлозі лежало п'ять тіл, — мабуть, п'ять трупів.

При яскравому денному світлі, яке проникало крізь двері, капітан Гуль побачив, що це негри.

Дік Сенд переходив від одного до іншого, і йому здалося, що нещасні ще дихають.

— Забрати їх на «Пілігрим»! — скомандував капітан Гуль. Покликали з шлюпки двох матросів і з їх допомогою перенесли потерпілих.

¹ Ю т — кормова частина палуби.

² Кубрик — приміщення для команди на судні.

Це було нелегко зробити, і все ж за кілька хвилин усіх їх поклали в шлюпку. Ніхто з них не приходив до пам'яті. Проте була надія, що кілька крапель ліків і трохи свіжої води повернуть їх до життя.

«Пілігрим» був усього за півкабельтова від розбитого судна, і шлюпка хутко підійшла до нього.

За допомогою горденя¹ негрів по черзі підняли на палубу «Пілігрима». Потім підняли і собаку.

— Бідолахи! — скрикнула місіс Уелдон, побачивши п'ять нерухомих тіл.

— Вони живі, місіс Уелдон! Ми їх врятуємо! Так, ми їх врятуємо! — вигукнув Дік Сенд.

— Що з ними трапилось? — спитав кузен Бенедикт.

— Почекайте, поки вони почнуть говорити, — відповів капітан Гуль, — і вони розкажуть про свої пригоди. Але спочатку їх треба напоїти водою з ромом.

Повернувшись до камбуза, він гукнув:

— Негоро!

Почувши це ім'я, собака випростався, шерсть на ньому наїжилась, і він загарчав.

Кок не з'являвся.

— Негоро! — повторив капітан Гуль.

Собака знов люто загарчав.

Негоро вийшов з камбуза.

Тільки-но він ступив на палубу, як собака стрибнув на нього, намагаючись схопити його за горлянку.

Кок з розмаху ударив тварину коцюбою, якою він озброївся, йдучи з камбуза, а кілька матросів схопили пса.

— Ви знаєте цього собаку? — спитав капітан Гуль у кока.

— Я? — перепитав Негоро. — Ніколи не бачив його!

— Тут щось не так! — прошепотів Дік Сенд.

Розділ четвертий

ВРЯТОВАНІ З «ВАЛЬДЕКА»

Торгівля рабами все ще дуже поширена в усій Екваторіальній Африці². Незважаючи на те що вздовж берегів континенту крейсирують англійські й французькі

¹ Гордень — снасть для піднімання невеликих вантажів.

² Роман «П'ятнадцятилітній капітан» написано у 1878 році.

кораблі, судна работорговців щороку вивозять негрів з Анголи і Мозамбіку у різні країни світу, і, треба сказати, світу цивілізованого.

Капітан Гуль про це знав.

Хоч у цій частині океану звичайно не плавали невольничі судна, все ж капітан подумав, що врятовані ним негри, очевидно, належали до партії рабів, яких «Вальдек» віз на продаж в якусь колонію на Тихому океані. Навіть коли б це було й так, то ці негри стали вільними вже хоча б через те, що опинилися на борту «Пілігрима», і капітанові кортіло якнайшвидше сказати їм про це.

Тимчасом врятованих з «Вальдека» оточили старанним піклуванням. Місіс Уелдон за допомогою Нан і Діка Сенда потроху підгодовувала їх і напувала свіжою водою, якої вони були позбавлені кілька днів. Нарешті вода і трохи їжі повернули їх до життя.

Найстаріший з негрів — йому було років шістьдесят — говорив по-англійськи. Незабаром він уже міг відповідати на запитання.

— Корабель, яким ви плили, зіткнувся з іншим судном? — насамперед спитав капітан Гуль.

— Так, — відповів старий негр. — Днів десять тому серед глибокої ночі, коли всі спали, на нас налетів якийсь корабель.

— А що сталося з екіпажем «Вальдека»?

— Коли я з товаришами вискочив на палубу, там уже нікого не було, пане.

— Можливо, команду врятував корабель, який налетів на «Вальдек»? — питав далі капітан Гуль.

— Можливо; будемо сподіватися, що це так.

— І цей корабель після зіткнення не зупинився, щоб вас забрати?

— Ні.

— Може, він потонув?

— Не потонув, — похитавши головою, відповів старий, — бо ми бачили, як він тікав у п'ятні.

Це підтвердили усі врятовані з «Вальдека». Це може здатися неймовірним, проте, на жаль, є багато випадків, коли капітан корабля, з вини якого сталася аварія, поспішає швидше зникнути, не дбаючи про нещасних, яких він прирік на загибель.

Трапляється, що візник, скалічивши людину на шляху, залишає жертву напризволяще. Це заслуговує на за-

судження, хоч потерпілим на шляху можуть швидко допомогти. Коли ж людей залишають гинути серед моря — це неймовірний злочин!

Капітан Гуль знав чимало прикладів такої нелюдської жорстокості і повторив місіс Уелдон, що подібні вчинки, які б жахливі вони не були, на превеликий жаль, непоодинокі.

Потім він продовжував розпитувати:

— Звідки йшов «Вальдек»?

— З Мельбурна.

— Значить, ви не раби?

— Ні, пане!—жваво відповів старий негр, випростовуючись на весь зріст. — Ми підданці штату Пенсільванії, вільні громадяни Америки!

— Друзі,—сказав капітан Гуль,—знайте, що на борту «Пілігрима», американського брига, ніхто не наважиться зазіхати на вашу свободу.

Справді, п'ять негрів з «Вальдека» були з штату Пенсільванії. Найстарішого з них продали в рабство, коли йому було лише шість років. Його доставили в Сполучені Штати із Африки. Тут він став вільним після скасування рабства. Його молодші супутники народилися вже вільними, і жодний білий ніколи не мав на них права власності. Вони навіть не знали того жаргону, яким говорили негри перед війною за визволення негрів¹, жаргону, в якому дієслова не відмінювались і вживались тільки в неозначеній формі. Ці негри залишили Сполучені Штати як вільні громадяни і вільними ж туди поверталися.

Вони розповіли капітанові Гулю, що найнялися на плантацію до одного англійця поблизу Мельбурна у Південній Австралії. Там вони працювали три роки і, зібравши грошей, вирішили після закінчення договору повернутися до Америки.

Вони заплатили за проїзд на «Вальдеку» як звичайні пасажери і 5 січня відплили з Мельбурна, а через сімнадцять діб у нічній пітьмі «Вальдек» зіткнувся з великим пароплавом.

Негри тоді спали. Вони прокинулися від сильного поштовху і за кілька секунд вискочили на палубу.

¹ Війна (1861—1865) між північними і південними штатами, яка закінчилася визволенням негрів в США.

Щогли вже тоді упали, і «Вальдек» лежав на боці; але він не тонув, бо води в трюм протікало небагато.

Капітан і команда «Вальдека» зникли: мабуть, одних скинуло в море, а інші, може, встигли перебраться на корабель, який після зіткнення відразу ж зник.

П'ятеро негрів залишилися самі на борту розбитого судна за тисячу двісті миль від найближчого берега.

Найстаршого з негрів звали Томом. Супутники вважали його своїм керівником. Цим він був зобов'язаний не тільки своєму віку, а й енергії та значному досвіду, набутому протягом довгого трудового життя.

Решта негрів були молоді люди віком від двадцяти п'яти до тридцяти років. Сина старого Тома звали Бат, інших — Остін, Актеон і Геркулес. Усі четверо були міцні, високі на зріст, і на невідьничих ринках у Центральній Африці за них заплатили б чимало. Хоч тепер вони були страшенно виснажені, але все ж одразу кидались у вічі могутні постаті цих чудових представників тієї сильної раси, яка так багато зробила для розквіту Північної Америки.

Отже, Том і його супутники залишилися самотніми після катастрофи «Вальдека». Вони не могли ні відремонтувати судна, ні тим більше залишити його, бо обидві шлюпки були розтронені під час зіткнення. Врятувати їх могла лише зустріч з якимсь кораблем. Течія потроху зносила напівзатонуле судно. Саме цим і пояснюється, що «Пілігрим» зустрів потерпіле судно в стороні від його курсу, набагато південніше звичайного маршруту кораблів, що йшли з Мельбурна до Каліфорнії.

Протягом десяти днів, які минули з часу катастрофи до зустрічі з «Пілігримом», п'ять негрів харчувалися знайденими в буфеті продуктами, Бочки з водою, які зберігалися на палубі, розбилися під час катастрофи, а камбуз, де можна було дістати спиртні напої, залила вода. Негри страшенно страждали від спраги. На дев'ятий день Том та його супутники втратили свідомість; «Пілігрим» саме вчасно встиг на допомогу.

Том про все це розповів капітанові Гулю. Не було жодних підстав не вірити старому. Його товариші підтвердили сказане, і все це відповідало фактам.

Інша жива істота, врятована з розбитого судна, мабуть, повторила б те саме, коли б вона була здатною говорити.

Йдеться про собаку, який щоразу шаленів, коли бачив Негоро. Було щось незрозуміле у цій антипатії.

Дінго — так звали пса — був із породи крупних сторожових собак, які водяться в Новій Голландії¹. Проте капітан «Вальдека» придбав його не в Австралії. Два роки тому Дінго знайшли напівмертвого від голоду на західному узбережжі Африки, поблизу гирла Конго. Капітан «Вальдека» взяв цю прекрасну тварину до себе на корабель. Але Дінго ні до кого не підходив. Можна було подумати, що він сумує за колишнім господарем, з яким його силоміць розлучили і якого не можна було розшукати у цій пустельній країні. Дві букви — С і В, вигравірувані на його ошийнику, — це все, що зв'язувало тварину з минулим, яке було оповите таємницею.

Дінго був сильним собакою, більшим, ніж піренейські пси, він був чудовим екземпляром новоголландської породи собак. Коли він ставав на задні лапи і витягував голову, то був на зріст з людину. Сильний, мускулистий, він міг не вагаючись напасти на ягуара чи пантеру, стати на боротьбу один на один з ведмедем. Шерсть у Дінго була густа, темноруда з білими плямами на морді, хвіст довгий, цупкий, як у лева. Якщо такого собаку розлютувати, він може стати небезпечним ворогом, і зрозуміло, що Негоро не був задоволений тим, як його зустрів цей сильний пес.

Хоч Дінго не був ласкавим, але його не можна було назвати і злим. Швидше здавалося, що він сумний. Старий Том ще на борту «Вальдека» помітив, що пес нібито недолюблює чорних. Собака не намагався заподіяти їм зло, але безперечно сторонився негрів. Можливо, під час його блукань по африканському узбережжю тубільці погано поводитися з ним. Так чи інакше, але він не підходив до Тома та його товаришів, хоч це були хороші люди. Протягом десяти днів, проведених на «Вальдеку» після катастрофи, Дінго, як і раніше, тримався осторонь негрів. Невідомо, чим він харчувався, але, як і люди, відчував страшенну спрагу.

Оце і всі, хто уцілів на потерпілому судні. Під час першого ж хвилювання на морі воно затонуло б і, безперечно, затягло б трупи в глибіню океану. Але несподівана зустріч з «Пілігримом», який затримався через

¹ Нова Голландія — давня назва Австралії.

штиль і супротивні вітри, дали можливість капітанові Гулю зробити добре діло.

Це діло він вважав би доведеним до кінця, коли зміг би доставити на батьківщину всіх врятованих з «Вальдека» негрів, які під час аварії втратили весь свій трирічний заробіток. Саме це і збирався зробити капітан Гуль.

«Пілігрим», розвантажившись у Вальпарайсо, повинен був піднятися вздовж американського узбережжя до Каліфорнії. І місіс Уелдон великодушно обіцяла Тому та його товаришам, що там вони знайдуть притулок у її чоловіка Джеймса Уелдона, який забезпечить їх усім необхідним для повернення до Пенсільванії.

Ці добрі люди тепер були впевнені в своєму майбутньому, і їм лишалося тільки дякувати місіс Уелдон та капітанові Гулю. Звичайно, бідні негри були їм багато чим зобов'язані, але вони сподівались, що колись сплатять свій борг вдячності.

Розділ п'ятий

С і В

«Пілігрим» ішов далі, намагаючись триматися курсу на схід. Уперті штилі та зустрічні вітри непокоїли капітана Гуля. В тому, що подорож з Нової Зеландії до Вальпарайсо затягнеться на якийсь зайвий тиждень чи два, не було нічого тривожного. Але ця непередбачена затримка могла стоїти пасажирку.

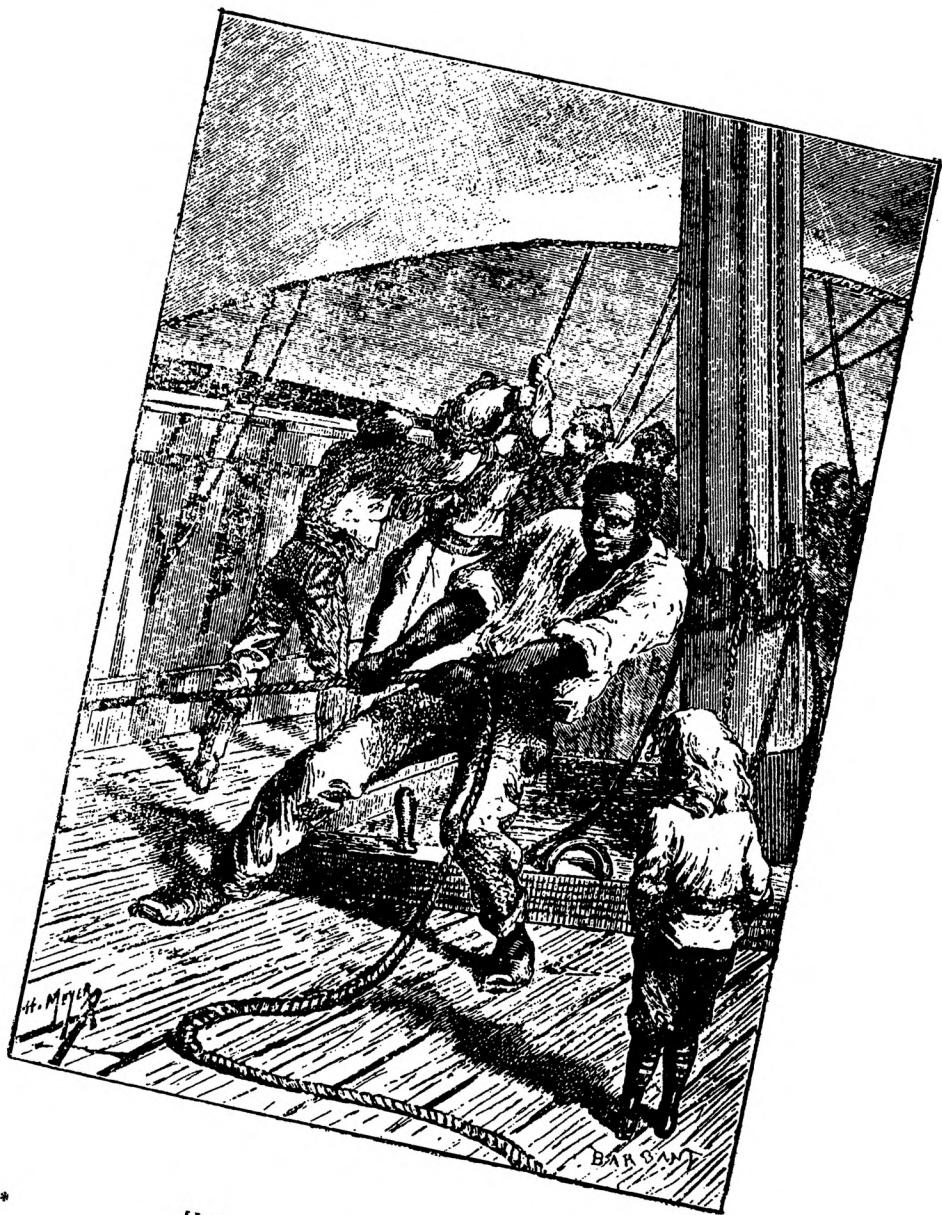
Проте місіс Уелдон не нарікала і по-філософському озброїлась терпінням.

Надвечір того ж таки 2 лютого зникло з очей розбите судно.

Насамперед капітан Гуль потурбувався влаштувати якомога зручніше Тома і його товаришів. Кубрик «Пілігрима» не міг їх вмістити, тоді вирішили поставити для них ліжка на баку¹. Ці люди звикли працювати у важких умовах і не нарікали на ночівлю просто неба — адже погода була жарка і суха.

Життя на кораблі, одноманітність якого порушила лише зустріч з «Вальдеком», знову увійшло в свою колію.

¹ Бак — носова частина верхньої палуби.

35*

Цей сильний негр один міг би
замінити лебідку.

Том, Остін, Бат, Актеон і Геркулес готові були виконувати будь-яку роботу. Але коли вітер постійний, а паруси поставлені—роботи майже немає. Якщо ж доводилось міняти курс, старий негр та його супутники квапилися допомогти екіпажеві; і треба сказати, гігант Геркулес тягнув снасті з такою силою, що інші могли відпочивати. Цей сильний негр більше шести футів на зріст один міг замінити лебідку!

Маленький Джек був у захопленні, дивлячись на такого велетня. Він зовсім не боявся, коли Геркулес підкидав його високо вгору, немов ляльку, і тільки радісно верещав.

— Підкинь ще вище, — просив маленький Джек.

— Будь ласка, пане Джек, — відповідав Геркулес.

— Я не дуже важкий?

— Я навіть не відчуваю ваги.

— Тоді підними мене ще вище! Як тільки можеш вище.

І Геркулес, тримаючи обидві дитячі ніжки у своїй широченній долоні, носив Джека, немов атлет у цирку. Джек уявляв себе велетнем, і це йому дуже подобалося. Він намагався «зробитися важчим», але Геркулес навіть не помічав цього.

Дік Сенд і Геркулес стали друзями маленького Джека. Незабаром до них приєднався і третій.

Це був Дінго.

Вище вже згадувалось, що Дінго не дуже зближався з людьми. Можливо, ця риса розвинулася в ньому на «Вальдеку», де люди не подобалися йому. На борту «Пілігрима» характер собаки швидко змінився. Джек, очевидно, зумів привернути до себе серце цієї чудової тварини. Пес залюбки бавився з хлоп'ям, яке дуже раділо з цього. Дінго був з тих собак, що особливо люблять дітей. Щоправда, Джек ніколи не мучив його. Найбільшою радістю для нього було сісти верхи на Дінго, перетворивши його у прудкого рисака; можна з певністю сказати, що такий кінь для будь-якої дитини куди принадніший, ніж дерев'яний, навіть коли у того до ніг пригвинчені коліщатка. Джек мчав верхи, вчепившись за шерсть пса, який очоче дозволяв це робити, бо хлопчик був дуже легкий.

Проте як зменшувався щодня запас цукру в камбузі! Дінго незабаром став улюбленцем усієї команди. Тіль-

ки Негоро унікав зустрічей з твариною, яка чомусь сильно ненавиділа його.

Та захоплення псом не перешкоджало хлопцеві любити свого старого друга — Діка Сенда. Як і раніше, юнак проводив увесь вільний від вахти час разом з хлопчиком.

Зрозуміло, місіс Уелдон була дуже задоволена цією дружбою.

Якось — це було 6 лютого — вона заговорила з капітаном Гулем про Діка Сенда, і той дуже похвалив юнака.

— Ручаюсь, — говорив він місіс Уелдон, — що цей хлопчик буде колись чудовим моряком! У нього справжнє покликання до моря. Я дивуюсь, як швидко він засвоє знання і як багато він устиг за короткий час.

— Треба додати, — сказала місіс Уелдон, — що це дуже чесний і добрий юнак, не по роках серйозний і дуже старанний; я знаю його давно і нічого поганого про нього сказати не можу.

— Так, він славний хлопчина, — підхопив капітан Гуль. — Недаремно ж усі так його люблять і поважають!

— Коли ми повернемося в Сан-Франціско, — продовжувала місіс Уелдон, — мій чоловік віддасть його в морське училище, щоб згодом він міг дістати диплом капітана.

— І дуже добре зробить містер Уелдон, — зауважив капітан Гуль. — Дік Сенд колись стане гордістю американського флоту.

— У бідного сироти було важке життя! — сказала місіс Уелдон. — Він пройшов сувору школу!

— Безперечно, місіс Уелдон, але її уроки були не марні. Дік Сенд зрозумів, що тільки уперта праця допоможе йому вибитися в люди, і він тепер на правильному шляху.

— Так, він буде людиною обов'язку!

— Подивіться на нього, місіс Уелдон, — звернув її увагу капітан Гуль. — Він зараз несе вахту біля штурвала і не спускає очей з бушприта. Він весь увага, зосередженість, саме тому судно й не відхиляється од курсу! Дік Сенд уже й тепер вправний, як досвідчений стернавий! Хороший початок для моряка! Наше ремесло, місіс Уелдон, треба вивчати змалку. Хто не служив юною, той ніколи не буде справжнім моряком, принаймні

в торговельному флоті. Треба на кожному кроці вчитися, тоді поступово дії моряка стають одночасно інстинктивними і свідомими, він звекає приймати рішення так само швидко, як маневрувати парусами.

— Звісно, капітане Гуль, — промовила місіс Уелдон, — але є хороші офіцери і у військовому флоті.

— Так, — погодився капітан Гуль. — Проте, наскільки мені відомо, майже всі вони починали службу змалку. Досить згадати Нельсона¹ і багато інших, які починали з юнги.

У цю мить з каюти вийшов кузен Бенедикт. Як завжди заглиблений у свої думки, далекий від усього, він блукав по палубі, заглядаючи в усі щілини, чи не побачить десь в облупленій обшивці борту якоїсь комахи.

— Як ви себе почуваете, кузене Бенедикт? — спитала місіс Уелдон.

— Дякую, кузино Уелдон... Я відчуваю себе добре. Але мені не терпиться швидше повернутися на землю.

— Що ви шукаєте під цією лавою, містер Бенедикт? — спитав капітан Гуль.

— Комах, містер! — сердито огризнувся кузен Бенедикт. — Що я можу ще шукати, крім комах?

— Комах! На жаль, вам доведеться потерпіти: у відкритому морі вам навряд чи вдасться поповнити свою колекцію.

— А чому ні, містер? Хіба не знайдеться на кораблі кілька екземплярів...

— Кузене Бенедикт, — промовила місіс Уелдон, — гнівайтесь чи не гнівайтесь на капітана Гуля, але на його кораблі така зразкова чистота, що ви нічого не знайдете! Капітан Гуль засміявся.

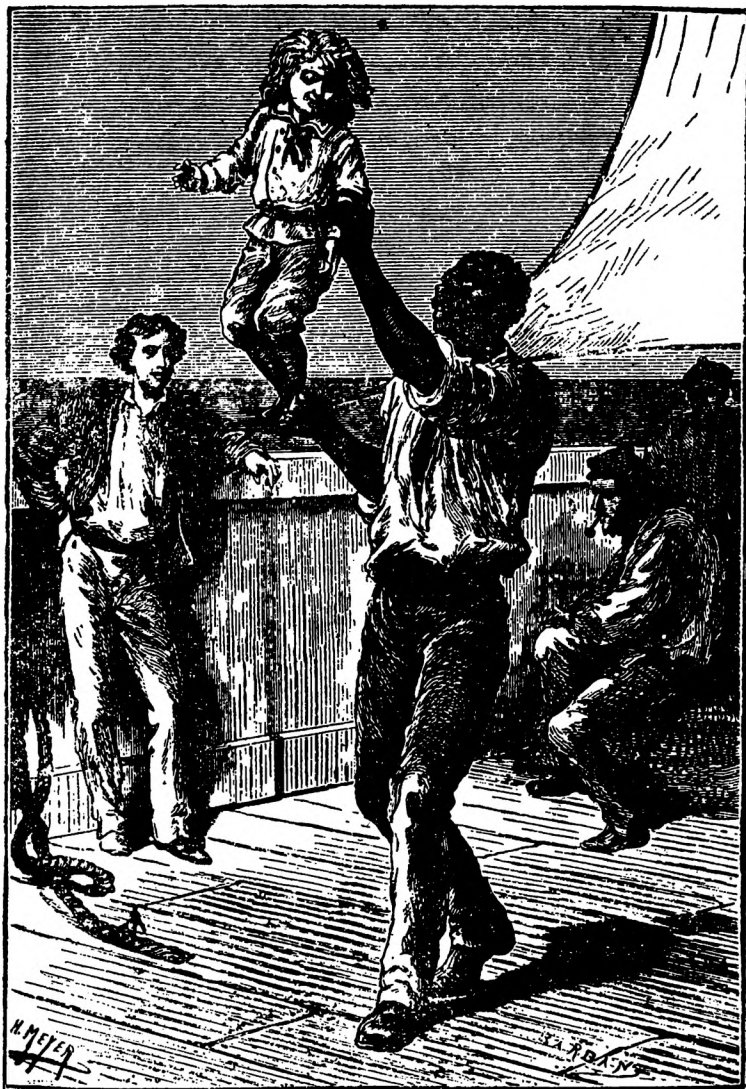
— Місіс Уелдон перебільшує, — відповів він. — Але мені здається, містер Бенедикт, що ви даремно втратите час, якщо шукатимете комах у каютах.

— Так, це я добре знаю! — вигукнув кузен Бенедикт, низавши плечима. — Я вже шукав!..

— А от у трюмі «Пілігрима», — продовжував капітан Гуль, — можливо, знайдете кілька тарганів, якщо вони вас цікавлять.

— Звісно, цікавлять! Це все нічні прямокрилі, яких прокляли ще Вергілій і Гораций! — сердито кинув, ви-

¹ Нельсон (1758—1805) — відомий англійський адмірал.

Геркулес носив Джека,
немов атлет у цирку.

простуючись, кузен Бенедикт. — Як можна не цікавитися близькими родичами *Pteriplaneta orientalis* та американських какерлаків, тарганами, які живуть...

— Які забруднюють... — зауважив капітан Гуль.

— Які панують на борту, — гордо виправив його кузен Бенедикт.

— Дуже миле царство!

— От і видно, що ви, пане, не ентомолог.

— Ніколи навіть не мріяв про це.

— Слухайте, кузене Бенедикт, — вимовила посміхаючись місіс Уелдон. — Сподіваюсь, ви не вимагатимете, щоб ми через любов до науки віддали себе на поталу кохам!

— Я нічого не вимагаю, кузино Уелдон, — відповів пристрасний ентомолог. — Єдине, чого я хочу, — це прикрасити свою колекцію якимсь рідкісним екземпляром, тим самим віддаючи і йому шану!

— Отже, ви незадоволені своїми новозеландськими трофеями?

— Дуже задоволений, кузино Уелдон. Мені пощастило ввіймати одного з тих нових жуків-стафілінів, яких досі знаходили тільки у Новій Каледонії, тобто на кілька сот миль далі.

В цю мить Дінго, який бавився з Джеком, підбіг до кузена Бенедикта.

— Геть, геть! — вигукнув той, відштовхуючи тварину.

— О, містер Бенедикт!.. Як можна любити тарганів і ненавидіти собак! — здивувався капітан Гуль.

— Та ще такого хорошого собаку, — додав маленький Джек, обхопивши своїми рученятами товсту голову Дінго.

— Так... можливо... — промимрив кузен Бенедикт. — Але що ви хочете? Ця бісова тварина не виправдала надій, які я покладав на неї!

— Що це значить? — вигукнула місіс Уелдон. — Невже ви й собаку збираєтеся зарахувати до ряду двокрилих або перетинчастокрилих?

— Ні, — відповів цілком серйозно кузен Бенедикт. — Але ж Дінго, хоч він і належить до австралійської породи, був знайдений на західному узбережжі Африки!

— Це правда, — згодилася місіс Уелдон. — Том не раз чув про це від капітана «Вальдека».

— Отож! Я вважав... я сподівався... що на собаці є якісь комахи, властиві африканській фауні...

— О небо! — вигукнула місіс Уелдон.

— Я думав, — продовжував кузен Бенедикт, — що, можливо, знайду на ньому якусь особливо кусючу блоху... невідомого ще виду...

— Чуєш, Дінго? — сказав капітан Гуль. — Чуєш, мій песику? Ти не виконав свого обов'язку.

— Але я даремно вичесав йому шерсть, — продовжував ентомолог з неприхованим жалем, — на ньому не було жодної блохи...

— А якби ви знайшли блоху, то, сподіваюсь, негайно знищили б її, — промовив капітан Гуль.

— Пане, — сухо відповів кузен Бенедикт, — вам не завадить знати, що сер Джон Франклін¹ ніколи не вбивав комах, навіть американських комарів, які люто нападають і укуси яких далеко болючіші за блошині; думаю, ви не заперечуватимете, що сер Джон Франклін був моряк, і неабиякий!

— Безумовно! — підтвердив, вклоняючись, капітан Гуль.

— Якось його страшенно покусав москіт, але Джон Франклін тільки дмухнув на комаху і сказав чемно: «Будь ласка, летіть собі, на світі є досить місця для вас і для мене!»

— Он як! — вигукнув капітан Гуль.

— Так, містер!

— А чи знаєте ви, пане Бенедикт, — зауважив капітан Гуль, — що інша людина сказала це значно раніше за сера Джона Франкліна?

— Інша?

— Так, і звали її дядечко Тобі².

— Ентомолог? — жваво спитав кузен Бенедикт.

— Та ні! Стернівський дядечко Тобі не був ентомологом, але це не завадило йому, щоправда без зайвої чемності, сказати мусі, яка дзижчала біля його носа: «Геть, бісова душа! На широкому світі є досить місця і для тебе і для мене».

— Молодець той дядечко Тобі! — вихопилося у кузена Бенедикта. — Він умер?

¹ Джон Франклін (1786—1847) — англійський мореплавець, дослідник північних країн.

² Дядечко Тобі — один з персонажів роману англійського письменника Лоренса Стерна (1713—1768) «Життя і міркування Трістрама Шенді».

— Я певен цього,—відповів серйозно капітан Гуль,— бо він ніколи не існував.

Усі засміялися, дивлячись на кузена Бенедикта.

Такі дружні бесіди допомагали проводити час, бо дорож затягувалась. Зрозуміло, що в присутності кузена Бенедикта розмови незмінно точилися навколо якихось питань ентомології. Море, як і раніше, було спокійне, але легенький вітер ледве надував паруси шхуни-брига, і «Пілігрим» дуже повільно посувався на схід. Капітан Гуль з нетерпінням чекав, коли, нарешті, судно дійде до тих місць, де подують більш сприятливі вітри.

Треба сказати, що кузен Бенедикт неодноразово намагався відкрити юнакові таємниці ентомології. Але Дік Сенд ухилився від цього. Тоді учений почав читати лекції неграм. Справа закінчилася тим, що Том, Актеон, Баг і Остін почали уникати кузена Бенедикта. Шановному професорові залишився тільки один Геркулес, у якого він виявив природжену здатність відрізняти паразитів від перетинчастокрилих.

Велетень-негр жив тепер в оточенні твердокрилих, м'ясоїдних, хрущів, рогаців, довгоносиків, сонечок та інших комах.

Він дослідив усю колекцію кузена Бенедикта, і той тремтів від страху, коли бачив своїх крихких комах у великих і міцних, як обценьки, пальцях Геркулеса. Але велетень-учень так уважно слухав лекції професора, що той вирішив навіть рискнути своїм скарбом.

В той час як кузен Бенедикт займався Геркулесом, місіс Уелдон навчала маленького Джека читати й писати. Арифметики його навчав його друг Дік Сенд.

П'ятилітня дитина легко засвоює знання, якщо уроки схожі на веселу гру. Джек учився читати не по букварю, а за допомогою дерев'яних кубиків, на яких були наклеєні великі червоні букви. Іноді місіс Уелдон сама складала якесь слово, потім, змішавши кубики, загадувала Джекові самостійно скласти те саме слово.

Хлопчикові подобалося, отак граючись, вчитися. Він щодня по кілька годин бавився у каюті кубиками, то складаючи слова, то знову перемішуючи всі букви алфавіту.

Ця гра спричинилася до однієї надзвичайної події, про яку варто розповісти докладніше.

Це сталося вранці 9 лютого. Джек сидів на палубі і

бавився, складаючи якесь слово; старий Том повинен був знову скласти це слово після того, як Джек перемішає букви. Дотримуючись правил гри, Том закрив рукою очі, щоб не бачити, яке слово складає хлопчик.

На кубиках були не тільки великі і малі букви, але і цифри. Кубиків налічувалось штук п'ятдесят. На одних із них були зображені великі букви, на інших — маленькі. На деяких кубиках були позначені цифри, що допомагало вчитися не тільки читати, а й лічити.

Кубики були розкладені на палубі, і малий Джек вибирав потрібні, щоб скласти слово. Робота нелегка, і хлопчик так захопився, що не помітив Дінго, який весь час крутився біля нього. Раптом собака завмер на місці, пильно вдивляючись у кубик; він підняв праву лапу і почав махати хвостом. Потім собака швидко схопив у зуби один кубик і, відбігши на кілька кроків од Джека, поклав його на палубі.

На цьому кубіку була зображена велика буква С.

— Дінго, віддай, Дінго! — вигукнуло хлоп'я, злякавшись, що пес може проковтнути його С.

Але Дінго підбіг ще раз і в такий же спосіб схопив другий кубик, поклавши його поряд з першим.

На цьому кубіку була нарисована велика буква В. Джек закричав.

На його крик прибігли місіс Уелдон, капітан Гуль і Дік Сенд, які гуляли на палубі. Джек розповів їм про те, що сталося.

Дінго знає букви! Дінго вміє читати! Це справді так!

Джек бачив це на власні очі!

Дік Сенд хотів забрати обидва кубики і повернути їх Джекові, але Дінго виширився на нього.

Все ж юнак забрав ті два кубики і поклав поряд з іншими.

Дінго знову кинувся до кубиків, вибрав ті ж самі букви і відніс їх убік. Цього разу він поклав обидві лапи на кубики і, здавалося, вирішив їх захищати. Інші буква для нього немовби і не існували.

— Дивна річ! — промовила місіс Уелдон.

— Справді, дуже дивно, — відповів капітан Гуль, уважно розглядаючи обидві букви.

— С, В, — сказала місіс Уелдон.

— С, В, — повторив капітан Гуль. — Ті ж букви, що й на ошийнику Дінго!

І раптом, повернувшись до старого негра, він спитав:
— Том, ви, здається, говорили, що цей собака лише з недавнього часу належав капітанові «Вальдека»?

— Так, пане,— відповів Том.— Дінго потрапив на корабель не більше як два роки тому.

— І ви розповідали, що капітан «Вальдека» знайшов його на західному узбережжі Африки?

— Так, пане, біля гирла Конго. Я не раз чув це від капітана.

— І ніхто не знає, кому раніше належав Дінго і як він потрапив у Африку?

— Ніхто, пане. Із знайденими собаками справа гірша, ніж з покинутими дітьми: у них нема ніяких документів, сама ж тварина нічого не може пояснити.

Капітан Гуль замовк і замислився.

— Хіба ці дві букви щось вам нагадують? — спитала місіс Уелдон у капітана Гуля, наважившись, нарешті, порушити мовчанку.

— Так, місіс Уелдон, нагадують. А можливо, це лише збіг обставин.

— А що саме?

— Ці дві букви, можливо, допоможуть розгадати таємницю одного відважного мандрівника...

— Що ви хочете цим сказати? — зацікавилась місіс Уелдон.

— А ось що. 1871 року, тобто два роки тому, один французький мандрівник з ініціативи паризького Географічного товариства вирушив до Африки, щоб пересікти її з заходу на схід. Вихідним пунктом його експедиції якраз було гирло Конго, а кінцевою точкою по можливості повинен був стати мис Дельгадо в гирлі річки Рувума, за течією якої мандрівник мав спуститися. Цього французького дослідника звали Самюель Вернон.

— Самюель Вернон? — повторила місіс Уелдон.

— Так. Візьміть до уваги, що це ім'я і прізвище починаються саме з тих букв, які Дінго вибрав з усього алфавіту, вони ж вигравірувані і на ошийнику.

— Справді,— міркувала місіс Уелдон.— А що сталося з мандрівником?..

— Цей мандрівник вирушив в експедицію,— продовжував капітан Гуль,— і з того часу від нього не було ніяких звісток.

— Жодної? — перепитав юнак.

Дінго знає букви

— Жодної,— повторив капітан Гуль.

— Який же висновок з цього? — продовжувала місіс Уелдон.

— Самюель Вернон не зміг, мабуть, дістатися до східного узбережжя Африки: або його полонили тубільці, або він загинув у дорозі!

— Отже, цей собака...

— Цей собака міг належати йому. І якщо мої міркування правильні, Дінго щасливіший за свого господаря: йому вдалося повернутись до гирла Конго, де його і знайшов капітан «Вальдека».

— Скажіть,— запитала місіс Уелдон,— ви певні, що французького мандрівника справді супроводжував собака? Чи, може, це тільки ваше припущення?

— Це тільки моє припущення, місіс Уелдон,— відповів капітан Гуль.— Безперечно лише те, що Дінго знає букви *C* і *B*, ініціали французького мандрівника. Як і де тварина навчилася їх розпізнавати — я цього не можу пояснити, але повторюю: собака їх твердо пам'ятає. Дивіться, він підштовхує лапою кубики, немов запрошуючи нас прочитати букви.

І справді, поведінку Дінго інакше не можна було пояснити.

— Значить, Самюель Вернон сам вирушив у подорож з узбережжя Конго? — спитав Дік Сенд.

— Цього я не знаю,— відповів капітан Гуль.— Але цілком можливо, що він найняв загін носильників-тубільців.

У цей час Негоро вийшов з камбуза на палубу. Спочатку ніхто не помітив його присутності і тому не звернув уваги на той дивний погляд, який Негоро кинув на пса, що все ще стеріг свої дві букви. Дінго ж, помітивши кока, люто загарчав і виширив зуби.

Негоро відразу повернувся до каюти, але погрозливий жест, що вихопився у нього, не віщував нічого доброго для Дінго.

— Тут є якась таємниця,— прошепотів капітан Гуль, який помітив цю сценку.

— І все ж, пане, дивно, що собака вміє розпізнавати букви алфавіту! — сказав юнак.

— Нічого тут дивного немає! — вигукнув маленький Джек.— Мама часто розповідала мені про собаку, який умів читати й писати, мов справжній шкільний учитель, і навіть грав у доміно,

Негоро повернувся до каюти, але погрозливий жест не віщував нічого доброго для Дінго.

— Любий хлопчику,— посміхнулася місіс Уелдон,— собака Муніто, про якого я тобі розповідала, зовсім не був таким ученим, як тобі здається. Якщо вірити тому, що мені розповідали, Муніто не вмів відрізнити одну букву від іншої, з яких він складав слова. Весь секрет його «вченості» полягав у чудовому слуху. Його господар, спритний американець, помітивши цю якість у Муніто, почав розвивати її і, нарешті, добився виключного ефекту.

— Як же він досягнув його, місіс Уелдон? — спитав Дік Сенд, якого ця історія зацікавила не менше, ніж маленького Джека.

— А ось як, мій любий. Коли Муніто мав «працювати» перед публікою, на столі розставляли кубики з буквами, подібні ось до цих. Собака ходив туди й сюди по столу, чекаючи, поки з публіки назвуть голосно чи тихо якесь слово, що треба скласти. Обов'язковою умовою було те, щоб господар знав це слово.

— Отже, без господаря...— почав Дік.

— ...собака нічого не міг вдіяти,— відповіла місіс Уелдон.— І ось чому. Букви були розставлені на столі, а Муніто ходив туди й назад уздовж алфавіту. Коли він підходив до тієї букви, що мала входити в задане слово, він зупинявся, але не тому, що знав цю букву, а тому, що розрізняв невловимий для інших звук: цокання зубочистки в кишені американця. Це був сигнал, Муніто брав кубик і клав його поряд з іншим у певному порядку.

— І в цьому весь секрет? — вигукнув Дік Сенд.

— І в цьому весь секрет,— відповіла місіс Уелдон.— Це дуже просто, як і в інших фокусах. Коли поблизу не було господаря, Муніто втрачав свій «хист», тому я й дивуюся, що Дінго зумів вибрати ці дві букви без Самюеля Вернона, якщо він справді був господарем собаки.

— Дійсно,— зауважив капітан Гуль,— це дивовижно. Але зважте, що Дінго вибирає тільки дві букви, завжди ті самі, але не складає слова. Кінець кінцем собака, який дзвонив біля монастирських воріт, щоб одержати рештки обіду, призначені для роздачі старцям, або собака, що через день по черзі з іншим крутив коловорот і відмовлявся працювати не в свою чергу, — можливо, ці собаки кмітливіші за Дінго. А втім, перед нами безперечний факт: з усіх букв алфавіту Дінго вибрав тільки дві — С і В. Інших букв він, здається, не знає. З цього можна

зробити висновок, що були якісь причини, які примусили собаку запам'ятати саме ці букви.

— Ах, капітане Гуль,— промовив юний моряк,— коли б Дінго умів говорити!.. Можливо, він пояснив би нам, звідки знає ці букви і чому так шкірить зуби на нашого кока!

— Та ще які зуби! — додав капітан Гуль, показуючи на Дінго, що роззявив пащу і вищирив свої грізні ікла.

Розділ шостий

КИТ НА ОБРІІ

Дивна поведінка Дінго була не раз темою розмов на «Пілігримі» між місис Уелдон, капітаном Гулем та юним моряком. Дік Сенд відчував якусь інтуїтивну недовіру до Негоро, хоча поведінка кока, як і раніше, була бездоганною.

На баку в приміщенні команди теж немало говорили про собаку, але там прийшли до іншого висновку: Дінго був визнаний ученим псом, який вміє не тільки читати, а можливо, й писати краще за деяких матросів. І якщо собака ще не заговорив по-людськи, то лише тому, що в нього, очевидно, є підстави мовчати.

— Ось побачите,— казав стерновий Болтон,— настане час, коли цей пес підійде до мене і спитає: «Яким курсом ми йдемо? Який вітер дує? Вест-норд-вест чи норд-вест?» І доведеться йому відповідати!

— Адже є тварини, що розмовляють,— міркував інший матрос,— скажімо, сороки, папуги! Чому б не заговорити й собаці, якщо у нього буде бажання? Адже дзьобом говорити важче, ніж пащею!

— Безперечно,— погодився боцман Говік.— А все-таки собак, які вміли б говорити, ніколи не було.

Ці чудові люди дуже здивувалися б, довідавшись, що такі собаки існують. В одного датського вченого був собака, який виразно вимовляв десятків зо два слів. Та між умінням розуміти й говорити є велика різниця. Очевидно, голосові зв'язки у того собаки були такі, що він міг членороздільно вимовляти певні звуки. Але смисл цих слів він розумів не більше за папуг, сойок або сорок. Слова для тварин чи птаха — це тільки різновидність співу або крику,— смисл звуків залишається для них незбагненим.

Так чи інакше, але Дінго став на кораблі героєм дня,

проте він цим не пишався. Неодноразово капітан Гуль повторював дослід: перед Дінго розкладали дерев'яні кубики, і він щоразу безпомилково і не вагаючись вибирав саме кубики з буквами *C* і *B*, не звертаючи ніякісінької уваги на решту кубиків.

Кілька разів капітан повторював цей дослід у присутності кузена Бенедикта. Але вченого захоплювали тільки комахи, і поведінка Дінго не викликала в нього помітної зацікавленості.

— Однак, — зауважив він одного разу, — не слід думати, що тільки собаки обдаровані такою кмітливістю! Є багато й інших розумних тварин. Але вони, як і собаки, підкоряються лише інстинкту. Згадайте хоч би пацюків, які тікають з приречених на загибель кораблів, або бобрів, що передбачають повінь і надбудовують свої греблі. Згадайте, нарешті, трьох коней, які належали Нікомеду, Скандербегу та Оппієну¹, — вони померли з суму після смерті своїх господарів. А уславлені своєю пам'яттю осли і ще багато інших істот, які роблять честь усьому тваринному світу! Відомі випадки, коли видресировані птахи писали без жодної помилки під диктовку свого вчителя, коли папуги лічили кількість присутніх гостей у залі з точністю, якій міг би позаздрити рахівник Бюро довгот і широт. А хіба не було папуги, за якого заплатили сто золотих, бо птах міг безпомилково повторити довгий текст? Нарешті, як ентомолог, я не можу не гордитися, коли бачу, як найпростіші комахи також виявляють високорозвинений інтелект, підтверджуючи приказку: «У малому — велике». Адже терміти могли б позмагатися в майстерності з будівниками наших великих міст. Водяні павуки-сріблянки, які ніколи не вивчали механіки, будують повітряні дзвони. Блохи везуть екіпажі, як справжні рисаки, виконують військові вправи не гірше карабінерів, стріляють із гармати краще, ніж дипломовані випускники Вест-Пойнта². Ні, Дінго не заслуговує таких похвал. Якщо пес розуміється на азбуці, то це, без сумніву, завдяки тому, що він належить до породи ще невідомих зоологічній науці *Canis alphabeticus* — собак-грамотіїв, які водяться у Новій Голландії.

¹ Нікомед — цар, що жив у першому віці до нашої ери у Віфанії; Скандербег — легендарний албанський военачальник XV століття; Оппієн — грецький поет II віку до нашої ери.

² Вест-Пойнт — військова школа в штаті Нью-Йорк.

Та подібні промови заздрісного ентомолога не принижили Дінго в громадській думці. На баку про нього говорили як про чудо.

Мабуть, тільки Негоро не поділяв загального захоплення собакою. Можливо, він вважав його надто розумним. Як би там не було, собака завжди виявляв ненависть до кока. І той відплатив би йому за це, якби Дінго не вмів постояти за себе і коли б він не користувався симпатіями всієї команди.

Негоро тепер більш ніж будь-коли намагався уникати Дінго. Це не завадило Діку Сенду помітити, що після випадку з кубиками взаємна антипатія людини і собаки зросла. В цьому було щось зовсім незрозуміле.

До 10 лютого північно-східний вітер чергувався з тривалими і стомлюючими штилями, під час яких «Пілігрим» не рухався. Але в цей день нрд-ост зовсім затих, і капітан Гуль сподівався, що незабаром зміняться атмосферні течії. Він мріяв про північно-західний вітер, який дозволив би шхуні-бригу йти під усіма парусами. «Пілігрим» вийшов з Окленда лише дев'ятнадцять днів тому. Затримка була незначна, і при сприятливому вітрі добре оснащений корабель зміг би легко надолужити прогаєне. Але довелося чекати ще кілька днів західного вітру.

Тихий океан, як і раніше, простягався водною пустинею. Ніде не було видно жодного судна. Мореплавці, мабуть, залишили ці широти. Китобої, що полювали в південних морях, ще не збиралися повертатись на батьківщину, і «Пілігрим», передчасно залишаючи у зв'язку з особливими обставинами місце полювання, не міг сподіватися на зустріч з якимсь судном, що йшло б до тропіка Козерога.

Трансокеанські пакетботи робили рейси між Австралією і американським континентом в нижчих широтах.

Але саме тому, що море було таке пустельне, за обрієм треба було стежити особливо пильно. Одноманітна на перший погляд неухважного спостерігача морська поверхня для справжніх моряків, які вміють бачити і вгадувати, безмежно різноманітна. Найменші зміни чарують уяву тих, хто відчуває поезію океану. Ось пливе жмуток морської трави, довга водорість залишає на поверхні легкий хвилястий слід. Там видно обломок дошки, і так хочеться довідатися про його історію. Хіба цього мало? Безмежний простір дає багатий матеріал для

уяви. У кожній із цих молекул води, яка то піднімається у вигляді пари в небо, то дощем падає в море, можливо, криється секрет якоїсь катастрофи. Як треба заздрити тим допитливим умам, що вміють зивідувати таємниці в океану, тим умам, які можуть підніматись од вічно плинучих вод до небесних висот!

Скрізь життя — і під водою, і над водою! Пасажири «Пілігрима» спостерігали, як уперто переслідують маленьких рибок зграї птахів, що, рятуючись від лютої зими, залишили полярні області. Дік Сенд, який перейняв від Джеймса Уелдона поряд з іншими корисними навичками також і вміння влучно стріляти, довів, що він однаково добре володіє і рушницею і пістолетом: юнак підстрілив кілька птахів на льоту.

Над водою кружляли буревісники — одні з них були зовсім білі, інші мали коричньову смугу на кінці крил. Іноді пролітали зграї капських буревісників, проносились у воді пінгвіни, які на землі до смішного незграбні. Одначе, як зауважив капітан Гуль, пінгвіни, користуючись своїми крилами, як плавцями, можуть змагатись у плаванні з найпрудкішими рибами, так що їх іноді навіть рибалки помилково вважають за тунців.

Високо в небі ширяли величезні альбатроси, розкинувши широкі, в десять футів, крила. Потім вони сідали на поверхню води, шукаючи дзьобом собі їжу.

Усі ці постійно змінюючі одна одну картини створювали захоплююче видовище, і тільки людині, байдужій до краси природи, це могло здатися одноманітним.

У цей день місіс Уелдон, прогулюючись на кормі «Пілігрима», помітила дуже цікаве явище, яке привернуло її увагу. Океанська вода раптом стала червонуватою. Здавалось, ніби вона забарвлена кров'ю на всьому просторі, скільки сягало око.

Дік Сенд разом з маленьким Джеком був тоді поблизу місіс Уелдон.

— А подивись-но, Дік, який дивний колір води в Тихому океані! Це, мабуть, якась морська трава?

— Ні, місіс Уелдон, — відповів Дік Сенд. — Такого кольору надають воді безліч крихітних ракоподібних, якими звичайно харчуються великі морські ссавці. Рибалки назвали їх, і не без підстав, «китовою юшкою».

— Рачки! — сказала місіс Уелдон. — Але ж вони такі крихітні, що їх, мабуть, можна назвати морськими ко-

махами. Кузен Бенедикт був би щасливий поповнити ними свою колекцію!

І вона голосно покликала:

— Кузене Бенедикт!

Ентомолог вийшов з каюти майже одночасно з капітаном Гулем.

— Гляньте сюди, кузене Бенедикт! Бачите величезну червонувату пляму, яка тягнеться аж до обрію?

— Он воно що! — сказав капітан Гуль. — Китова юшка! Пане Бенедикт, ви маєте добру нагоду вивчити цікаву породу рачків!

— Знайшли дивину! — процідив крізь зуби ентомолог.

— А хіба не «дивина»? — вигукнув капітан. — Як учений ви не можете бути байдужим! Ці крихітні рачки входять в один з шести класів суглобистих, якщо я не помиляюся, і як такі...

— Яка дивина! — повторив кузен Бенедикт, хитаючи головою.

— Одначе! Така байдужість ентомолога до об'єкта вивчення...

— Я ентомолог, але вивчаю тільки комах, особливо шестиногих. Не забувайте цього, капітане Гуль.

— Отже, вас ці рачки не цікавлять? Коли б ви мали шлунок кита, то поставилися б до них зовсім інакше. Який бенкет для китів! Знаєте, місис Уелдон, коли ми, китобої, випадково зустрічаємося з таким скупченням рачків, то поспішаємо якнайшвидше приготувати гарпуни і шлюпки. В цих випадках можна не сумніватися, що здобич поблизу!

— Хіба ці крихітні істоти можуть нагодувати таких велетнів? — вигукнув Джек.

— Е-е, хлопче! Готують же смачні страви з манної крупи і з борошна найдрібнішого помолу, — відповів капітан Гуль. — Так буває і в природі. Коли кит пливе в цій червонуватій воді, юшка для нього готова, досить йому тільки відкрити свою величезну пащу. Безліч рачків потрапляють туди, і кит закриває рот. Рогові пластинки у нього на піднебінні — так званий «китовий вус» — впираються кінцями в язик і перегороджують ротову порожнину. Крізь ці пластинки, як через риболовні сіті, проціджується вода; ніщо не може вислизнути з його пащі, і безліч рачків потрапляють у великий шлунок кита, як сун у твій животик.

— Розумієш, Джек,— сказав Дік Сенд,— пан кит не витрачає часу на те, щоб очищати шкаралупу з кожного рачка, як чистиш ти креветку.

— Я додаю,— вів далі капітан Гуль,— що коли величезний ненажера ласує «юшкою», до нього легко наблизитися. Це найзручніший момент, щоб його загарпунити.

В цю мить, ніби підтверджуючи слова капітана, вахтовий матрос гукнув:

— Попереду з лівого борту кит!

Капітан Гуль випростався на весь зріст.

— Кит! — зрадів він. І одразу, запалившись пристрастю мисливця, капітан поспішив на ніс «Пілігрима».

Місіс Уелдон, Джек, Дік Сенд і навіть кузен Бенедикт рушили за ним услід.

Китолови не помилилися. За чотири милі під вітром море в одному місці немов кипіло — там у червонуватій воді рухався величезний ссавець.

Але віддаль була ще дуже великою, і це не давало змоги визначити породу тварини. Породи ж китів досить різноманітні.

Можливо, це один із справжніх китів, на яких полюють переважно у північних морях? У таких китів немає спинного плавника, під шкірою в них дуже товстий шар жиру. Довжина їх іноді досягає вісімдесяти футів, але в середньому вона не більша за шістьдесят футів. Один такий велетень може дати сто бочок жиру.

А може, це кит іншої породи, полосатик. Сама вже назва могла б завоювати симпатію ентомолога. У такої породи китів є білі, схожі на крила плавці довжиною на півтулуба, це нібито літаючий кит.

Найімовірніше, що то був полосатик, відомий ще під назвою фінвала. У нього є спинний плавець, а довжиною полосатик не поступається перед справжнім китом.

Поки що не можна було визначити, до якого виду належить кит, помічений вахтовим, і капітан Гуль разом з екіпажем жадібно стежили за твариною.

Якщо годинникар, дивлячись у чужій кімнаті на годинник, відчуває нестримне бажання завести його, то яке ж пристрасне бажання загарпунити здобич оволодіває китобоем, коли він бачить плаваючого в морі кита! Якщо мисливський запал тим сильніший, чим більша дичина, то що ж повинні відчувати ловці слонів і китобой? Екіпаж «Пілігрима» хвилювався ще й тому,

що судно поверталось на батьківщину з неповним вантажем.

Капітан Гуль намагався розпізнати породу тварини. На такій відстані кита було видно ще погано. Проте досвідчене око китобоя і здаля могло схопити деякі істотні деталі: кит через носові отвори викидав фонтани води та пари, і вже з цього можна було визначити породу ссавця.

— Це не справжній кит,— вигукнув капітан Гуль.— У справжніх китів фонтани вищі і тонші. Без сумніву, це і не горбань — у того фонтан вилітає з шумом, схожим на канонаду. А тут зовсім інше. Прислухайтесь добре, можна з певністю сказати, що цей шум зовсім іншого характеру. А яка твоя думка про це, Дік? — спитав капітан Гуль, повертаючись до юнака.

— Мені здається, капітане, — відповів Дік Сенд, — що це полосатик. Подивіться, з якою силою викидає він у повітря ці колони рідини. Якщо я не помиляюся, в такому фонтані більше води, ніж пари. Ця властивість характерна для полосатиків.

— Вірно, Дік, — відповів капітан Гуль. — У цьому немає сумніву! Там, у червоній воді, плаває полосатик!

— Як красиво! — вигукнув маленький Джек.

— Так, хлопче! Подумати тільки, ця величезна тварина так спокійно снідає і навіть не догадується, що за нею стежать китобой!

— На мою думку, це полосатик дуже великих розмірів, — зауважив Дік Сенд.

— Безперечно, — відповів капітан Гуль, якого вже охопив мисливський запал. — Він завдовжки футів сімдесят.

— Здоровенний! — додав боцман. — Півдюжини отаких китів заповнили б трюм нашого корабля.

— Так, півдюжини цілком досить, — погодився капітан Гуль, піднявшись на бушприт, щоб краще бачити кита.

— У нас двісті порожніх бочок. От якби впіятити цього кита, — вів далі боцман, — одразу можна було б заповнити з сотню бочок.

— Так... справді... Так! — шепотів капітан Гуль.

— Це правда, — підтвердив Дік Сенд, — але нападати на таких велетенських полосатиків — річ небезпечна.

— Небезпечна, надзвичайно небезпечна,— погодився капітан Гуль.— У китів цієї породи могутній хвіст, і до них треба наближатися дуже обережно! Найміцнішу шлюпку полосатик може одразу розбити вдвічі. Але заради такої здобичі варто рискнути!

— Так,— встрияв у розмову ще один матрос.— Великої полосатик — це велика здобич!

— І вигідна! — додав другий.

— Шкода пройти мимо і не привітати такого кита! — зробив висновок третій.

Було видно, що хоробрим морякам дуже хотілося полювати. Скільки жиру було в цій туші, що гоїдалася на хвилях під самісіньким носом! Слухаючи їх, здавалося, що досить було тільки підставити бочки, як ворвань сама потече в них широким струменем і трюм «Пілігрима» наповниться.

Дехто з матросів, видершись на ванти фок-щогли, кричав у захопленні. Капітан Гуль мовчки гриз нігті. Здавалося, що якийсь могутній магніт притягував до себе «Пілігрим» і весь його екіпаж.

— Матусю, матусю! — раптом вигукнув маленький Джек. — Я хочу подивитися, який це кит.

— Ти хочеш побачити його зблизька, хлопчику? Що ж, чому б і ні, друзі мої,— сказав капітан Гуль, підкоряючись нарешті затамованому бажанню.— Щоправда, китобоїв у нас малувато, але справимось..:

— Справимось! Справимось! — в один голос закричали матроси.

— А мені не вперше бути гарпунником,— продовжував капітан Гуль.— Побачимо, чи не розучився я ще кидати гарпун!

— Ура! Ура! Ура! — закричала команда.

Розділ сьомий

ГОТУВАННЯ

Зрозуміло, чому поява цього велетенського ссавця так розхвилювала моряків з «Пілігрима».

Кит, що плавав у почервонілій воді, здавався велетнем. Добути його і поповнити трюм корабля—принада дуже велика! Хіба могли китобої пропустити таку нагоду?

Проте місіс Уелдон спитала капітана Гуля, чи не буде небезпечним для команди і для нього самого полювання на кита в таких умовах.

— Аж ніяк, місіс Уелдон,— відповів капітан Гуль.— Мені не раз доводилося полювати на китів з однією шлюпою, і я завжди перемагав. Повторюю, що ніяка небезпека не загрожує нам, а значить, і вам.

Заспокоєна місіс Уелдон більше не заперечувала.

Капітан Гуль одразу ж наказав приготуватися до полювання на полосатика. Він з досвіду знав, що полювання буде трудним, і вжив необхідних заходів обережності.

Справа ускладнювалася тим, що команда шхуни-брига могла вийти на полювання тільки на одній шлюпці.

На «Пілігримі» їх було декілька: одна стояла на підставці між щоглами, з трьох китобійних шлюпок одну було підвішено на лівому борту, другу — на правому, а третю — на кормі.

Звичайно полюють на кита трьома шлюпками. Але капітан Гуль міг вислати проти полосатика лише одну. Як відомо, під час промислового сезону екіпаж був поповнений на вербованими в Новій Зеландії матросами і гарпунерами, які допомагали команді «Пілігрима». Без цієї допоміжної команди можна було спорядити тільки п'яťох матросів, тобто стільки, скільки потрібно для обслуговування однієї шлюпки. Від допомоги Тома і його товаришів довелося відмовитись, бо керувати шлюпою під час полювання можна було доручити тільки дуже досвідченим морякам. Неправильний рух стерном чи невчасний удар веслом під час нападу на кита можуть призвести до катастрофи.

Капітан Гуль не хотів покидати судна, не залишивши там принаймні одного досвідченого моряка, якому він довіряв: адже могло всяке трапитися.

Але на полюванні потрібні сильні люди, тому капітан Гуль змушений був доручити «Пілігрим» Дікові Сенду.

— Я призначаю тебе своїм заступником на час полювання. Сподіваюся, що воно буде нетривалим!

— Єсть, капітане! — відповів юний моряк.

Дікові Сенду самому хотілося взяти участь у полюванні, яке так вабило його, але він розумів, що на шлюпці більше користі принесе досвідчений китобій, а крім того, на судні тільки він може замінити капітана Гуля. Тому він і підкорився.

На полювання їхала вся команда «Пілігрима». Чотири матроси мали бути на веслах, а боцман Говік — біля кормового весла, яке заміняло стерно. На полюванні стерно не дозволяє швидко маневрувати, крім того, якщо весла у гребців під час полювання зламаються, то тільки кормове весло в умілих руках може вивести шлюпку з-під ударів страховища.

Обов'язки гарпунника взяв на себе капітан Гуль, адже це для нього було звичним ділом. Йому треба було кинути гарпун, а потім стежити за розмотуванням довгої вірьовки, прикріпленої до гарпуна, і, нарешті, добити поранену тварину списом, коли вона випливе на поверхню океану.

Іноді китобої користуються вогнестрільною зброєю. На борту корабля або на носі шлюпки ставлять маленьку гармату, яка стріляє гарпуном або розривними снарядами, що завдають великих ран тварині.

Але на «Пілігримі» не було таких пристосувань. До речі сказати, моряки не дуже люблять нововведення, віддаючи перевагу звичайному гарпуну і спису перед дорогими і трудними для управління приладами.

У такий звичний спосіб збирався вбити кита, якого помітили за кілька миль від корабля, і капітан Гуль.

Погода сприяла полюванню. Море було дуже спокійне, що полегшувало маневри шлюпки. Вітер стих, і тепер не доводилося боятися, що «Пілігрим» віднесе вбік, поки команда переслідуватиме кита.

З правого борту спустили шлюпку, і четверо матросів сіли в неї.

Говік передав їм два великих гарпуни і кілька списів з гострими наконечниками. До цієї зброї нападу він додав п'ять бухт¹ гнучкого і міцного троса по шістьсот футів завдовжки. Не можна було брати менше, бо трапляється, що троса не вистачає, коли часом кит занурюється у воду. Якщо однієї бухти мало, тоді доточують трос з другої бухти, з третьої... Іноді й трьох тисяч футів троса буває недосить.

Усе спорядження акуратно уклали в шлюпці.

Говік і четверо матросів чекали тільки наказу віддати кінці.

У шлюпці залишилося єдине вільне місце — для капі-

¹ Бухта — трос, згорнутий колами.

тана Гуля. Зрозуміло, що перш ніж вирушити на полювання, екіпаж «Пілігрима» поклав корабель у дрейф, тобто поставив паруси так, що шхуна-бриг залишалася на місці майже нерухомою.

Збираючись сісти в шлюпку, капітан Гуль востаннє кинув погляд на корабель. Усе було в порядку: паруси були надійно закріплені, снасті добре натягнуті. Можливо, Дікові Сенду доведеться пробути одному на судні кілька годин, а тому капітан хотів позбавити його необхідності маневрувати, якщо цього вимагатимуть якісь особливі обставини.

Перед тим як відплисти, він дав Дікові останні вказівки.

— Дік, я залишаю тебе самого, пильнуй! Можливо, всупереч сподіванці, кит заведе нас далеко, тоді «Пілігриму» доведеться рушити нам назустріч. Том і його товариші допоможуть тобі. Ти їм добре розтлумачиш, що треба робити, і, я певен,— вони все зроблять.

— Безперечно, капітане Гуль,— відповів старий Том.— Дік може розраховувати на нас.

— Наказуйте, наказуйте! — вигукнув Бат.— Ми покажемо, як уміємо працювати!

— Що треба натягнути? — спитав Геркулес, закачуючи широкі рукава своєї куртки.

— Поки що нічого,— відповів Дік Сенд посміхаючись.

— Я до ваших послуг,— сказав велетень.

— Погода сьогодні чудова,— продовжував капітан Гуль.— Вітер стих. Не схоже на те, щоб він посилювся. Ні в якому разі не спускай на воду шлюпки, Дік, і не залишай корабля!

— Буде виконано!

— Якщо виникне потреба наблизити «Пілігрим» до нас, я подам тобі сигнал: підніму вимпел на кінці багра.

— Будьте спокійні, капітане, я стежитиму за вашою шлюпкою,— відповів Дік Сенд.

— Добре, мій хлопче,— сказав капітан Гуль.— Будь сміливим і розсудливим. Пам'ятай, тепер ти помічник капітана. З честю тримай це звання. Ніхто ще не носив його в твоєму віці.

Дік Сенд не відповів, але почервонів і посміхнувся. Капітан Гуль зрозумів значення цього рум'янцю і посмішки.

«Славний хлопчина,— подумав він.— Скромність і доброту — в цих двох словах уся його вдача!»

Але з цих прощальних настанов було видно, що капітан Гуль неохоче залишав свій корабель навіть на кілька годин, хоч ніякої небезпеки і не передбачалось. Та все-сильний запал мисливця, а особливо велике бажання поповнити трюм жиром, щоб виконати зобов'язання, взяті Джеймсом Уелдоном у Вальпарайсо,— все це спонукало його до ризику. Спокійне море обіцяло легку погоню за китом. Ні команда «Пілігрима», ні його капітан не могли встояти проти такої спокуси. В разі успіху китобійний сезон, нарешті, буде закінчено, і ця остання думка перемогла всі сумніви капітана Гуля.

Він рішуче пішов до сходів.

— Щасливого полювання,— побажала місіс Уелдон.

— Дякую, місіс Уелдон.

— Я вас прошу, капітане Гуль, не бийте боляче цього бідного кита! — крикнув маленький Джек.

— Ні, мій хлопчику,— відповів капітан Гуль.

— Візьміть його тихенько, містер.

— Добре... Я одягну рукавички, Джек.

— Іноді на спині цих велетенських ссавців можна знайти дуже цікавих комах,— зауважив кузен Бенедикт.

— Що ж, пане Бенедикт,— відповів сміючись капітан Гуль. — Ніхто не заважатиме і вам «пополювати», коли ми прибуксуємо полосатика до «Пілігрима».

І, повернувшись до Тома, він додав:

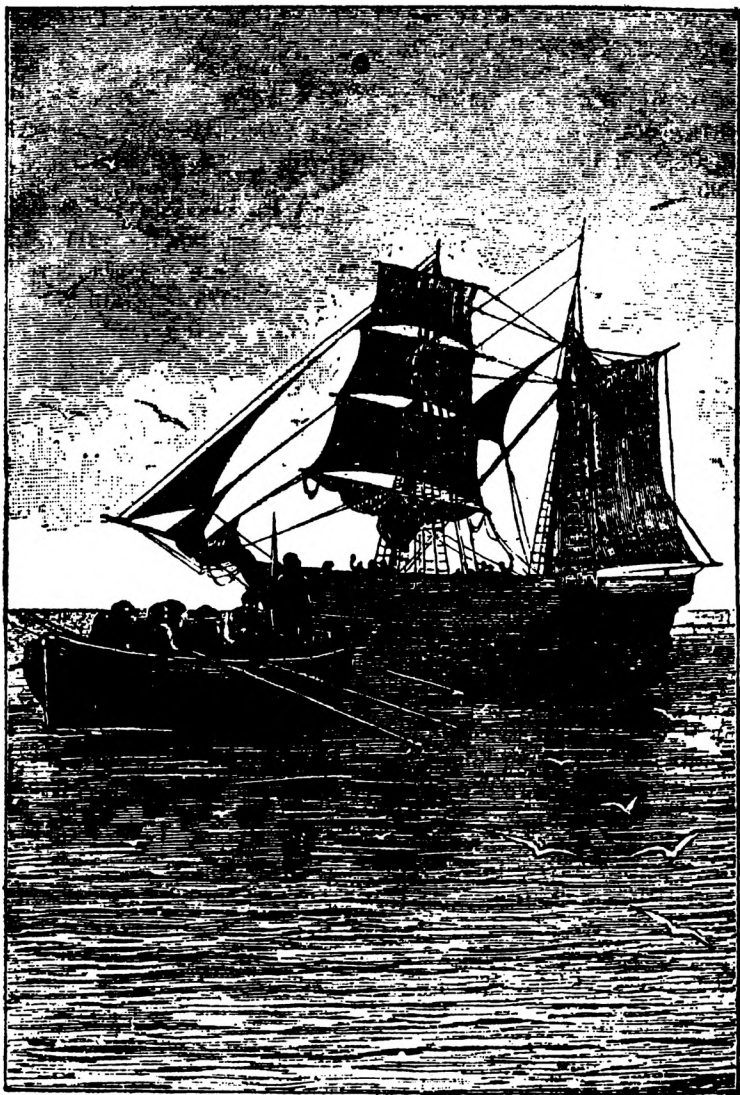
— Том, я розраховую, що ви і ваші товариші допоможете розібрати тушу, коли ми притягнемо кита сюди. Ми з ним швидко справимося.

— До ваших послуг, пане капітан,— відповів старий негр.

— Гаразд,— продовжував далі капітан Гуль.— Дік, поки ми полюватимемо, ці славні люди допоможуть тобі викотити на палубу порожні бочки, тоді після нашого повернення робота піде швидше.

— Буде виконано, капітане.

Тим, хто цього не знає, слід пояснити, що забитого полосатика треба було прибуксувати до «Пілігрима» і міцно пришвартувати до правого борту. Тоді матроси в чоботях з шипами мали зійти на спину велетня, розсікти шар жиру, що покриває його, на паралельні смуги від голови до хвоста, смуги розділити впоперек на скиби

Перед тим, як відплисти, капітан Гуль
дав Дікові останні вказівки.

товщиною в півтора фути, розрізати кожну на шматки, скласти у бочки і закотити їх у трюм.

Звичайно китобійне судно після закінчення полювання намагається якнайшвидше пристати до берега, щоб мати змогу закінчити там обробку туші. Команда сходить на берег і починає топити жир, який виділяє при цьому всю свою корисну частину — ворвань¹.

Але в таких умовах капітан Гуль не міг і думати, щоб повернутися назад до суші для закінчення цієї операції. Він розраховував витопити ворвань у Вальпарайсо. Сподіваючись, що незабаром подують західні вітри, капітан думав доплисти до американського узбережжя за якихось днів двадцять, а за такий короткий строк здобич не могла зіпсуватися.

Настала хвилина, коли треба було рушати. Перед тим як лягти у дрейф, «Пілігрим» трохи наблизився до того місця, де полосатик продовжував викидати фонтани пари та води, видаючи цим свою присутність.

Полосатик усе ще плавав серед широкого поля, червоного від рачків, раз у раз відкриваючи свою широчезну пашу, щоб, захопивши безліч мікроскопічних істот, проковтнути їх.

На думку досвідчених китобоїв, які стежили за ним, не було чого боятися, що полосатик утече. Це, без сумніву, був кит, якого мисливці називають «бойовим».

Капітан Гуль переліз через борт і спустився по штурмтрапу на ніс шлюпки.

Місіс Уелдон, Джек, кузен Бенедикт, Том і його товариші ще раз побажали капітанові удачі.

Навіть Дінго, спершись на задні лапи і виставивши голову за борт, нібито прощався з командою.

Потім пасажири «Пілігрима» перейшли на ніс, щоб не пропустити жодної дрібниці з небезпечного полювання.

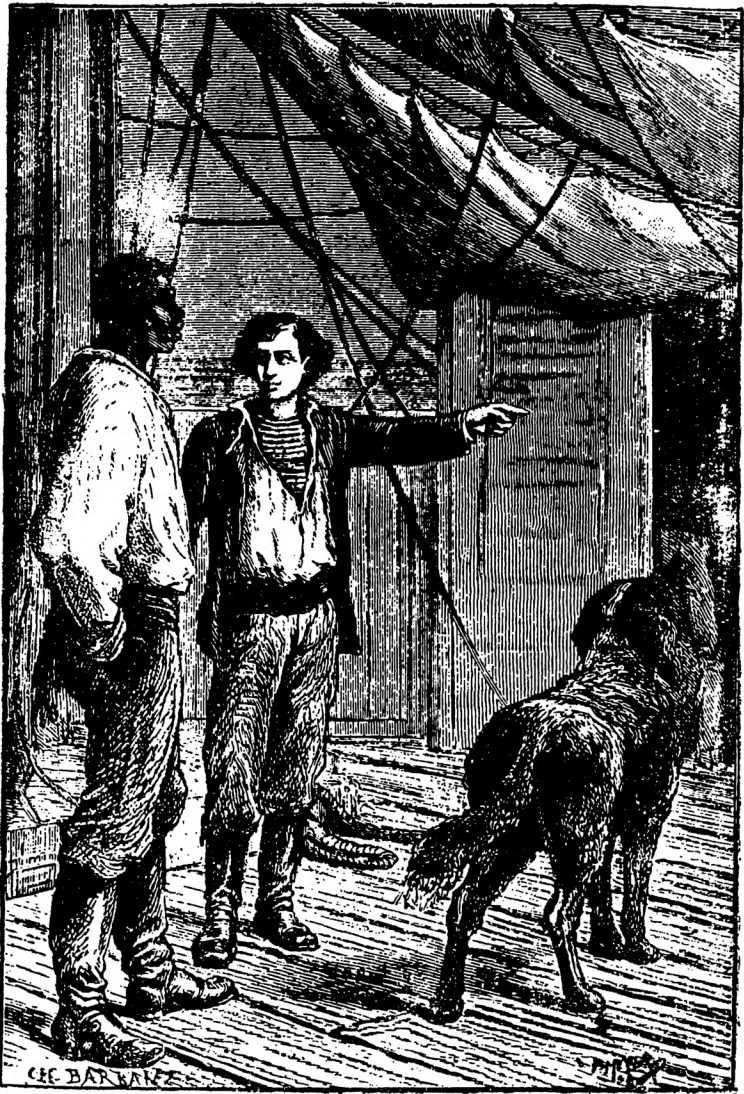
Шлюпка відчалала і під сильними ударами чотирьох весел почала віддалятися од «Пілігрима».

— Пильнуй, Дік, добре пильнуй! — крикнув востаннє капітан Гуль юнакові.

— Будьте певні, містер Гуль!

— Стеж одним оком за кораблем, хлопче, а другим — за шлюпкою! Не забувай цього!

¹ Під час перетоплювання китовий жир губить близько третьої частини своєї ваги. (Прим. автора).

Я доручаю вам слідкувати
за цією людністю.

— Єсть, капітане! — відповів Дік Сенд і піднявся до штурвала.

Легке суденце відійшло вже на кілька сот футів від корабля. Капітан Гуль стояв на носі, його вже не можна було почути, але з виразних жестів легко було зрозуміти, що він підтверджує свої попередні накази.

У цю мить Дінго, що, як і раніше, тримав лапи на борту, жалісно завив. Це справило неприємне враження на людей, немовби пес віщував щось недобре.

Місіс Уелдон навіть здригнулася.

— Дінго, Дінго! — сказала вона.— Хіба так підбадьорюють друзів? Ану, веселіше!

Проте пес мовчав. Знявши лапи з борту, він повільно підійшов до місіс Уелдон і ніжно лизнув їй руку.

— Дінго не крутить хвостом! — прошепотів Том.— Погана ознака! Погана ознака!

Раптом пес најжився і люто загарчав. Місіс Уелдон обернулася.

Негоро щойно вийшов на палубу і з веселим виглядом стежив за китобоями.

Дінго кинувся до кока, тремтячи всім тілом від цілком явної і незрозумілої ненависті.

Негоро схопив важіль і приготувався до захисту.

Пес кинувся на нього, намагаючись схопити його за горло.

— Дінго, назад! — крикнув Дік Сенд. Залишивши на хвилину свій спостережний пункт, юнак побіг на ніс корабля.

Місіс Уелдон теж намагалася заспокоїти собаку.

Дінго неохоче підкорився і з глухим гарчанням відійшов до юнака.

Негоро не промовив жодного слова, тільки сильно пополотнів. Кинувши важіль, він повернувся до своєї каюти.

— Геркулес! — сказав Дік Сенд.— Я доручаю вам пильно слідкувати за цією людиною.

— Буде виконано,— просто відповів Геркулес, стискаючи свої величезні кулаки па знак згоди.

Місіс Уелдон і Дік Сенд знову почали стежити за шлюпкою, яка швидко плила під ударами чотирьох весел.

Тепер уже вона здавалася маленькою точечкою серед безмежного моря.

ПОЛОСАТИК

Досвідчений китобій капітан Гуль не покладався на щасливий випадок. Полювання на полосатика — справа складна, тут не можна нехтувати жодною дрібницею. Тому все було дбайливо підготовлено.

Насамперед капітан Гуль наказав стерповому підійти до кита з підвітряного боку, щоб жодним звуком не сполохати дичину.

Говік повів шлюпку в обхід червонуватого поля, посеред якого плавав полосатик. Мисливці хотіли таким чином обійти його.

Боцман був старим, досвідченим моряком і мав незвичайну витримку. Капітан Гуль міг цілком покластися на нього.

— Увага, Говік, — сказав капітан Гуль. — Спробуємо застукати полосатика зненацька. Постарайтесь непомітно підійти до нього на таку відстань, щоб можна було кинути гарпун.

— Слухаю, капітане! — відповів боцман. — Якщо йти краєм червопуватого поля, вітер весь час дутиме в наш бік.

— Гаразд, — відповів капітан Гуль. — Хлопці, веслуйте якомога тихше.

Весла, обмотані ганчір'ям, опускалися майже зовсім беззвучно.

Шлюпка, якою майстерно керував боцман, підійшла гиритул до поля червоних рачків. Весла з правого борту ще занурювалися в зелену прозору воду, а з весел лівого борту вже струминками спливала червона, схожа на кров рідина.

— Вино й вода, — сказав один з матросів.

— Так, — відповів капітан Гуль, — але цією водою не еґамуеш спраги, а від такого вина не будеш п'яним! Ну, хлопці, годі говорити, налягайте на весла.

Шлюпка ковзала по воді, немов по маслу, майже без шуму.

Кит не ворухився і ніби не помічав ще маленького суденця, яке описувало коло, обходячи його.

Йдучи по цьому колу, шлюпка, цілком зрозуміло, віддалялась від «Пілігрима», корабель здавався все меншим і меншим.

Усі предмети в морі, коли віддаляєшся від них, швидко зменшуються в розмірах — здається, ніби дивишся в перевернуту підзорну трубу. Цей оптичний обман пояснюється, мабуть, тим, що на морі немає з чим порівнювати предметів. Так було і з «Пілігримом» — він зменшувався буквально на очах, і здавалося, що корабель знаходиться значно далі, ніж це було насправді.

Через півгодини після відплиття капітан Гуль і його супутники обійшли кита з підвітряного боку, і тварина тепер була між кораблем і шлюпкою.

Настав час наблизитися до кита. Це треба було зробити без шуму. Можливо, вдасться непомітно підійти до нього збоку і кинути гарпун з близької відстані.

— Повільніше, друзі,— тихо сказав капітан Гуль.

— Здається, наша рибка щось почула! — зауважив Говік.— Вона дихає не так шумно, як раніше.

— Тихше, тихше! — повторив капітан Гуль.

Через п'ять хвилин шлюпка була на відстані одного кабельтова від полосатика.

Боцман спрямував шлюпку до лівого боку ссавця, намагаючись, проте, триматися далі від його страшного хвоста, що одним ударом міг би розтрити суденце.

Капітан Гуль стояв на носі, широко розставивши ноги для рівноваги, і тримав у руці гарпун, щоб нанести ним перший удар. Можна було не сумніватися в його спритності: гарпун неодмінно повинен був влучити в цю товстезну спину, що горбом виступала з води.

Поряд з капітаном у бочці лежала перша з п'яти бухт троса, міцно прив'язаного до гарпуна, інші ж чотири були поблизу, щоб можна було без затримки доточувати їх, якщо кит піде під воду і намагатиметься втекти.

— Готові, хлопці? — прошепотів капітан Гуль.

— Так,— відповів Говік, міцніше стискаючи в своїх широких руках весло.

— Підходьте, підходьте!

Боцман виконав команду, і шлюпка наблизилася до кита на якихось десять футів.

Тварина не ворушилася. Здавалося, що вона спить.

Кит, застуканий зненацька під час сну, легко стає здобиччю мисливця. Іноді щастить його смертельно поранити з першого удару.

«Якась дивна оця його нерухомість! — подумав капі-

тан Гуль.— Навряд, щоб ця bestія спала... Тут щось інше».

Те ж саме подумав і боцман, намагаючись розглянути бік тварини.

Але роздумувати було ніколи: прийшов час нападати.

Капітан Гуль, тримаючи гарпун посередині, змахнув ним кілька разів, щоб краще націлитись, і потім щосили кинув його у бік кита.

— Назад, назад! — крикнув він одразу ж.

Матроси дружно налягли на весла, рвонули шлюпку назад, щоб вивести її з-під ударів хвоста пораненої тварини.

В цю мить вигук боцмана пояснив усім причину дивної нерухомості кита.

— Китеня! — вигукнув Говік.

Справді, поранена гарпуном самиця судорожно метулася вбік, відкриваючи китеня, яке саме годувала.

Капітан Гуль зрозумів, що ця обставина дуже ускладнює полювання на тварину. Самиця, безперечно, захищатиметься люто, рятуючи не тільки себе, але й «маля», якщо можна так назвати тварину завдовжки двадцять футів.

Але побоювання не справдились: кит не кинувся відразу на шлюпку, і команді не довелося обрубувати прив'язаний до гарпуна трос, щоб тікати від розлютованої тварини. Навпаки, як це часто трапляється, кит пірнув неглибоко, потім рвучко сплив на поверхню і з надзвичайною швидкістю поплив. Китеня рушило за матір'ю.

Капітан Гуль і боцман встигли з шлюпки розглянути й оцінити кита, перш ніж він пірнув.

Цей полосатик був величезний: від голови до хвоста він мав щонайменше вісімдесят футів. Жовтуватокоричньова шкіра його була поцяткована численними темно-брунатними плямами.

Було б справді прикро після вдалої атаки відмовитись од такої багатой здобичі.

Переслідування, чи вірніше буксирування, почалося. По хвилях стрілою летів кит, а за ним — шлюпка з піднятими веслами.

Говік спрямовував її вслід за твариною, хоч шлюпку люто кидало з боку в бік.

Капітан Гуль, не зводячи очей із своєї здобичі, весь час повторював:

— Пильнуй, Говік, будь уважним!

Але й без цього попередження боцман був насторожі.

Шлюпка йшла повільніше, ніж кит, і трос розмотувався з такою швидкістю, що міг спалахнути від тертя. Тому капітан Гуль поспішив наповнити водою бочонок, в якому лежав трос. А тимчасом полосатик, як видно, не збирався ні зупинятися, ні уповільнювати біг... Прив'язали другий моток троса до кінця першого. Та його при такому темпі вистачило непадовго. Через п'ять хвилини довелося прив'язати ще й третій.

Полосатик стрімголов мчав уперед. Гарпун, мабуть, не зачепив важливих для його життя органів. По нахилу троса можна було догадатися, що тварина не тільки не збирається вийти на поверхню, а навпаки, все глибше занурюється у воду.

— Чорти б його взяли! — вигукнув капітан Гуль. — Здається, ця тварюка поглине всі наші п'ять бухт!

— І затягне нас далеко від «Пілігрима»! — додав боцман.

— І все-таки кит повинен буде виплисти на поверхню, щоб набрати повітря, — промовив капітан Гуль. — Адже кит — не риба: йому потрібне повітря, як і людині.

— Він затримує дихання, щоб швидше плисти, — сказав сміючись один з матросів.

Справді, трос розмотувався, як і раніше, дуже швидко. До третього троса довелося доточити четвертий. Матроси, що вже підраховували свою майбутню частку від полювання, засумували.

— Чортяка! — бурмотів капітан Гуль. — Я ще в своєму житті не бачив такого! Не кит, а сатана!

Нарешті дійшла черга й до п'ятої бухти. Вона розмоталася майже до половини, і раптом трос ослабнув.

— Чудово! Чудово! — вигукнув капітан Гуль. — Трос провисає! Полосатик стомився!

В цей час «Пілігрим» був за п'ять миль від шлюпки.

Капітан Гуль, піднявши вимпел на кінці багра, подав кораблю сигнал наблизитися.

Відразу ж він помітив, як на «Пілігримі» повернули реї на шоглі і вітер наповнив паруси¹. Цей маневр Дік Сенд виконав з допомогою Тома і його товаришів дуже чітко.

¹ Наповнити паруси — поставити паруси під вітер для збільшення швидкості ходу судна.

Але вітер був слабкий і мінливий, часом він стихав. При цих обставинах «Пілігриму» було дуже важко надогнати шлюпку.

Тимчасом, як і передбачали китобої, полосатик вирипув на поверхню, щоб подихати. Гарпун, як і раніше, стримів у його боці. Деякий час тварина нерухомо лежала на воді, очікуючи, мабуть, китеня, яке, певно, відстало під час цього скаженого бігу.

Капітан Гуль наказав гребцям налягти на весла, і незабаром шлюпка знову опинилася поблизу полосатика.

Два матроси поклали весла і озброїлися за наказом капітана довгими списами, щоб добити тварину.

Говік вправно маневрував. Він був наготові, щоб одвести вбік суденце, якщо кит раптом накинется на них.

— Увага! — крикнув капітан Гуль. — Бийте без промаху! Націлюйтесь добре, друзі! Все готове, Говік?

— Я готовий, містер, — відповів боцман, — але мене непокоїть те, що після такого шаленого бігу полосатик лежить дуже спокійно.

— Справді, Говік, це й мені здається підозрілим.

— Будьмо обережні!

— Так. І все ж ми рушимо вперед.

Капітан Гуль запалювався дедалі більше.

Шлюпка наблизилася до кита. Полосатик крутився на одному місці. Маляти біля нього не було; можливо, мати шукала його.

Раптом самиця поворухнула хвостом і одразу відплила футів на тридцять.

Невже вона знову кинеється навітки і доведеться продовжити це безперестанне переслідування?

— Бережись! — крикнув капітан Гуль. — Тварина збирається кинутися на нас! Повертай, Говік, повертай!

Справді, кит обернувся головою до шлюпки, потім з силою ударив по воді величезним хвостом і ринувся вперед.

Боцман, правильно розрахувавши напрям цієї атаки, рвонув шлюпку вбік, і полосатик проплив мимо, не зачепивши її.

Капітан Гуль і два матроси, використавши цю мить, нанесли киту три сильних удари списами, намагаючись вразити якийсь важливий для життя орган.

Кит зупинився і, викинувши вгору два забарвлені

кров'ю фонтани, знову рушив на шлюпку. Треба було мати велику мужність, щоб не розгубитися, дивлячись на цього розлютованого велетня. Але Говік знову встиг відвести шлюпку вбік і ухилитися від удару.

В ту мить, коли полосатик промчав мимо, йому знову нанесли три глибокі рани. При цьому кит з такою силою ударив по воді своїм страшним хвостом, що піднялася велика хвиля, яка мало не перевернула шлюпку. Суденце нахилилося, і вода наполовину залила його.

— Відра, відра! — крикнув капітан Гуль.

Два матроси кинули весла і поквапливо почали виливати воду. Тимчасом капітан обрубав трос, який став уже непотрібним.

Ні! Розлючена від болю тварина не збиралася тікати. Кит в своїй агонії зробився страшним. Атакуючи переслідувачів втретє, полосатик повернувся прямо на шлюпку ніс до носа, як сказав би моряк, і кинувся знову на суденце.

Але напівзалита водою шлюпка не могла вже маневрувати з попередньою легкістю. В цих умовах вона не могла ні відступити, ні уникнути небезпечного удару.

Як би старанно не веслували матроси, тепер кит кількома ривками зможе наздогнати їх. Люди не могли більше ні атакувати, ні захищатися.

Капітан Гуль добре розумів це.

Під час третьої атаки вдалося тільки послабити удар. Пропливаючи мимо, кит зачепив шлюпку своїм велетенським спинним плавцем з такою силою, що Говік упав на сидіння.

Не влучили на цей раз і три списи, бо шлюпка гойдалася.

— Говік, Говік! — кричав капітан Гуль, ледве тримаючись на ногах.

— Я тут! — відповів боцман, підводячись.

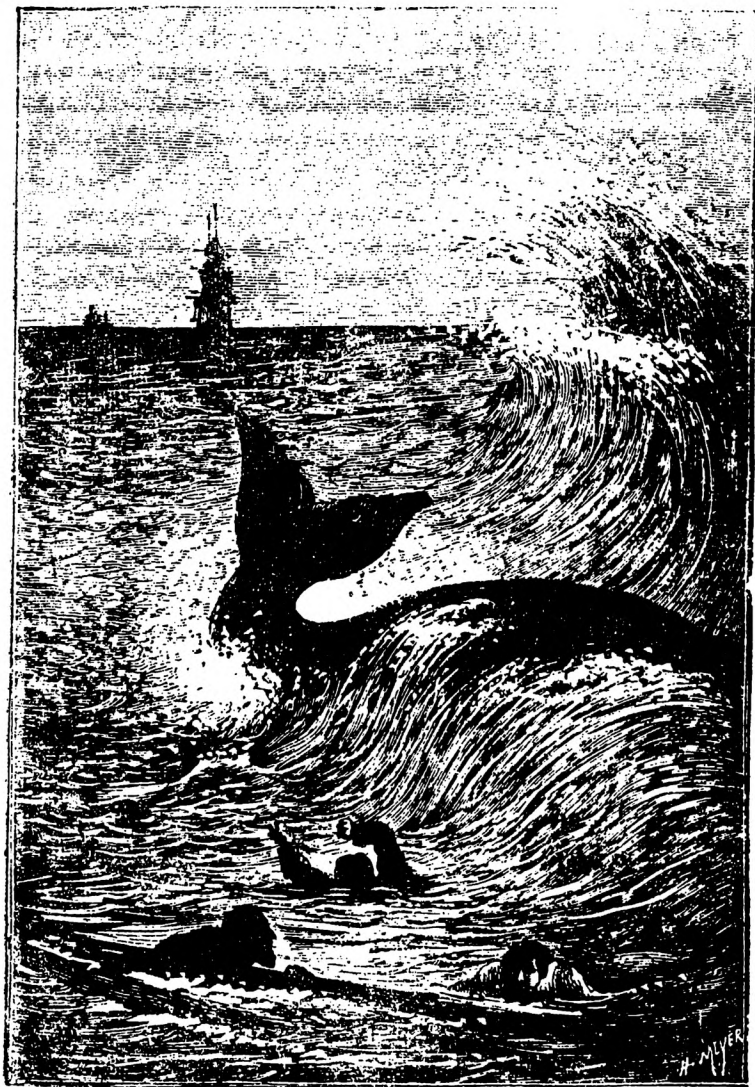
Раптом він помітив, що кормове весло переламалося посередині.

— Інше весло! — наказав капітан Гуль.

— Єсть! — відповів Говік.

У цю мить вода біля шлюпки знову ніби закипіла: поблизу з'явилося китеня. Мати помітила його і кинулася до нього.

Тепер самиця повинна була битися за двох. Це зробило боротьбу ще страшнішою. Капітан Гуль по-

Нещасні матроси чіплялися за
обломки розбитої шлюпки.

глянув на «Пілігрим» і енергійно замахав вимпелом, піднятим на кінці багра.

Але Дік Сенд уже за першим сигналом зробив усе, що міг. Паруси на «Пілігримі» були поставлені, і вітер почав наповнювати їх. На нещастя, шхуна-бриг не мала парової машини, щоб прискорити хід. Спустити на воду ще одну шлюпку і разом з неграми рушити на допомогу капітанові було б тільки марною тратою часу, до того ж юнак дістав наказ не залишати корабля, що б там не сталося. На всякий випадок Дік наказав спустити кормову шлюпку, яка плила тепер за кораблем на буксирі, щоб капітан і його товариші могли при потребі її використати.

У цю мить самиця, прикриваючи своїм тілом маля, знову кинулася в атаку. Цього разу вона націлилася прямо на шлюпку.

— Бережись, Говік! — крикнув востанне капітан Гуль.

Але боцман був тепер обеззброєний. Замість довгого кормового весла у нього в руках було звичайне коротке.

Він намагався повернути шлюпку.

Це було неможливо.

Матроси зрозуміли, що вони загинули. Всі вони скопилися на ноги і закричали. Можливо, цей жахливий крик долинув до «Пілігрима».

Чудовисько з страшною силою вдарило велетенським хвостом знизу, шлюпка вмить злетіла в повітря, розбита на три частини, впала у вир, піднятий оскаженою твариною.

Нещасні матроси, хоч і були всі тяжко поранені, з усіх сил намагалися триматись на поверхні. Вони плавали, чіплялися за обломки розбитої шлюпки.

Так само робив і капітан Гуль; одну мить з корабля було видно, як він допомагав боцманові вхопитися за дошку.

Але кит у передсмертній агонії почав люто бити по воді хвостом.

Протягом кількох хвилин нічого не було видно: водяний смерч стояв над ними.

Дік Сенд кинувся з неграми в шлюпку, та коли вони підплили до місця катастрофи, там уже нікого в живих не було. Тільки обломки шлюпки плавали на поверхні червоної від крові води.

КАПІТАН СЕНД

Перші почуття, які охопили пасажирів «Пілігрима» — свідків цієї страшної катастрофи, — були скорбота і страх. Усіх приголомшила смерть капітана Гуля і п'яťох матросів. Ця жахлива сцена розігралась у них майже на очах, і вони нічим не могли допомогти товаришам! Вони навіть не встигли вчасно підійти на шлюпці, щоб підібрати поранених і захистити їх корпусом «Пілігрима» від ударів велетенського полосатика. Капітан Гуль і команда загинули.

Коли шхуна-бриг прибула на місце катастрофи, місіс Уелдон упала на коліна і звела руки до неба.

— Молімося! — сказала побожна жінка.

Маленький Джек плачучи теж став навколішки рядом з матір'ю. Бідна дитина все зрозуміла. Дік Сенд, Нан, Том та інші негри стояли, похнюпивши голови. Всі повторяли молитву, з якою місіс Уелдон зверталася до бога, просячи його про безмежне милосердя до померлих.

Потім, обернувшись до своїх супутників, місіс Уелдон сказала:

— А тепер, друзі мої, попросімо у неба сили і відваги для нас самих.

Справді, у них були підстави просити допомоги у всевишнього, бо становище їхнє було дуже важке.

Загублений серед безкраїх просторів Тихого океану, далеко від суходолу, корабель без капітана і матросів мав стати безпомічною іграшкою вітрів і хвиль.

Яка лиха година кинула назустріч «Пілігриму» отого кита? Яка лиха доля штовхнула нещасного капітана Гуля, завжди такого обережного і розсудливого, вирушити на полювання, щоб поповнити вантаж? Адже подібних катастроф, коли гине весь екіпаж, не так уже й багато в історії китового промислу.

Так, це була страшна подія! На «Пілігримі» не залишилося жодного моряка! Ні, один залишився. Це був Дік Сенд, молодий матрос, п'ятнадцятилітній юнак. І цей хлопчик мав замінити капітана, матросів — увесь екіпаж.

На борту були пасажирки — мати з сином, присутність яких ще більше ускладнювала становище.

Правда, було ще кілька негрів. Ці чесні, хоробрі і працьовиті люди охоче виконали б будь-яку команду, але ж вони нічого не розуміли в морській справі.

Дік Сенд нерухомо стояв на палубі, схрестивши руки, дивлячись на те місце, де вода поглинула його покровителя капітана Гуля, якого він любив, як батька. Потім він обвів поглядом обрій, шукаючи якогось корабля, щоб попросити у нього допомоги чи хоча б пристановища для місіс Уелдон.

Сам Дік не збирався залишати «Пілігрим». О ні! Він спробує довести його до найближчого порту. На іншому кораблі місіс Уелдон з своїм маленьким хлопчиком були б у безпеці. Тоді б він не боявся за життя цих двох істот, яким він безмежно відданий.

Але океан був пустинний. Після зникнення полосатика на поверхні нічого не залишилося. Навколо «Пілігрима» були лише небо та вода.

Юнак добре знав, що вони перебувають осторонь від звичайних рейсів торговельних кораблів, а китобії ще промишляють і тому плавають далеко від цього місця.

Проте він сміливо дивився правді в очі і не прикрашував свого становища. Він міг покладатися тільки на самого себе.

Що ж діяти тепер?

Саме в цей час на палубу вийшов Негоро, який після катастрофи кудись ходив. З величезною увагою стежив він за всіма перипетіями злощасного полювання, але при цьому не промовив жодного слова, не зробив жодного руху. Ніхто не міг сказати, яке враження справило на нього нещастя, бо ні один м'яз на його обличчі не поворухнувся. Він не підійшов до місіс Уелдон, коли та молилася за загиблих.

Негоро пішов на корму, де нерухомо стояв Дік Сенд, і зупинився за три кроки від юнака.

— Ви хочете говорити зі мною? — спитав Дік Сенд.

— Я хотів би поговорити з капітаном Гулем, — відповів холодно Негоро, — або принаймні з боцманом Говіком.

— Ви добре знаєте, що обидва вони загинули! — вигукнув юнак.

— Хто ж командує тепер кораблем? — нахабно спитав Негоро.

— Я! — відповів без вагання Дік Сенд.

— Ви?! — Негоро знизав плечима. — П'ятнадцятилітній капітан!

— Так, п'ятнадцятилітній капітан! — відповів юнак, зробивши крок до Негоро.

Той відступив.

— Пам'ятайте, — сказала місіс Уелдон, — на «Пілігримі» є капітан... Це Дік Сенд. І не завадить кожному знати, що він зуміє примусити слухатися себе.

Негоро вклонився, іронічно пробурмотів кілька слів, яких ніхто не розібрав, і повернувся до свого камбуза.

Для всіх було очевидним, що Дік прийняв рішення.

Тимчасом вітер посилювався, і шхуна-бриг уже залишила позаду себе смугу червоних рачків.

Дік Сенд подивився уважно на паруси, уважним поглядом обвів людей на палубі. Він розумів, яку велику відповідальність бере на себе, і все-таки ухилитись від неї не хотів. Очі всіх супутників були спрямовані на нього. Прочитавши в них, що він може покласти на цих людей, Дік Сенд у кількох словах сказав, що й вони можуть цілком покласти на нього.

Дік не переоцінював своїх сил.

З допомогою Тома і його товаришів він міг ставити і знімати залежно від обставин паруси на шхуні-бригу. Але він розумів, що йому ще бракувало потрібних знань для визначення місцезнаходження судна у відкритому морі.

Ще чотири-п'ять років, і Дік Сенд ґрунтовно підготувався б до захоплюючої і трудної професії моряка. Він навчився б користуватися секстантом — приладом, за допомогою якого капітан Гуль щодня визначав висоту небесних світил. За допомогою хронометра він зміг би визначити меридіан від Грінвіча, а за часовим кутом обчислити довготу. Сонце було б тоді його парадником. Місяць і планети говорили б йому: «Твій корабель знаходиться у такій-то точці океану». Досконалі безпомилкові годинники, в яких циферблатом є небо, а стрілками — зорі, щодня говорили б йому абсолютно точно про пройдену відстань. Астрономічні спостереження показували б йому з точністю до однієї милі, де перебуває «Пілігрим» і яким курсом йому слід рухатися.

Тепер же Дік Сенд міг орієнтуватися тільки приблиз-

по по компасу, корегуючи його лагом¹ — з допомогою лише цих двох приладів він визначав курс корабля.

Проте він не вагався.

Місіс Уелдон зрозуміла все, що робилося в душі молодого моряка.

— Спасибі, Дік, — твердо сказала вона. — Капітана Гуля немає більше. Весь його екіпаж загинув разом з ним. Доля судна в твоїх руках, Дік, ти врятуєш корабель і всіх нас!

— Так, місіс Уелдон, — відповів Дік Сенд, — так! Я спробую це зробити.

— Том і його товариші — хороші люди, і ти можеш цілком покластися на них.

— Я знаю це. Я навчу їх морській справі, і ми разом вестимемо судно. У хорошу погоду це неважко! Якщо погода зіпсується, ну що ж, ми боротимемось і в негоду, але врятуємо вас, місіс Уелдон, маленького Джека і всіх інших! Я думаю, що буде саме так.

— А чи ти знаєш, Дік, де зараз знаходиться «Пілігрим»? — спитала місіс Уелдон.

— Це дуже легко дізнатись, — відповів юнак. — Дісить тільки подивитися на карту: капітан Гуль вчора позначив на ній точку, де ми перебуваємо.

— А ти зможеш повести судно в потрібному напрямі?

— Так, я триматиму курс на схід, до американського узбережжя, куди ми маємо пристати.

— Але ж ти розумієш, Дік, — зауважила місіс Уелдон, — що після катастрофи треба змінити наші попередні наміри. Про те, щоб вести «Пілігрим» у Вальпарайсо, не може бути й мови. Найближчий американський порт — ось наш курс.

— Безперечно, місіс Уелдон, — відповів юнак. — Не турбуйтеся! Американський континент тягнеться так далеко на південь, що ми його ні в якому разі не обминемо.

— В якому напрямі він знаходиться? — спитала місіс Уелдон.

— Там, — відповів Дік Сенд, вказуючи рукою на схід і звіряючись із компасом.

— Отже, Дік, тепер байдуже, чи прийде судно у

¹ Лаг — прилад для вимірювання швидкості судна і пройденої відстані.

Вальпарайсо чи в якийсь інший пункт на узбережжі! Найголовніше — добратися до суходолу.

— І ми доберемося, місіс Уелдон! Я висаджу вас там у безпечному місці, — твердо відповів юний моряк. — До того ж я не втрачаю надії, що десь поблизу суходолу ми зустрінемо каботажне¹ судно. Бачите, місіс Уелдон, піднімається північно-західний вітер! Якщо він весь час дутиме, ми швидко доберемося до берега! Ми поставимо всі паруси і полетимо стрілою.

Дік Сенд говорив з упевненістю досвідченого моряка, який знає ціну своєму кораблю і певен, що при всіх випадках він коритиметься йому. Він хотів уже кликати своїх супутників, щоб поставити паруси і стати за стерно, але місіс Уелдон нагадала, що насамперед треба визначити місцезнаходження «Пілігрима».

Справді, це було першочерговим завданням. Дік Сенд одразу ж кинувся до каюти капітана і приніс звідти карту з нанесеною на ній учора точкою. Він показав місіс Уелдон, що шхуна-бриг знаходиться під 43°35' південної широти і 164°13' західної довготи, тобто за добу вони майже не зрушили з місця.

Місіс Уелдон схилилася над картою. Вона розглядала брунатну пляму, яка зображала землю праворуч від безмежного океану. Це була Південна Америка, величезний бар'єр, що простягнувся від мису Горн до берегів Колумбії і відгородив Тихий океан від Атлантичного. Дивлячись на карту, можна було подумати, що земля зовсім близько і пасажиром «Пілігрима» легко добратися на батьківщину. Подібне неправильне уявлення виникає завжди у тих, хто не звик до масштабів морських карт. І справді, місіс Уелдон здалося, що земля вже так близько, як і на цьому клапті паперу!

Насправді ж коли б «Пілігрим» був зображений на карті у відповідному масштабі, він здавався б меншим за мікроскопічну інфузорію. І тоді ця математична точка, яка не має відчутного розміру, була б такою ж загубленою і непомітною, як і «Пілігрим» серед безмежного Тихого океану!

Дік Сенд не поділяв думки місіс Уелдон. Він знав, що земля далеко, що багато сотень миль відокремлюють її

¹ Каботаж — плавання вздовж берегів і між портами своєї держави, без заходження в іноземні порти.

від корабля. Але він не вагався, бо почував відповідальність за долю людей.

Настав час діяти. Треба було використати сприятливий північно-західний вітер, який з кожною годиною посилювався. Високі перисті хмари передвіщали, що вітер не скоро ослабне.

Дік Сенд покликав Тома і його товаришів.

— Друзі мої, — сказав він, — на нашому кораблі немає іншого екіпажу, крім вас. Без вашої допомоги я не зможу маневрувати. Ви не моряки, звичайно, але у вас умілі руки. Якщо ви не пошкодуєте сил, ми зможемо керувати «Пілігримом». Від цього залежить наш порятунок.

— Пане Дік, — відповів Том, — мої товариші і я будемо вашими матросами. Нам не бракує доброї волі. Все, що здатні зробити люди під вашим керівництвом, ми зробимо.

— Добре сказано, старий Том, — промовила місіс Уелдон.

— Так, добре сказано, — повторив Дік Сенд. — Але треба бути обережним. Я не хочу ризикувати і тому не ставитиму всіх парусів. Ми програємо трохи в швидкості, зате виграємо в безпечності. Цього вимагають від нас обставини. Я покажу вам, друзі, що кожний з вас мусить робити. Сам я стоятиму біля стерна, доки вистачить сил. Для відпочинку мені цілком досить кількох годин. На цей час хтось із вас повинен заступати мене. Том, я навчу вас керувати штурвалом і користуватися компасом. Це нетрудно, і коли ви будете уважним, то швидко навчитесь тримати корабель на правильному курсі.

— Як хочете, пане Дік, — відповів старий негр.

— Гаразд, — сказав юнак, — лишайтесь зі мною коло штурвала до кінця дня, і коли втома пересилить мене, ви на кілька годин станете на моє місце.

— А я? — спитав маленький Джек. — Хіба я нічим не можу допомогти моему другові Діку?

— Чому ж, любий хлопчику, — відповіла місіс Уелдон, притискуючи Джека до грудей, — тебе навчать керувати судном, і я певна, що коли ти стоятимеш біля штурвала, вітер обов'язково буде сприятливий.

— Звичайно, мамо, звичайно, я обіцяю тобі, — вигукнуло хлоп'я, плещучи в долоні.

— Так,—промовив посміхаючись юнак,— старі моряки говорять, що хороший юнга приносить судну щастя і попутний вітер!

І, звертаючись до Тома та інших негрів, він додав:

— Друзі мої, давайте поставимо паруси. Я вам поясню, як це робиться.

— Наказуйте, капітане Сенд. Ми готові,—відповів Том.

Розділ десятий

ЧОТИРИ НАСТУПНІ ДНІ

Отже, Дік Сенд став капітаном «Пілігрима» і, не гаючи часу, вирішив поставити всі паруси.

У пасажирів було тільки одне бажання: швидше добратися до Вальпарайсо чи якогось іншого порту на американському узбережжі. Користуючись лагом і компасом, Дік Сенд мав намір обчислювати швидкість «Пілігрима», визначати напрям його руху і щодня наносити на карту пройдену відстань. На судні якраз був гвинтовий патент-лаг, стрілка якого показувала на циферблаті швидкість у певний проміжок часу. Цей прилад міг бути корисним, він нескладний, і навіть недосвідчені нові матроси «Пілігрима» могли легко навчитися ним користуватися.

Існувало тільки одне джерело помилок при обчисленнях — морські течії. Лише астрономічні спостереження дають змогу точно визначити координати. Та, на жаль, юнак ще не знав астрономії.

Спочатку Дік Сенд думав було повернутися на «Пілігримі» назад до Нової Зеландії. Такий перехід був коротшим. Можливо, він так і зробив би, коли б зустрічний вітер не змінився на попутний. Тепер легше було плисти до Америки.

Вітер змінив напрям майже на 180 градусів, тепер він дув з північного заходу і все посилювався. Треба було використати сприятливі умови для того, щоб пройти при попутному вітрі якомога далі на схід. Дік Сенд мав намір іти повним ходом.

На двощогловій шхуні-бригу передня фок-щогла несе чотири прямих паруси: фок на нижньому коліні щогли,

марсель на стеньзі¹, брамсель — на брам-стеньзі і бом-брамсель — на бом-брам-стеньзі.

Позаду фок-щогли є грот-щогла, яка несе менше парусів: косий грот на нижньому коліні, а над ним топсель.

Між цими двома щоглами на штангах, які підтримують грот-щоглу спереду, можна поставити ще один над одним три ряди косих парусів — стакселів.

І, нарешті, спереду на бушприті піднімають три клівери.

Клівери, стакселі, косий грот і топсель легко ставити і прибирати прямо з палуби, не піднімаючись на щогли, бо ці паруси не закріплюють наглухо на реях.

Але ставити паруси на фок-щоглі можна лише тоді, коли є чималий морський досвід. Щоб зробити якийсь маневр з цими парусами, треба лізти по вантах на стеньгу, брам-стеньгу чи бом-брам-стеньгу. Підніматися на щоглу доводиться не тільки для того, щоб поставити парус, а й для того, щоб зменшити його площу, чи, як кажуть моряки, «взяти рифи». Ось чому матроси повинні вміти лазити по пертах — канатах, вільно підв'язаних під реями, і працювати однією рукою, тримаючись другою за канат; цей маневр небезпечний, особливо для незвичних людей. Не говорячи вже про бортову та кільову качки, які відчуваються тим сильніше, чим вище матрос піднімається на щоглу, порив вітру, що раптом наповнює паруси, може скинути людину за борт. Отже, Тому і його товаришам треба було виконувати небезпечну роботу.

На щастя, вітер був помірний. Море не дуже хвилювалось, і качка відчувалася мало.

Коли Дік Сенд після сигналу капітана Гуля повів «Пілігрим» до місця катастрофи, на кораблі були поставлені косий грот, клівери, фок і марсель. Щоб знятися з дрейфу, треба було відповідно до вітру переставити ці паруси. Негри легко це зробили. А щоб іти повним ходом, доводилося підняти ще брамсель, бом-брамсель, топсель і стаксель.

— Друзі,— сказав юнак своїм помічникам,— виконуйте все точно, як я вам наказуватиму, і все буде добре.

Дік Сенд став до штурвала.

¹ Стеньга — продовження щогли, прикріплене до її основної (нижньої) частини; брам-стеньга — третя частина складної щогли, яка є продовженням стеньги; бом-брам-стеньга — четверта частина складної щогли, продовження брам-стеньги.

— Увага! — крикнув він. — Том, травить шкот! ¹
Швидко!

— Травити? — спитав Том, не розуміючи цього разу.

— Так, послаблюйте його! А ви, Бат, робіть те саме, що й Том! Гаразд! Тепер натягуйте, натягуйте добре!

— Так? — спитав Бат.

— Так, так! Дуже добре! Тепер ваша черга, Геркулес. Понатужтесь, тут потрібна сила.

Просити Геркулеса «понатужитись» було дуже небачно: велетень рвонув шкот так, що ледве його не одірвав.

— Не з усієї сили, мій любий! — крикнув Дік Сенд посміхаючись. — Ви трохи не звалили щогли.

— Та я ж тільки злегка потягнув, — виправдувався Геркулес.

— По-вашому, це злегка?.. Ось що, Геркулес, ви тільки вдавайте, ніби тягнете! Цього буде цілком досить. Увага, друзі!.. Потравить ще... Ослабте... Так! Кріпите! Прив'язуйте... Так! Добре! Разом! Тягніть трос... Міцніше до себе...

І всі паруси фока, у якого з лівого боку браси були ослаблені, повільно повернулись.

Вітер наповнив їх, і корабель рвонувся вперед. Потім Дік наказав ослабити шкоти клівера і скликав негрів на кормі.

— Добре попрацювали, друзі, добре! А тепер візьмемося за грот-щоглу. Тільки нічого не ламайте, Геркулес.

— Постараюсь, — відповів велетень, не наважуючись дати тверду обіцянку.

Другий маневр удався легше. Швидкість шхуни-брига зросла після того, як негри обережно поставили косий грот.

Над косим гротом підняли топсель, він був узятий на гітові ²; досить було підібрати фал, вибрати галс, а потім закріпити їх. Геркулес із своїм другом Актеоном, коли не рахувати маленького Джека, що теж допомагав, налягли так, що віршовка лопнула.

Усі троє впали горілиць, але, на щастя, не забились. Джек був дуже задоволений.

¹ Шкот — снасть для натягування нижньої частини паруса.

² Гітові — снасть, якою підтягують парус до щогли або реї.

— Це нічого, — крикнув юнак. — Зв'яжіть кінці і тягніть легше!

Нарешті, паруси були закріплені, і Дікові Сенду не довелось навіть відходити від штурвала. Тепер «Пілігрим» швидко йшов на схід, і лишалося тільки триматися цього напрямку. Це не становило труднощів, бо вітер дув помірний і судно йшло, не відхиляючись од заданого курсу.

— Добре, друзі мої, — сказав юнак. — Доки ми закінчимо подорож, ви станете справжніми моряками.

— Постараємося, капітане Сенд, — відповів Том.

Місіс Уелдон теж похвалила працьовитий екіпаж. Частина похвал припала і на долю малого Джека, адже він так старався!

— Мені здається, Джек, — сказав Геркулес посміхаючись, — що це ти обірвав канат! Яка сила в твоїй маленькій руці! Не знаю, що б ми робили без тебе!

Хлоп'я зашарілося від задоволення й енергійно потиснуло руку своєму другові Геркулесові.

Проте ще не всі паруси були поставлені на «Пілігримі». Не підняли поки що верхніх парусів, які могли б прискорити рух судна, що йшло при кормовому вітрі. Дік Сенд вирішив підняти брамсель, бом-брамсель і стакселі для того, щоб надати шхуні-бригу ще більшої швидкості.

Цей маневр було важче виконати, ніж інші; якщо стакселі можна було поставити прямо з палуби, то щоб підняти прямі паруси фок-щогли, треба було видертися на реї. Не бажаючи піддавати ризику свою недосвідчену команду, Дік Сенд сам взявся за це діло.

Він покликав Тома і передав йому штурвал, показавши, як треба держати корабель на курсі. Потім, поставивши Геркулеса, Актеона та Бата біля горденів брамселя і бом-брамселя, він поліз на щоглу.

Видертися по вантах фок-щогли, досягти марса, добратися до реї для Діка було справжньою іграшкою. За хвилину юнак був уже на брам-реї і розв'язав вузли шкотів, які стягували брамсель, потім він піднявся на бом-брам-рею¹ і поставив бом-брамсель. Закінчивши роботу, Дік Сенд зісковзнув по фордуну² прямо на палубу.

Тут за його вказівками матроси натягли два стаксе-

¹ Бом-брам-рея — четверта знизу рея на щоглі.

² Фордуни — снасті, які з'єднують верхню частину щогли з бортами корабля.

лі, прив'язавши їх за нижні кути до кінців реї. Далі підняли стакселі між грот-щоглою та фок-щоглою і на цьому скінчили з парусами.

Геркулес не порвав на цей раз вже нічого.

«Пілігрим» ішов тепер майже під всіма парусами. Дік Сенд міг би ще поставити ліселі з боків прямих парусів, але їх було трудно ставити, а ще трудніше було б їх прибрати в разі шквалу. Тому юнак обмежився поки що піднятими парусами.

Томові дозволено було залишити свій пост, біля штурвала знову став Дік Сенд.

Вітер свіжішав. «Пілігрим», трохи накренившись на правий борт, швидко розрізав поверхню океану, залишаючи позаду плаский слід, що свідчило про чудову форму підводної частини корабля.

— От ми й ідемо правильним курсом, місіс Уелдон, — сказав Дік Сенд. — Тільки б дув сприятливий вітер!

Місіс Уелдон потиснула юнакові руку. Стомлена від усього пережитого за ці кілька годин, вона пішла в каюту, впала на койку і задрімала. Це було швидше якесь забуття, ніж сон.

Нова команда шхуни-брига залишилась на палубі, матроси несли вахту і готові були за наказом Діка Сенда переставити паруси відповідно до зміни вітру. Але поки що сила і напрям вітру не мінялись і екіпажеві нічого було робити.

А чим же займався в цей час кузен Бенедикт?

Кузен Бенедикт вивчав через лупу членистонога, якого йому, нарешті, вдалося знайти на кораблі. Це був звичайний прямокрилець: голова його майже ховалася під передньогрудям, це був жук з пласким надкриллям, круглим черевцем, з досить довгими крилами. Комаха належала до родини тарганячих, до виду американських тарганів.

Кузенові Бенедикту пощастило добути цю знахідку в камбузі Негоро, причому він саме вчасно наспів: кок якраз підняв ногу, щоб безжально розчавити комаху. Вчений гнівно напав на Негоро, але той не звернув на це ніякісінької уваги.

Чи знав кузен Бенедикт, що сталося на борту корабля після того, як капітан Гуль і його супутники вирушили на це нещасне полювання за полосатиком? Безперечно, знав. Він навіть був на палубі, коли «Пілігрим» підійшов

до місця катастрофи. Отже, екіпаж шхуни-брига загинув на його очах.

Сказати, що катастрофа не вразила кузена Бенедикта, означало б назвати його безсердечним. Він, безперечно, співчував нещасним мисливцям. Він сумував також з приводу того, що його кузина потрапила в тяжке становище. Він навіть підійшов до місіс Уелдон і потиснув їй руку, немов говорячи: «Не бійтеся! Я тут! Я з вами!»

Потім кузен Бенедикт повернувся до своєї каюти, певно, щоб обдумати наслідки цієї страшної події і намітити план рішучих дій.

Але по дорозі він натрапив на згаданого вже таргана, який привернув до себе всю його увагу: адже Бенедикт насамперед був ентомологом. Він мав намір довести, і цілком слушно, що всупереч думці деяких ентомологів звичай тарганів, які належать до роду фораспеїв, примітних своїм забарвленням, відмінні від звичаїв простих тарганів. Кузен Бенедикт взявся досліджувати таргана, миттю забувши про капітана «Пілігрима», який загинув разом з своїм екіпажем. Жук захопив його цілком. Він любувався ним, ніби ця огидна істота була якоюсь дорогоцінністю.

Життя на борту йшло звичною колією, хоч кожний ще довго перебував під враженням жахливої несподіваної катастрофи.

Цього дня Дік Сенд намагався навести лад в усьому, щоб бути готовим до всіляких несподіванок. Негри-матроси старанно виконували всі його розпорядження. Незабаром на борту «Пілігрима» був зразковий порядок. Можна було сподіватися, що й надалі все буде гаразд.

Негоро вже не намагався ставити під сумнів авторитет Діка Сенда. Здавалося, він мовчки визнав його начальником. Як і завжди, він був зайнятий у своєму тісному камбузі і рідко виходив звідти. Дік Сенд вирішив при найменшому порушенні дисципліни замкнути кока в трюмі на весь час подорожі. Досить було тільки подати знак, і Геркулес одразу ж схопив би кока за комір і відніс би його в трюм. Це для нього було легко зробити. Досвідчена куховарка Нан тоді б заступила Негоро в камбузі. Португалець, мабуть, розумів, що його підозрюють, і тому був бездоганним у своїй поведінці.

Вітер весь час посилювався, але напрям його не змінювався, і до самого вечора не було потреби переставляти паруси. Міцні щогли, залізні кріплення, хороші снасті дозволяли зберігати велику парусність навіть і при сильнішому вітрі. На ніч на кораблях часто зменшують площу парусів переважно за рахунок верхніх парусів — брамселя, бом-брамселя, топселя та інших. Це робиться з обережності, щоб не ризикувати, коли раптом налетить шквал. Але Дік Сенд вирішив цього не робити. Погода не віщувала ніяких неприємних несподіванок, і юнакові не хотілося зменшувати швидкість корабля, доки він не вбрався з цього пустельного району океану. Крім того, молодий моряк вирішив, що першу ніч він сам стоятиме на вахті і сам за всім стежитиме.

Ми вже говорили, що лаг і компас були єдиними приладами, якими міг користуватися Дік Сенд для приблизного обчислення відстані, пройденої «Пілігримом».

Цього дня юнак наказав кидати лаг кожної півгодини і записував дані вимірів.

Щодо компаса, який називають також бусоллю, то на кораблі було два компаси. Один з них був установлений у штурвальній рубці перед очима стернового. Його картушка, вдень освітлена сонцем, а з настанням ночі двома боковими лампами, щохвилини показувала, яким курсом рухається корабель.

Другий компас висів на стіні каюти, яка раніше належала капітанові Гулю. Таким чином, капітан, не виходячи з каюти, міг завжди стежити, чи стерновий веде корабель точно по курсу, чи, навпаки, через недосвідченість або байдужість дозволяє судну відхилитися вбік.

На всіх кораблях далекого плавання є не менше двох компасів і двох хронометрів. Час від часу доводиться звіряти покази цих приладів між собою, щоб перевірити їх точність.

На «Пілігримі» теж були ці прилади. Дік Сенд наказав команді дуже обережно поводитися з компасами, які були їм вкрай необхідні.

Та, на нещастя, в ніч з 12 на 13 лютого, коли юнак був на вахті біля штурвала, трапилось лихо. Компас, який висів на мідному гачку в каюті, зірвався і впав на підлогу. Це помітили тільки вранці.

Яким чином відірвався гачок? Цього ніхто не міг пояснити. Можливо, гачок був з тріщиною і від качки пе-

реломився. Уночі була чимала хвиля. Як би там не було, а компас розбився, і його не можна було полагодити.

Дік Сенд був дуже збентежений. Тепер доведеться обходитись лише компасом у штурвальній рубці. Ніхто не міг відповідати за розбитий компас, і все ж ця подія могла мати неприємні наслідки. Дік Сенд вживав усіх заходів для того, щоб оберігати від випадковостей останній компас.

Якщо не зважати на цю подію, то на борту «Пілігрима» все було гаразд.

Місіс Уелдон була спокійна за Діка Сенда, якому вона цілком довіряла. Тільки відразу після катастрофи з китобоями вона боялася за подальшу долю людей на кораблі. Тепер вона сподівалась, що все закінчиться благополучно.

Дік Сенд розподілив час так, що на його долю випали нічні вахти біля штурвала. Вдень він спав п'ять-шість годин, і цього було цілком досить, щоб зовсім не почувати втоми. В той час коли юнак відпочивав, Том або його син Бат заступали Діка біля штурвала. Завдяки вмілому керівництву Діка вони ставали непоганими стерновими.

Часто місіс Уелдон обговорювала з Діком становище. Юнак цінував поради цієї розумної і сміливої жінки. Щодня він показував їй по карті пройдену «Пілігримом» відстань, визначаючи її лише за напрямом і середньою швидкістю руху корабля.

— Ось бачите, місіс Уелдон,—повторював він часто,—при такому сприятливому вітрі ми швидко дійдемо до узбережжя Південної Америки. Я не хочу запевняти, але сподіваюся, що наше судно вийде до берега поблизу Вальпарайсо!

Місіс Уелдон не мала сумніву, що корабель іде правильним курсом, попутний північно-західний вітер сприяв їм. Але як ще далеко «Пілігрим» від американського узбережжя! Скільки небезпек підстерігало судно на шляху до суходолу, хоч би внаслідок тих змін, які могли трапитися на морі і в небі!

Безтурботний, як і всі діти його віку, Джек звичайно бігав по палубі, бавився з Дінго. Він, звісно, помічав, що його друг Дік приділяє тепер йому менше уваги, але мати пояснила хлопчикові, що не можна відривати юнака від його роботи, і слухняне хлоп'я більше не турбувало «капітана Сенда».

Так минали дні на кораблі. Негри все краще навчалися морському ремеслу і непогано справлялися з ділом. Том виконував обов'язки боцмана, і, безперечно, товариші самі б висунули його на цю посаду. Коли юнак відпочивав, Том був старшим на вахті, разом з ним чергували Бат і Остін. Актеон і Геркулес відбували другу вахту під керівництвом Діка Сенда. В той час як одні керували судном, інші відпочивали.

Хоч судно знаходилося у пустинній частині океану і можна було не боятися зіткнення з іншим кораблем, Дік Санд вимагав особливої пильності вночі. З настанням темряви він наказував запалювати сигнальні вогні — зелений ліхтар з правого борту і червоний з лівого — і це, звичайно, було дуже розумно.

Ніч у ніч Дік Санд стояв біля штурвала. Іноді він počував себе дуже стомленим. Тоді рука його майже інстинктивно керувала стерном. Це були наслідки виснаження, але Дік зовсім не зважав на це.

В ніч з 13 на 14 лютого перевтомлений Дік Санд дозволив собі кілька годин відпочинку. Біля штурвала його замінив старий Том.

Небо все вкрилося хмарами; ввечері стало холодніше, хмари спустилися зовсім низько. Було так темно, що з палуби не можна було розглядіти верхні паруси. Геркулес і Актеон несли вахту на носі корабля.

На кормі слабо світилася компасна коробка, і це м'яке світло відбивалося в металі штурвала. Сигнальні вогні кидали світло лише за борт, палубу огортала цілковита пільма.

Близько третьої години ночі Том, стомлений довгою вахтою, ніби потрапив під якийсь гіпнотичний вплив. Його очі, що довго вдивлялися в освітлений круг компаса, втратили здатність бачити, і він міцно заснув. Том не тільки нічого не бачив, навіть якби його сильно струсували, він, мабуть, нічого не відчув би.

Він не помітив, як по палубі прослизнула якась тіль.

То був Негоро. Підкравшись ззаду, кок поклав під компасну коробку якийсь важкий предмет. Потім він подивився на освітлену картушку і, не помічений ніким, зник.

Коли б Дік Санд уранці помітив річ, підкладену Негоро під компасну коробку, він негайно вийняв би її. То був шматок заліза, під впливом якого намагнічена стріл-

ка повернулася і замість того, щоб показувати на північ, як звичайно, тепер показувала на північний схід. Стрілка змістилася на чотири румби, тобто на половину прямого кута.

Том пезабаром прокинувся, дрімота минула. Він глянув на компас... Він був певен, що «Пілігрим» відхилився од курсу.

Том повернув штурвал і направив корабель прямо на схід... Принаймні він думав так.

Але внаслідок відхилення стрілки, якого Том навіть і не підозрював, курс корабля, змінений на чотири румби, тепер лежав на південний схід.

Отже, «Пілігрим» відхилився од заданого курсу на 45 градусів, продовжуючи мчати з величезною швидкістю вперед.

Розділ одинадцятий

БУРЯ

Протягом наступного тижня, з 14 по 21 лютого, на кораблі нічого особливого не сталося. Північно-західний вітер посилювався, і «Пілігрим» швидко рухався вперед, роблячи на добу миль по сто шістдесят. Більшого і не можна було вимагати від такого судна.

На думку Діка Сенда, шхуна-бриг мала бути недалеко від району, де курсують трансокеанські пароплави, підтримуючи пасажирське сполучення між обома півкулями. Юнак сподівався зустріти один з таких кораблів і твердо вирішив: або переправити на нього своїх пасажирів, або попросити звідти кількох матросів, а можливо, й офіцера для підсилення своєї команди. Проте як пильно не вдивлявся юнак, він не бачив жодного судна, море, як і раніше, було пустинним.

Це не могло не дивувати Діка Сенда. Молодий матрос, який був уже в трьох плаваннях на китобійних суднах, кілька разів пересікав цей район Тихого океану. Під цими координатами нерідко зустрічались англійські чи американські кораблі, які піднімалися від мису Горн до екватора або спускалися до цієї крайньої точки Південної Америки.

Дік Сенд не знав і не міг навіть підозрівати, що «Пі-

лігрим» зараз пливе значно вище, тобто далі на південь від широти, на якій він мав бути за розрахунками Діка Сенда.

Це пояснювалося двома причинами.

По-перше, морськими течіями; юнак не міг зважати на це, бо мав недостатнє уявлення про їх швидкість, а в цьому районі течії були сильні і непомітно зносили корабель вбік від курсу.

По-друге, компас, зіпсований злочинною рукою Негоро, давав неправильні покази, а Дік Сенд не міг їх проконтролювати, бо запасний компас був розбитий. Ось чому Дік Сенд не міг перевірити точність курсу. Йому здавалося, що корабель іде на схід, насправді ж він ішов на південний схід. Компас завжди був у юнака перед очима. Лаг регулярно кидали за борт. Ці два прилади дозволяли юнакові приблизно обчислювати кількість пройдених миль і вести «Пілігрим» потрібним курсом. Але чи цього було досить?

Молодий капітан всіляко підбадьорював інших, особливо місіс Уелдон, яку іноді мучило передчуття чогось лихого.

— Ми дійдемо, ми дійдемо, — повторював він. — Ми дістанемося до американського узбережжя. І не так уже важливо, в якому місці ми пристанемо... Головне, що ми все-таки вийдемо на берег!

— У мене в цьому немає сумніву, Дік.

— Звичайно, місіс Уелдон, я почував би себе спокійніше, коли б вас не було на борту, коли б мені доводилось нести відповідальність тільки за екіпаж, проте...

— Проте, коли б на борту не було кузена Бенедикта, Джека, Нан і мене, — відповіла місіс Уелдон, — коли б ми не підібрали в морі Тома і його супутників, ти залишився б на кораблі віч-на-віч з Негоро!.. Що сталося б тоді? Хіба ти можеш довіряти цій злій людині? Що б сталося з тобою тоді, дитино моя?

— Насамперед, — відповів твердо Дік Сенд, — я позбавив би Негоро можливості шкодити мені.

— І справився б сам із судном?

— Так... сам!

Рішучий тон цих слів підбадьорив місіс Уелдон. І все ж тривога не покидала її, коли вона дивилась на маленького Джека. Жінка намагалася приховати своє хвилювання, але як щеміло серце матері від прихованої туги!

Хоч юний моряк ще не мав достатніх знань з гідрографії, щоб визначати місце свого корабля в морі, проте у нього було «відчуття погоди», як у справжнього матроса. Вигляд неба, показання барометра підготували його до всіляких несподіванок. Капітан Гуль був добрим метеорологом і навчив його розумітись на барометрі, який давав точний прогноз погоди.

Ми коротко розповімо, як треба користатися цим приладом¹.

1. Якщо після довгого періоду хорошої погоди барометр починає різко і безперервно падати — це є певною ознакою дощу. Проте якщо хороша погода стояла дуже довго, то може минути дві-три доби після спаду барометричного стовпчика, перш ніж в атмосфері стануться якісь зміни. У такому разі чим довший був період між початком падіння ртутного стовпчика і настанням негоди, тим довше триватимуть дощі.

2. Навпаки, якщо під час тривалої негоди барометр почне повільно і безперервно підніматися, можна з певністю чекати хорошої погоди, причому хороша погода триватиме тим довше, чим більше часу минуло між початком підйому ртутного стовпчика і настанням першого ясного дня.

3. В обох випадках зміна погоди, яка сталася відразу за зміною рівня ртутного стовпчика, триватиме дуже недовго.

4. Якщо барометр повільно і безперервно піднімається протягом двох-трьох діб і довше, це віщує хорошу погоду навіть тоді, коли б дощ лив усі ці дні і *vice versa*². Коли ж барометр піднімається протягом двох чи більше діб у дощ, а як розгодиниться відразу починає падати, хороша погода триватиме дуже недовго і *vice versa*.

5. Весною і восени різке падіння барометра віщує вітер. Влітку, в спеку, після цього слід чекати грози. Взимку, особливо після тривалих морозів, швидке падіння ртутного стовпчика пов'язують із зміною вітру, яка супроводжується відлигою та дощами. Навпаки, підвищення барометра під час тривалих морозів дає підстави чекати снігопаду.

6. Часті коливання барометра аж ніяк не слід тлума-

¹ Взято із «Ілюстрованого словника» Ворп'єра, (Прим. автора).

² І навпаки (лат.),

чити як ознаку наближення тривалого періоду сухої чи дощової погоди. Тільки поступове і повільне підвищення або падіння ртутного стовпчика віщують сталу погоду.

7. Коли наприкінці осені, після тривалих вітрів і дощів, барометр починає підніматися, це є ознакою північного вітру і морозів.

Такі загальні висновки, які можна зробити з показів цього цінного приладу.

Дік Сенд дуже добре вмів розбиратися в показах барометра, в правильності яких не раз переконувався під час різних обставин свого морського життя. Кожного дня він радився з барометром, щоб не бути захопленим зненацька якоюсь несподіванкою.

20 лютого барометр почав падати, і стурбований юнак не раз підходив до приладу. Ртутний стовпчик падав повільно і безперервно. Це віщувало дощ. Але його все ще не було, і Дік Сенд прийшов до висновку, що негода триватиме довго.

Зміна погоди могла принести не тільки дощ, але й вітер. І справді, вітер посилювався настільки, що швидкість руху повітряних течій досягала шістдесяти футів на секунду — тридцяти однієї милі¹ на годину.

Дік Сенд повинен був вжити деяких заходів обережності, щоб вітер не зламав щогл і не пошматував парусів «Пілігрима».

Він звелів згорнути бом-брамсель, топсель і клівер, але це йому здалося недостатнім, і юнак наказав спустити ще брамсель і взяти марсель на два рифи.

Цей останній маневр нелегко виконати з таким недосвідченим екіпажем. Але не можна було вагатися, і ніхто не вагався.

Дік Сенд у супроводі Бата і Остіна піднявся на фок-щоглу і з великими зусиллями згорнув брамсель. Якби падіння барометра не було таким зловісним, він залишив би на щоглі обидві реї. Але коли вітер переходить в ураган, треба зменшити не тільки площу парусів, але й навантаження на щоглу, тоді корабель легше переносить качку. Ось чому Дік спустив обидві реї на палубу.

Закінчивши цю роботу — а вона забрала майже дві години, — Дік Сенд з товаришами взялися за зменшення площі марселя, беручи його на рифи. На «Пілігримі» не

¹ Тобто 57,5 кілометра. (Прим. автора).

було подвійного марселя, який ставлять тепер на більшості сучасних кораблів, і це примушувало команду, як у давнину, бігати по пертах, ловити кінець паруса, який хлопає на вітрі, притягувати його і потім міцно прив'язувати лінем¹. Доводилося працювати довго, важко, з небезпекою; нарешті, площа марселя була зменшена, і шхуна-бриг пішла повільніше.

Дік Сенд, Бат і Остін спустилися на палубу лише тоді, коли «Пілігрим» був цілком підготовлений до плавання при «дуже свіжому вітрі», як говорять моряки про погоду, що на суші зветься бурею.

Протягом наступних трьох днів — 20, 21 і 22 лютого — ні сила, ні напрям вітру відчутно не змінилися. Барометр весь час падав, і 22 лютого юнак помітив, що він стоїть нижче двадцяти восьми і семи десятих дюйма².

Не було ніяких надій на те, що барометр найближчими днями піде вгору. Небо було похмуре, пронизливо свистів вітер. Над морем весь час стояв туман. Темні хмари так щільно затягли небо, що майже неможливо було визначити місце сходу і заходу сонця. Дік Сенд занепокоївся. Він не залишав палуби і майже не спав. Проте юнак не виявляв зовні свого хвилювання.

Наступного дня, 23 лютого, вранці вітер немовби почав стихати, але Дік Сенд не дуже вірив, що погода поліпшиться. І він мав рацію, бо після обіду вітер знову посвіжішав, а море сильніше захвилювалося.

Вдень, близько четвертої години, Негоро, який рідко залишав свій камбуз, вийшов на палубу. Дінго, мабуть, десь спав у кутку, бо не загавкав на кока.

Мовчазний, як завжди, Негоро з півгодини простояв на палубі, пильно дивляючись в обрій.

По океану котилися довгі хвилі. Вони змінювали одна одну, але ще не стикалися. Хвилі були вищі, ніж звичайно при такому вітрі. З цього можна було зробити висновок, що десь на заході шаленіє шторм, який незабаром захопить і цей район.

Негоро обвів поглядом поверхню моря, яка немов кипіла навколо «Пілігрима», а потім звів до неба свої завжди холодні і сухі очі.

¹ Лінь — віршовка, тонша за 2,5 сантиметра.

² Шкала англійських і американських барометрів поділена на дюйми і лінії. 28,7 дюйма дорівнюють 728 міліметрам. (Прим. автора).

Вигляд неба викликав тривогу. Хмарі летіли з неординавою швидкістю — верхні шари переміщалися значно швидше, ніж нижні. Можна було чекати, що незабаром обважнілі маси повітря спустяться вниз і тоді замість свіжого вітру почнеться буря, а то й ураган, під час якого повітря рухатиметься з швидкістю сорока трьох миль на годину.

Негоро або зовсім не розумівся на такій погоді, або ж був безстрашною людиною, бо зовні він лишався цілком спокійним. Але на мить зла посмішка скривила його губи. Можна було подумати, що така погода швидше радувала його, ніж завдавала прикрості. Потім Негоро сів верхи на бушприт і поліз на кінець його. Здавалось, що він намагається щось розглядіти на обрії. Та ось кок спокійно спустився і, не вимовивши жодного слова, пішов у свою каюту.

Серед усіх цих тривожних обставин відрадним було лише те, що вітер весь час дув попутний; як би він не шаленів, він все-таки був сприятливим, і «Пілігрим» тільки швидше наближався до американського узбережжя. Сама по собі буря ще нічим не загрожувала такому надійному кораблю, справжні небезпеки почнуться лише тоді, коли треба буде причалювати до невідомого берега.

Ця думка турбувала Діка Сенда. Як маневрувати, коли судно наблизиться до пустинної землі, де не можна буде знайти лоцмана, що добре знає її береги? Що робити, коли негода примусить шукати пристановища в якомусь зовсім невідомому куточку узбережжя? Безперечно, ще рано було думати про це. Та настане час, коли треба буде приймати рішення. Ну що ж! Дік Сэнд знайде рішення.

Протягом тринадцяти діб — від 24 лютого до 9 березня — погода майже не змінилася. Небо було вкрите важкими, темними хмарами. Іноді на короткий час вітер стихав, а потім знову починав дуги з такою силою, як і раніше. Двічі чи тричі барометр починав було підніматися, але, піднявшись на кілька ліній, знову падав, віщуючи повернення сильного вітру. Коливання барометричного стовпчика було різким, і це не давало підстав для прогнозу на хорошу погоду, принаймні на найближчий час.

Де кілька разів піднімалися сильні грози, які серйозно стурбували Діка Сенда. Двічі чи тричі блискавка удари-

ла на відстані лише одного кабельтова від корабля. Іноді випадала злива, «Пілігрим» тепер весь час ішов серед густого туману. Бувало вахтовий годинами нічого-сінько не бачив, і судно йшло навмання.

Хоч корабель добре тримався на хвилях, його все-таки сильно хитало. Місіс Уелдон не страждала від морської хвороби. Але бідний Джек дуже мучився, і мати весь час доглядала його.

На кузена Бенедикта хитавиця впливала не більше, ніж на американських тарганів, у товаристві яких він проводив увесь час. Цілими днями ентомолог старанно вивчав свою колекцію, немовби сидів у своєму спокійному кабінеті в Сан-Франціско.

На щастя, Том і його супутники не відчували морської хвороби і могли допомагати юному капітанові. Сам же Дік так зник до качки, що майже не помічав її.

Хоч парусність була невелика, «Пілігрим» швидко летів уперед, і Дік Сенд передбачав, що незабаром її доведеться ще зменшити. Проте він з цим не поспішав, доки не було безпосередньої небезпеки. За його розрахунком берег мав бути близько, і Дік наказав вахтовим бути насторожі. Проте юнак не надіявся, що недосвідчені матроси першими помітять обриси землі. Адже недосить мати хороший зір, щоб розрізнити на обрії неясні контури берега в такому тумані — тут потрібний досвідчений зір моряка. Тому Дік Сенд часто видирався на щоглу і довго вдивлявся в горизонт. Проте американський берег не з'являвся.

Це було дивно. Місіс Уелдон з кількох слів, що вихопилися в юнака, зрозуміла його.

9 березня Дік Сенд, стоячи на носі, то пильно оглядав море і небо, то дивився на порозхитувані щогли «Пілігрима», які гнулися під сильним вітром.

— Нічого не видно, Дік?—спитала місіс Уелдон, коли він перестав дивитися у підзорну трубу.

— Нічого, місіс Уелдон, нічогосінько, — відповів юний моряк. — А вітер ніби посилюється, він розганяє хмари, і горизонт прояснюється.

— Ти все ще думаєш, Дік, що американський берег тепер уже недалеко?

— Так, місіс Уелдон, мене дуже дивує, що ми його ще не бачимо.

— Судно весь час йшло правильним курсом?

— Безперечно! Відтоді, як почався північно-західний вітер, з того самого дня, як загинув наш нещасний капітан і екіпаж, — це сталося 10 лютого, а сьогодні 9 березня — минуло двадцять сім діб!

— На якій відстані ми були тоді від берега? — запитала місіс Уелдон.

— Приблизно за чотири тисячі п'ятсот миль, місіс Уелдон. Помилка може бути в той чи інший бік лише в межах якихось двадцяти миль.

— З якою швидкістю рухалося судно?

— Після того як вітер посилювався, в середньому по сто вісімдесят миль на добу, — відповів юнак. — Тому-то я й дивуюся, що досі не видно берега! А ще дивніше те, що ми на протязі останніх днів не зустріли жодного корабля, хоча ці води часто борознять судна!

— А чи не помилюся ти, Дік, при обчисленні швидкості «Пілігрима»? — спитала місіс Уелдон.

— Ні, місіс Уелдон. Щодо цього, то я зовсім спокійний. Лаг ми кидали через кожні півгодини, і я дуже уважно записував його покази. Ось зараз я накажу знову кинути лаг. Ви самі побачите, що ми робимо по десять миль на годину, тобто двісті миль на добу.

Дік Сенд покликав Тома і наказав йому кинути лаг — цю операцію старий негр виконував тепер дуже вправно.

Перевіривши, чи добре прив'язаний лаг до троса, Том закинув його за борт.

Ледве розмотав Том двадцять п'ять ярдів¹ ліня, як він раптом провис.

— Ах, пане Дік! — скрикнув негр.

— Що сталося, Том?

— Лопнув лінь!

— Лопнув? — вигукнув Дік Сенд. — Пропав лаг!

Старий Том замість відповіді показав обривок ліня, який залишився у нього в руках.

Негр не був винен. Лаг був міцно прив'язаний. Лінь обірвався посередині, хоч був скручений із найкращого прядива. Він міг лопнути лише в тому разі, коли б волокна дуже стерлися. Так воно й було — Дік Сенд переконався в цьому, коли взяв у руки обривок. «Але чому, — запитував себе юнак, — перетерлися волокна? Невже від

¹ Яр д — англійська міра довжини. Дорівнює 3 футам, або 91,4 сантиметра.

того, що лагом часто користувались?» Відповіді не було.

Так чи інакше, а лаг пропав, і Дік Сенд тепер був позбавлений можливості визначати швидкість руху свого корабля. Єдиний прилад, який залишився у нього, був компас, але юнак не знав, що його покази неправильні!

Бачачи, що Дік Сенд дуже вражений несподіваною втратою, місіс Уелдон ні про що більше не питала його. У важкому настрої вона повернулася в каюту.

Хоч і не можна було тепер виміряти швидкості «Пілігрима», а значить, і обчислити пройдену ним відстань, проте легко було помітити, що швидкість судна не зменшується.

Наступного дня, 10 березня, барометр упав до двадцяти восьми і двох десятих дюйма¹. Це віщувало наближення вітру, що мчить із швидкістю близько шістдесятимиль на годину.

З міркувань безпеки треба було негайно зменшити парусність.

Дік Сенд вирішив спустити фор-брам-стенюгу і грот-стенюгу, прибрати основні паруси і йти далі лише під стакселем та зарифленим марселем.

Юнак покликав Тома і його товаришів, щоб разом виконати цей трудний маневр. На жаль, ця робота потребувала багато часу, а буря з кожною хвилиною ставала сильнішою.

Дік Сенд, Остін, Актеон та Бат піднялися на щоглу. Том став біля штурвала, а Геркулес залишився на палубі, щоб попускати шкоти, коли буде потрібно.

Ціною величезних зусиль вдалося, нарешті, прибрати фор-брам-стенюгу і грот-стенюгу. Під ударами бурі щогли так гоїдалися, що смільчаки не раз ризикували зірватись у море. Потім вони взяли рифи на марселі, прибратили фок, і шхуна-бриг ішла тепер тільки під стакселем і зарифленим марселем.

Незважаючи на зменшену парусність, «Пілігрим» швидко летів уперед.

12 березня погода ще погіршала. Удосвіта Дік Сенд з жахом побачив, що барометр упав до двадцяти семи і дев'яти десятих дюйма².

¹ 716 міліметрів.

² 709 міліметрів.

Це віщувало дуже сильний ураган. «Пілігрим» не міг нести навіть тих парусів, що лишилися на ньому.

Бачачи, що вітер подере на шмаття марсель, Дік Сенд наказав згорнути його.

Та було вже пізно. Страшний шквал, що налетів у п'ять миль на судно, зірвав парус. Остіна, який був тоді на брам-реї, ударило вільним кінцем горденя. Він був поранений, але зміг сам спуститися на палубу.

Діка Сенда охопила страшенна тривога: на його думку, ось-ось повинен був з'явитися берег, і тоді судно, що мчало з великою швидкістю, розіб'ється об прибережне каміння. Він кинувся на ніс і почав пильно вдивлятися вдалину, але попереду не було жодних ознак землі. Дік повернувся до штурвала.

Трохи згодом на палубу вийшов Негоро. Немов проти своєї волі він показав рукою на якусь точку на горизонті. Можна було подумати, що він помітив у тумані високий берег.

Знову зла посмішка майнула на обличчі португальця, і, не сказавши ні слова, Негоро повернувся на своє місце.

Розділ дванадцятий

ОСТРІВ НА ГОРИЗОНТІ

Цього дня буря перетворилася на ураган. Повітряні потоки мчали з південного заходу зі швидкістю дев'яносто миль на годину.

Це був справжній ураган, один із тих жаклих вітрів, які кидають на берег кораблі, що стоять на рейді, руйнують навіть дуже міцні споруди на землі. Таким був ураган, що зруйнував 23 липня 1825 року Гваделупу.

Якщо вітер може скинути з лафетів важкі гармати, то легко собі уявити, як він кидає корабель, що тримається лише на розбурханих хвилях. Але саме ця рухливість і рятує судно. Корабель не чинить опору страшеному вітрові, і якщо тільки він міцної конструкції, то може витримати найлютіші удари моря. Так було і з «Пілігримом».

Пошматувавши марсель, вітер через кілька хвилин зірвав і бом-клівер. Дік Сенд не міг поставити навіть стак-

селя, хоч цей маленький парус із міцного полотна значно полегшив би керування кораблем.

На «Пілігримі» не залишилося більше парусів, але вітер тиснув на корпус судна, на щогли, на такелаж, і корабель мчав з величезною швидкістю. Іноді здавалося, що він просто летить над хвилями або ледве торкається їх.

Судно шалено стрибало на величезних валах, які котилися по океану, і ця кільова качка була страшна. Але хвилі загрожували судну і підступним ударом ззаду, в корму, бо цілі гори води мчали по морю, причому швидше, ніж шхуна-бриг.

Коли корма корабля недосить швидко піднімалась на гребінь вала, що набігав ззаду, то хвиля загрожувала обрушитись на судно і затопити його. У цьому й полягає найбільша небезпека для кораблів, що тікають від бурі.

Але як боротися з небезпекою? Прискорити рух «Пілігрима» не можна було, бо він не міг нести на щоглах жодного шматка парусини. Єдине, що лишалося,— це держати ніс напереріз хвилі, але судно не завжди слухалося стерна.

Дік Сенд не відходив од штурвала. Він прив'язав себе вірьовкою, щоб хвиля не зміла його в море. Том і Бат, також прив'язані, були поблизу, готові в кожну хвилину допомогти йому. Геркулес та Актеон чергували на носі, тримаючись за бітенг¹.

Місіс Уелдон, маленький Джек, кузен Бенедикт і Нан за наказом юнака були в каютах. Місіс Уелдон охоче лишилася б на палубі, але Дік Сенд рішуче заперечував, бо ризикувати не було потреби.

Всі люки були наглухо задраєні. Юнак сподівався, що вони витримають навіть тоді, коли величезна хвиля обрушиться на палубу. Але якщо вони не витримають тиску хвиль, то судно наповниться водою, втратить плавучість і піде на дно. На щастя, «Пілігрим» був правильно навантажений і, незважаючи на страшенну хитавицю, вантаж в трюмі не зрушився з місця.

Дік Сенд майже не спав. Місіс Уелдон боялася, щоб він не захворів від перевтоми. Вона наполягла на тому, щоб Дік хоч трохи відпочив.

¹ Бітенг — стойка або тумба на парусному судні, призначена для кріплення якірного каната, коли судно стоїть на якорі.

В ніч з 13 на 14 березня, коли Дік відпочивав, стала нова подія.

Том і Бат несли вахту на кормі. Негоро, який рідко з'являвся в цій частині палуби, підійшов несподівано до них і намагався навіть розпочати розмову з ними, але Том і його син нічого не відповіли йому.

Раптом судно дуже накренилося, Негоро впав, і його викинуло б у море, коли б він не схопився за компасну коробку.

Том закричав: він злякався за компас.

Дік Сенд крізь сон почув цей крик, миттю вискочив з каюти і побіг на корму.

Але Негоро вже підвівся. В руках він тримав уламок заліза, який витягнув з-під компасної коробки. Кок устиг викинути цей брусок у воду, перш ніж Дік побачив його.

Отже, Негоро хотів, щоб стрілка компаса знову показувала правильний напрям? Очевидно, бо південно-західний вітер сприяв його планам!

— Що сталося? — спитав юний моряк.

— Цей проклятий куховар упав на компас! — відповів Том.

Стривожений цими словами, Дік Сенд нахилився до компасної коробки. Компас був цілий; освітлений лампочками, він, як і раніше, стояв на двох концентричних колах своєї підставки.

У юнака одлягло від серця: якщо зіпсувався б і цей останній компас, лихові не можна було б зарадити.

Але Дік Сенд не міг знати, що після того, як португалець витяг з-під компасної коробки шматок заліза, стрілка компаса знову зайняла нормальне положення і показувала тепер уже прямо на магнітний полюс.

Негоро не можна було обвинуватити в тому, що він упав на компас, бо здавалось, це сталося мимоволі. Проте Дік Сенд мав рацію дивуватися, заставши його в цей час на кормі корабля.

— Що ви тут робите? — спитав він його.

— Те, що мені подобається, — відповів Негоро.

— Що ви сказали? — закричав Дік Сенд, який не міг стримати себе від гніву.

— Я сказав, — спокійно повторив кок, — що немає правила, яке б забороняло гуляти на кормі!

— Такого правила не було, але з цього часу я його

запроваджую,— сказав Дік Сенд.— Я забороняю вам ходити на корму!

— Справді? — посміхнувся Негоро.

І ця людина, яка завжди так добре володіла собою, зробила загрозливий жест.

Юнак вихопив з кишені револьвер і націлився на кока.

— Негоро, — сказав він, — запам'ятайте, що револьвер завжди при мені, при першому ж найменшому порушенні дисципліни я прострілю вам голову!

У цю мить Негоро відчув, що якась нездоланна сила пригинає його до палуби.

Це Геркулес поклав свою важку руку на його плече.

— Капітане Сенд, — сказав велетень, — дозвольте викинути цього мерзотника за борт? Акули будуть дуже задоволені, адже вони нічим не гидують!

— Ще не час, — відповів Дік Сенд.

Негоро випростався, коли негр зняв руку з його плеча. Проходячи повз Геркулеса, він пробурмотів крізь зуби:

— Проклятий негр, я ще з тобою поквитаюся!

Вітер змінився, принаймні так думав Дік Сенд, коли подивився на компас — стрілка його перескочила відразу на чотири румби — на сорок п'ять градусів. І все ж юнака дуже здивувало, що ця зміна в жодній мірі не відбилася на морі. Судно йшло тим же курсом, але хвили замість того, щоб бити у корму, били тепер у лівий борт, що було дуже небезпечно. Дікові Сенду довелося змінити курс на чотири румби, для того щоб врятувати корабель від підступних ударів хвиль.

Юний моряк був схвилюваний як ніколи. Він питав себе: чи немає зв'язку між сьогоднішнім ненавмисним падінням Негоро і поломкою першого компаса? Навіщо приходив сюди кок? Чи не зацікавлений він у тому, щоб зіпсувати і другий компас? Для чого це йому потрібно? Цього не можна було пояснити. Адже Негоро не менше, ніж інші, мав би прагнути швидше дістатися до американського узбережжя.

Місіс Уелдон, дізнавшись від Діка Сенда про цей випадок, зауважила, що певною мірою також не довіряє Негоро, але не бачить підстав підозрівати його у злочинному псуванні навігаційних приладів.

Проте з обережності Дік вирішив пильно стежити за Негоро. Португалець виконував наказ юного моряка і більше не з'являвся на кормі корабля, де йому не було

чого робити. Крім того, Дік переселив на корму Дінго, знаючи, що кок уникає собаки.

Протягом усього тижня буря не вщухала. Барометр падав. З 14 по 26 березня вітер не стихав ні на хвилину, тому не можна було поставити жодного паруса. «Пілігрим» летів на північний схід із швидкістю не менше двохсот миль на добу, а землі все не було! Тимчасом ця земля — континент Америки — величезним бар'єром простяглася між Атлантичним і Тихим океанами майже на сто двадцять градусів. Дік Сенд запитував себе, чи не втратив він розум, чи не припустивсь якоїсь жахливої помилки при обчисленні — помилки, внаслідок якої корабель уже багато днів іде неправильним курсом? Ні, він не міг так помилитися! Сонце, хоч і ховалося за хмарами, завжди сходило перед носом корабля і сідало позаду корми! Що ж у такому разі сталося з землею? Де ж американський континент, об який міг би розбитися його корабель? Південна чи Північна Америка — все можливо у цьому хаосі, — але «Пілігрим» не повинен був пройти мимо обох них! Що сталося після початку тієї жахливої бурі? Що відбувається тепер? Чому не з'являється берег, який може бути для них порятунком або загибеллю? Чи не слід було припустити, що компас обманув їх? Адже Дік Сенд не міг перевірити його покази, бо другий компас був зіпсований. Це припущення Діка перетворювалось на певність, бо тільки воно могло пояснити, чому до цього часу не видно землі.

Коли Дік Сенд не чергував біля штурвала, він уважно вивчав карту. Але на цю дивну загадку не могла дати відповіді і карта.

26 березня годині о восьмій ранку сталася подія, яка схвилювала всіх.

Геркулес, що стояв на вахті і дивився вперед, крикнув:
— Земля! Земля!

Дік Сенд кинувся на ніс. Геркулес не був моряком: можливо, очі його помилились.

— Де земля? — вигукнув Дік Сенд.

— Там, — показав Геркулес на ледь помітну точку на північному сході.

Голос його губився у ревінні моря і вітру.

— Ви бачили землю? — спитав ще раз юнак.

— Так! — відповів Геркулес, ствердно кивнувши головою.

І він знову показав рукою вперед по лівому борту. Молодий моряк пильно вдивлявся... але нічого не бачив.

У цю мить місіс Уелдон, почувши крик Геркулеса, вийшла на палубу, хоч обіцяла не робити цього.

— Місіс Уелдон!.. — вигукнув Дік Сенд.

Місіс Уелдон, — голосу її не можна було розчуті, — намагалася розглядіти чорну риску землі на горизонті; здавалося, все життя її зосередилося в очах.

Мабуть, Геркулес неточно показав рукою, бо ні місіс Уелдон, ні капітан нічого не бачили.

Та раптом Дік Сенд теж простягнув руку вперед.

— Так! Так! Земля! — вигукнув він.

У проясненні між хмарами він помітив щось схоже на вершину гори. Очі моряка не могли помилитися: це була земля.

— Нарешті, — захоплено кричав він, — нарешті!

Дік міцно ухопився за поручні; Геркулес підтримував місіс Уелдон, а вона не зводила очей з землі, яку вже не сподівалась побачити.

Берег виднівся миль за десять по лівому борту, під вітром. Це був високий шпиль. Просвіт між хмарами збільшувався, показався шматок чистого неба. Без сумніву, це був якийсь мис на американському континенті. «Пілігрим» ішов без парусів, а тому й не міг тримати курс на той мис. Але судно неодмінно повинно було пристати десь до берега! Це було справою кількох годин.

Була вже восьма година ранку, отже до полудня «Пілігрим» підійде до землі.

За знаком Діка Сенда Геркулес провів до каюти місіс Уелдон, бо під час такої страшної качки вона не могла сама пройти по палубі.

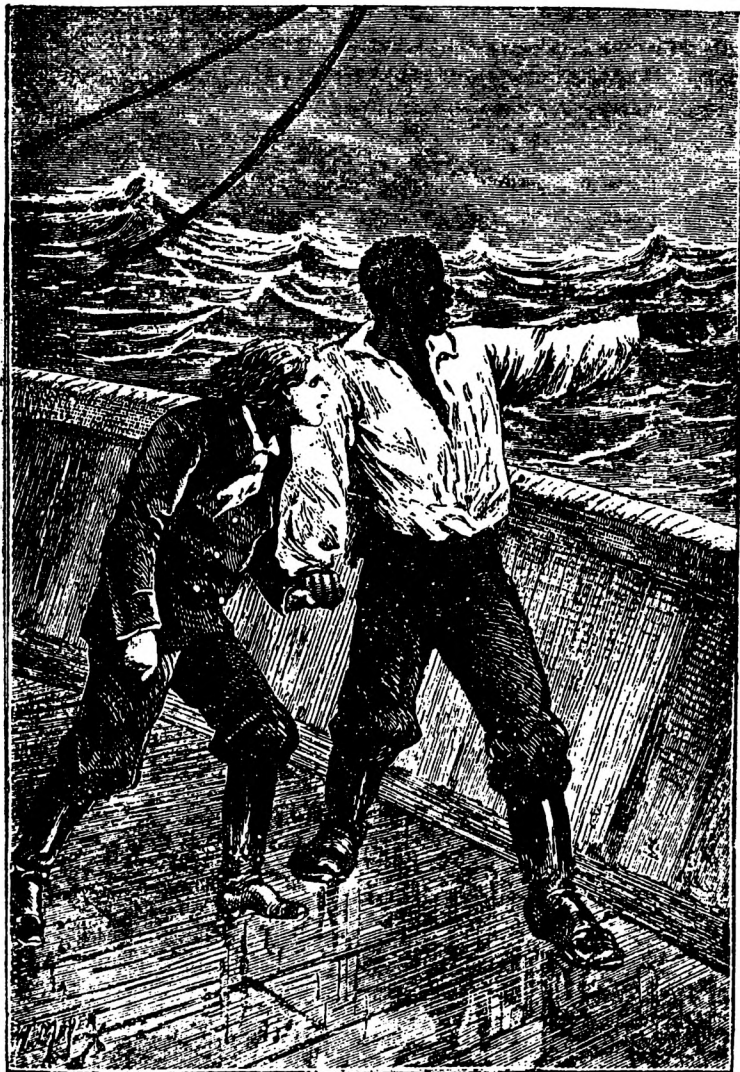
Побувши ще деякий час на носі, капітан повернувся до штурвала, біля якого стояв старий Том.

Нарешті Дік Сенд побачив таку довгождану, бажану землю! Чому ж замість радості він почував страх?

Тому що поява землі для «Пілігрима», якого з величезною швидкістю гнав ураганний вітер, означала неминучу катастрофу з усіма її жахливими наслідками.

Минуло дві години. Скелястий мис уже виднівся на траверсі¹. В цю мить Негоро знову вийшов на палубу.

¹ Траверс — напрям, перпендикулярний до курсу корабля.

— Земля! Земля!

Він пильно подивився на берег, кивнув головою з виглядом людини, яка знає щось таке, чого не знають інші, і, пробурмотівши якесь слово, повернувся в свій камбуз.

Дік Сенд даремно намагався розглядіти за мисом низьку лінію узбережжя.

Минуло ще дві години. Мис залишився позаду з лівого борту, а материка все не було.

Тимчасом на обрії прояснилося небо, і американське узбережжя, обрамлене пасмом Анд, уже мало бути видимим, хоч би до нього було навіть двадцять миль.

Дік Сенд пильно оглянув у підзорну трубу весь обрій на сході.

Нічого! Нічого! Нічого! Не було видно.

О другій годині дня мис, помічений вранці, зник у тумані позаду «Пілігрима». Попереду в підзорну трубу не можна було виявити ніяких ознак ні високих, ні низьких берегів.

Дік Сенд крикнув і кинувся по трапу вниз, до каюти, де були місіс Уелдон, маленький Джек, Нан і кузен Бенедикт.

— Острів! Це був острів! — вигукнув він.

— Острів, Дік? Але який? — спитала місіс Уелдон.

— Це нам скаже карта! — відповів юнак.

Збігавши у свою каюту, він приніс корабельну карту.

— Ось, місіс Уелдон, ось! — сказав він. — Земля, яку ми щойно бачили, може бути тільки цією точкою посеред Тихого океану! Це острів Пасхи. Інших островів у цій зоні немає!

— Отже, земля лишилася позаду? — спитала місіс Уелдон.

— Так. Вона вже зникла.

Місіс Уелдон пильно вдивлялася в ледь помітну точку на карті — острів Пасхи.

— На якій відстані од американського берега він знаходиться?

— За тридцять п'ять градусів.

— Скільки ж це миль?

— Близько двох тисяч миль.

— Отже, «Пілігрим» майже не зрушив з місця. Як могло трапитися, що ми все ще так далеко від континенту?

— Місіс Уелдон... — відповів Дік Сенд, провівши рукою по лобі, ніби для того, щоб зібратися з думками. —

Я не знаю... Я не можу... Ні, не можу пояснити, чому ми так неймовірно запізнюємось!.. Хіба що покази компаса невірні!.. Але цей острів може бути лише островом Пасхи — адже вітер весь час гнав нас на північний схід... Так, це острів Пасхи. Ми повинні радіти, що нарешті довідалися, де ми знаходимося. Звідси до берега дві тисячі миль. Що ж, зате я знаю, нарешті, куди нас загнала буря! Коли вона стихне, ми зможемо благополучно висадитися на американському узбережжі. Принаймні тепер наше судно не загублене в безмежних просторах Тихого океану!

Впевненість юного моряка передалася тим, хто його слухав. Навіть місіс Уелдон повеселішала. Бідолахам здавалося, що лихо вже минуло і «Пілігрим» знаходиться поблизу надійної гавані, чекаючи тільки припливу, щоб увійти в неї!

Острів Пасхи — справжня його назва Вай-Гу, або Рап-Нуї,— був відкритий Девідом в 1686 році; його відвідали Кук і Лаперуз. Острів розташований під 27° південної широти і 112° східної довготи. Шхуна-бриг ухилилася на північ від свого курсу на п'ятнадцять градусів. Це могло статися, на думку недосвідченого капітана, внаслідок бурі, яка гнала судно на північний захід.

Отже, «Пілігрим» усе ще був за дві тисячі миль від материка. Якщо вітер дутиме з такою ураганною силою, вони днів за десять досягнуть якогось пункту на південноамериканському узбережжі.

Юнак сподівався, що за цей час погода зміниться на краще і можна буде поставити паруси навіть тоді, коли «Пілігрим» наблизатиметься до землі.

Дік Сенд думав, що ураган, який бушував уже багато днів, кінець кінцем стихне. Появу острова Пасхи юнак вважав доброю ознакою: адже тепер він точно знав, у якому місці океану знаходиться «Пілігрим». Це повернуло йому віру в себе і надію на благополучний кінець мандрівки.

Так, цей самотній острів, мала точка посеред океану, підняв у людей бадьорість. Хоч їхній корабель усе ще був іграшкою урагану, але тепер вони принаймні плили не наосліп.

Міцно збудований і добре оснащений, «Пілігрим» мало постраждав від лютих натисків бурі. Він втратив лише марсель і стаксель, але цю втрату неважко було

відшкодувати. Жодна крапля води не просочилася всередину судна крізь старанно збитий корпус і палубу. Помпи були справні. З цього погляду небезпека не загрожувала «Пілігриму».

Але ураган все ще бушував, і здавалося, ніщо не могло стримати його шаленства. Дік Сенд в якійсь мірі озброїв свій корабель для боротьби проти бурі, але він не міг наказати вітру затихнути, хвилям — заспокоїтися, небу — прояснитися. На судні він був першим, але поза судом панувала стихія.

Розділ тринадцятий

«ЗЕМЛЯ! ЗЕМЛЯ!»

Сподіванням Діка Сенда нібито судилося справдитись. Уже наступного дня, 27 березня, ртутний стовп барометра піднявся, правда, всього лише на кілька поділок. Збільшення атмосферного тиску хоч і незначне, але обіцяло бути стійким. Буря, очевидно, спадала, і хоч море ще дуже хвилювалось, проте вітер стих, потроху змінючись на західний.

Дік Сенд розумів, що рано ще думати про паруси. Вітер зірвав би навіть маленький шматок парусини. Проте юнак сподівався, що не пізніше як через добу можна буде поставити хоча б один стаксель.

І справді, вночі вітер зменшився, та й качка вже не так шалено струшувала корабель, а ще недавно вона мала таку силу, що кожної хвилини погрожувала розтрощити його.

Вранці пасажири почали виходити на палубу. Вони вже не боялися, що хвиля змиє їх у море.

Місіс Уелдон першою залишила каюту, де сиділа на вимогу Діка весь час, доки тривала буря. Вона підійшла до юнака, який надлюдським зусиллям волі стільки часу долав свою страхну втому. Він стояв схудлий, блідий, обвітрений, слабкий від безсоння — адже сон так потрібен у його віці! Ні, мужня вдача Діка перемогла все.

Можливо, колись він дорого заплатить за ці тяжкі дні. Але тепер не час було здаватися, говорив собі Дік Сенд. Місіс Уелдон бачила, що він такий же енергійний, як і завжди. Крім цього, у сміливого юнака з'явилась впевне-

ність у своїх діях. Віра не приходять за наказом, а скільки вона додає сил!

— Дік, хлопчику любий, мій капітане, — сказала місіс Уелдон, простягаючи руку юнакові.

— Ах, місіс Уелдон, — посміхаючись, відповів Дік Сенд, — ви не слухаєтесь свого капітана. Ну чого ви прийшли на палубу? Я ж просив вас...

— Так, я порушила розпорядження, — відповіла місіс Уелдон, — бо я передчувала, що буря стихла чи стихає.

— Справді, вона стихає, місіс Уелдон, — відповів юнак. — Ви не помилились! Барометр з учорашнього дня вже не падає. Вітер послабшав, і мені здається, що найгірше вже минуло.

— Дай боже, щоб так було! Але скільки ти вистраждав, бідний хлопчику! Ти тут виконав...

— Тільки свій обов'язок, місіс Уелдон.

— Тепер тобі треба відпочити.

— Відпочити? — заперечив юний моряк. — Мені зовсім не потрібен відпочинок, місіс Уелдон! Я почуваю себе добре і сподіваюсь протриматися так до кінця! Ви призначили мене капітаном, і я носитиму це ім'я доти, доки всі пасажери «Пілігрима» не зійдуть благополучно на берег.

— Дік, — сказала місіс Уелдон, — мій чоловік і я ніколи не забудемо того, що ти зробив.

— Та що ви! — пробурмотів Дік Сенд.

— Мій любий хлопчику, я повторюю, ти поведився як справжній мужчина. Ти проявив себе вмілим, гідним командиром судна. І в недалекому майбутньому, здобувши освіту, ти командуватимеш кораблем фірми Джеймса Уелдона! Я певна, що мій чоловік скаже те саме.

— Я... Я!.. — вигукнув Дік Сенд, і його очі наповнилися сльозми.

— Дік, — продовжувала місіс Уелдон, — ти став мені рідним сином, ти врятував свою матір і свого маленького брата Джека! Мій любий Дік, дай я тебе поцілую за всю нашу сім'ю!

Відважна жінка не могла стримати свого хвилювання, серце її було переповнене, і вона з сльозами на очах обняла юнака. А яким пером можна описати почуття Діка Сенда? Він готовий був усе зробити, зазнати в майбутньому найтяжчих випробувань, навіть віддати життя заради своїх благодійників.

Після цієї розмови Дік Сенд відчув себе ще сильнішим. Він не сумнівався, що зуміє привести корабель у порт, тільки б стих вітер, тільки б можна було поставити паруси. Дік вірив, що всі люди будуть урятовані.

29 березня вітер спав, Дік Сенд вирішив поставити фок і марсель, щоб прискорити хід «Пілігрима» і вести його точніше за курсом.

— Друзі мої,— гукнув він, виходячи вдосвіта на палубу.— Ходіть сюди! Мені потрібна ваша допомога.

— Ми готові, капітане Сенд,— відповів старий Том.

— Готові до всього,— додав Геркулес.— Під час бурі нічого було робити, і я вже почав припадати пилом.

— А ти б дув на паруси своїм великим ротом,— сказав малий Джек.— Я певен, що ти можеш так сильно дмухнути, як і вітер.

— Хороша думка, Джек! — засміявся Дік Сенд.— Як що настане штиль, ми накажемо Геркулесові дуги в паруси.

— До ваших послуг, пане Дік! — відповів негр, надуваючи свої щоки, наче велетень Борей¹.

— Для початку, друзі,— продовжував капітан,— ми поставимо новий марсель замість пошматованого вітром під час бурі. Це важка робота, але ми її виконаємо.

— Безперечно,— відповів Актеон.

— А мені можна вам допомогти? — спитав маленький Джек, завжди готовий працювати із старшими.

— А чому ж,— відповів юний моряк.— Ти станеш за штурвал разом з нашим другом Батом і допомагатимеш йому.

Що й казати, маленький Джек дуже пишався тим, що його призначили помічником стернового на «Пілігримі».

— А тепер,— продовжував Дік Сенд,— за діло. Тільки пам'ятайте, друзі, без потреби не ризикувати собою.

Негри під керівництвом юнака енергійно взялися за роботу. Поставити марсель — не дуже легка справа. Насамперед треба було підняти на щоглу згорнутий парус, а потім прикріпити його до реї. Проте Дік Сенд так вправно керував роботою, а матроси так старанно виконували його накази, що за якусь годину парус поставили і міцно закріпили на два рифи.

¹ Борей — у стародавній грецькій міфології бог північних вітрів.

Незважаючи на сильний вітер, команда підняла також фок і клівер, що були згорнуті перед бурею.

До десяти годин ранку «Пілігрим» ішов уже під фоком, марселем і клівером.

З обережності Дік Сенд не ставив решти парусів. При такому вітрі і ті паруси, що були поставлені, забезпечували швидкість не менше двохсот миль на добу, а цього було цілком досить, щоб досягнути американського континенту за десять днів.

Юнак повернувся до штурвала і, подякувавши малому помічникові стернового, став на вахту. Він із задоволенням подумав, що тепер «Пілігрим» перестав бути іграшкою хвиль і вітру. Корабель ішов з достатньою швидкістю і правильним курсом. Радість Діка легко зрозуміють усі ті, хто хоч трохи обізнаний з морською справою.

Наступного дня хмари дуже швидко летіли по небу, але між ними вже з'явилися широкі просвіти, і сонячне проміння пробивалося крізь них, золотячи поверхню океану. Часом «Пілігрим» потрапляв у смугу сонячного світла. Яке щастя — це життєдайне проміння! Іноді набігала велика хмара, кидаючи чорну тінь на корабель, але вітер відганяв хмару на схід, і знову з'являлося сонце. Погода поліпшувалася.

На судні відкрили всі люки, щоб провітрити приміщення. Свіже солонувате повітря вривалось у трюм, у кубрик на кормі, в кают-компанію. Мокрі паруси сушилися на рострах¹. На палубі почалася генеральна приборка. Дік Сенд не міг допустити, щоб його судно прибуло в порт брудним і неприбраним. Досить було кілька годин щоденної роботи, щоб, не перевтомлюючи команди, навести на судні зразковий порядок.

Лага на кораблі не було, проте юнак навчився визначати швидкість судна тільки по його сліду, залишеному на поверхні води. Дік Сенд був певен, що днів через сім побачить землю. Він зумів переконати в цьому і місіс Уелдон, показавши їй на карті те місце, де, на його думку, знаходиться судно.

— Добре! А до якого пункту узбережжя ми підійдемо? — запитала вона.

¹ Ростри — настил над верхньою палубою, на якому зберігають запасні частини щогл, реї, а також установлюють шлюпки.

— Ось сюди, місис Уелдон, — відповідь юнак, показуючи на довгу смугу берега між Перу та Чілі. — Точніше я не знаю. Острів Пасхи на заході від нас, вітер не змінювався, і я вважаю, що ми побачимо землю ось тут на сході. Вздовж цього берега розкидано чимало портів, але сказати певно, де ми причалимо, я зараз не можу.

— Та це не так важливо, Дік. Аби тільки дістатися до якогось порту!

— Безперечно, місис Уелдон. Куди б ми не прибули, ви зможете звідти швидко повернутися до Сан-Франціско. Тихоокеанська морехідна компанія добре обслуговує це узбережжя. Її пароплави заходять в усі найважливіші порти, а з них уже легко потрапити до Каліфорнії.

— Хіба ти не збираєшся привести «Пілігрим» у Сан-Франціско? — спитала місис Уелдон.

— Ну звичайно, але тільки після того, як ви пересядете на якийсь пасажирський пароплав, місис Уелдон. Якщо нам удасться найняти офіцера і команду, ми рушимо до Вальпараїсо, щоб здати наш вантаж; так зробив би і капітан Гуль. Потім ми повернемося до Сан-Франціско. Але вам не слід затримуватись, і хоч як мені сумно розлучатися з вами...

— Гарзд, Дік, — перервала його місис Уелдон. — Ми про це поговоримо згодом. Скажи мені — раніше ти нібито боявся наблизитися до незнайомого берега?

— Я й зараз боюся, — признався Дік. — Але я сподіваюся зустріти в цих водах якесь судно. Мене, правду кажучи, дуже дивує, що досі цього не трапилось. Коли б з'явилось хоч яке-небудь судно! Ми б зв'язались з ним і точно визначили б наші координати, тоді нам було б легше пристати до берега.

— Хіба в цих місцях немає лоцманів, які проводять судна до гавані? — спитала місис Уелдон.

— Повинні бути, — відповідь Дік Сенд. — Але вони плавають біля самого берега. Тому нам треба підійти якомога ближче до узбережжя.

— А якщо ми не зустрінемо лоцмана? — продовжувала місис Уелдон, щоб з'ясувати, чи підготовлений молодий моряк до всіляких несподіванок.

— У такому разі, місис Уелдон, якщо погода буде хороша і вітер помірний, я поверну судно вздовж берега, йтиму доти, доки не знайду якогось безпечного місця для висадки. Якщо ж вітер посилиться...

— То що ти зробиш, Дік?..

— Бачите, якщо вітер приб'є «Пілігрим» до берега...

— То що ти зробиш? — повторила місіс Уелдон.

— То змушений буду викинути корабель на берег, — відповів юнак, і чоло його на мить спохмурніло. — Та це в крайньому разі. Думаю, що обійдеться без цього. Дуже прошу вас, місіс Уелдон, не хвилюйтесь даремно: погода поліпшується. Не може бути, щоб ми не зустріли жодного корабля або лоцманського катера! Сподіватимемось, що «Пілігрим» іде прямо до землі і скоро ми її побачимо!

Викинути корабель на берег! На таку крайність навіть найвідважніші моряки зважуються не без трепету. Не дивно, що Дік Сенд не хотів ризикувати, доки в нього була хоч найменша надія на інший кінець.

Протягом наступних кількох днів погода була нестійкою, і це знову стривожило юнака. Вітер дув з неослабною силою, і падіння барометричного стовпчика віщувало новий натиск урагану. Дік Сенд побоювався, що доведеться знову прибрати паруси, тікати від бурі. Треба було залишити хоч один парус, і він вирішив не спускати марсель, поки не з'явиться небезпека, що його зірве вітер. Щоб зміцнити щогли, Дік наказав витягнути ванти і фордуни. Це була необхідна обережність, бо становище «Пілігрима» стало б надзвичайно небезпечним, якби корабель втратив рангоут¹.

Раз чи двічі барометр знову підскакував, і це викликало побоювання, що вітер зміниться.

Нові турботи для Діка Сенда. Що він робитиме, коли вітер подує зі сходу, прямо в лоб кораблю? Лавірувати? Але якщо так доведеться зробити, яка це буде затримка і який ризик знов опинитися в океанському просторі!

На щастя, ці побоювання не збулися. Вітер протягом кількох днів змінювався з північного на південний, а потім кінець кінцем подув із заходу. Вітер був досить сильний і розхитував рангоут.

Настав день 5 квітня. Понад два місяці минуло з того часу, як «Пілігрим» відплив з Нової Зеландії. Протягом перших двадцяти днів зустрічні вітри і тривалі штилі пе-

¹ Рангоут — сукупність круглих дерев'яних брусів, а пізніше трубчастих сталених частин (щогли, стеньги, реї, бушприт та ін.), на яких кріплять на суднах паруси.

решкоджали рухові судна. Потім подув попутний вітер, і «Пілігрим» почав швидко наближатися до землі. Особливо швидко йшов корабель під час урагану: Дік Сенд вважав, що в середньому судно проходить не менше двохсот миль на добу. Чому ж в такому разі воно й досі не досягло берега? Може, він тікав від «Пілігрима»? Це було зовсім незрозумілим.

Один з матросів безперервно пильнував на бом-брамреї, видивляючись землю.

Часто Дік Сенд сам піднімався на щоглу. Він подовгу дивився у підзорну трубу, чи не промайне серед хмар темний контур якоїсь гори. Анди, як відомо, мають дуже багато високих вершин, і з великої відстані їх треба було шукати серед хмар на обрії.

Часто Том і його супутники помилялися, приймаючи далеку хмарку якоїсь незвичайної форми за землю. Траплялося, що вони уперто твердили, нібито справді бачать суходіл, але через деякий час визнавали свою помилку, бо обриси мнимої землі розпливалися і вона безслідно губилася серед інших хмар.

Проте 6 квітня сумнівів уже не лишалося.

Було вісім годин ранку. Дік Сенд тільки-но піднявся на рею. Перше проміння сонця розігнало туман, і обрій було видно добре.

У Діка Сенда вирвався нарешті довгожданий вигук:

— Земля! Перед нами земля!

Почувши цей крик, усі, хто був на кораблі, вискочили на палубу: маленький Джек, цікавий, як усі діти, місіс Уелдон, яка сподівалася, що вже прийшов кінець її поневірянням, Том і його товариші, що прагнули нарешті ступити на американську землю, навіть кузен Бенедикт, який мріяв поповнити свою багату колекцію новими зразками.

Тільки Негоро не вийшов на палубу.

Землю бачили тепер усі: одні дуже виразно, інші приймали її появу на віру. Юнак звик спостерігати морські обрії і не міг помилитися. Через годину всі переконалися, що помилки немає.

На сході, миль за чотири, було видно невисокий берег — принаймні таким він здавався. Низька хмарність не дозволяла бачити високе пасмо Анд, яке тягнеться недалеко від берега.

«Пілігрим» прямував до землі, що швидко наближалася.

Через дві години судно було вже миль за три від сходу.

Узбережжя закінчувалося на північному сході досить високим мисом, біля основи якого виднілося щось на зразок відкритого рейду. На південному сході земля витягувалась довгою косою.

Невисокі тераси були вкриті деревами, які виразно вимальовувались на тлі неба. За характером місцевість нагадувала, що це передгір'я високого гірського пасма Анд.

Жодної оселі, жодного порту, жодного гирла річки, де корабель міг би знайти пристановище.

«Пілігрим» ішов прямо до берега. При незначній парусності і сильному вітрі Дік Сенд не міг іти іншим напрямом.

Попереду вирисовувалась довга смуга прибережних рифів, над якими вирувало і пінилося море. Хвилі люто бились об берег. Мабуть, прибій був сильний.

Дік Сенд постояв деякий час на носі, пильно вдивляючись у далину, потім повернувся на корму і мовчки став за штурвал.

Вітер весь час свіжішав. Шхуна-бриг була вже за одну милю від узбережжя.

Тоді Дік Сенд помітив маленьку бухту. Він вирішив спрямувати в неї корабель. Але вхід у бухту перегороджував бар'єр із рифів, між якими важко було пройти кораблю. Буруни показували, що тут дуже мілко.

У цю хвилину Дінго, який метушився по палубі, кинувся на ніс і, втупившись у землю, почав жалібно вити. Здавалося, що пес упізнав берег, що ця земля викликала в нього якісь болісні спогади.

Почувши це виття, Негоро, хоч і боявся пса, все ж виїшов з каюти і сперся на борт.

На його щастя, Дінго, сумно виючи, дивився на берег і не помічав Негоро.

Португалець розглядав ці люті буруни без тіні страху. Місіс Уелдон, яка стежила за ним, здалося, що на якусь мить обличчя його почервоніло і перекривилося.

Можливо, Негоро знав берег, до якого вітер гнав «Пілігрим».

В цей час Дік Сенд передав штурвал старому Тому і пішов на ніс. Глянувши ще раз на бухту, він рішуче сказав:

— Місіс Уелдон, у мене немає надії знайти безпечно

місце. Незважаючи на всі мої зусилля, «Пілігрим» не пізніше як через півгодини буде на рифах! Доведеться викинутися на берег. Мені не вдалося привести корабель у порт. Щоб урятувати вас, я мушу пожертвувати судном. Іншого виходу немає... І вагатися тут не доводиться.

— А чи все ти зробив, що від тебе залежало, Дік? — спитала місіс Уелдон.

— Усе! — відповів юний моряк.

І одразу ж він почав готуватися до небезпечного маневру.

Насамперед капітан звелів місіс Уелдон, Джекові, кузенові Бенедикту і Нан одягнути рятувальні пояси. Дік Сенд, Том та інші негри були чудовими плавцями, але й вони вжили необхідних заходів на випадок, якщо б їх викинуло в море.

Геркулесові доручили допомагати місіс Уелдон. Юний капітан узяв на себе піклування про маленького Джека. Навдивовижу спокійний кузен Бенедикт вийшов на палубу; на ремені через плече у нього висіла металева коробка з комахами. Юнак доручив Батові та Остінові пильнувати ентомолога. Щождо Негоро, то його спокійний вигляд свідчив про те, що кок не потребує нічної допомоги.

Дік Сенд на всякий випадок звелів викотити на палубу з десяток бочок китового жиру.

Якщо вилити жир на поверхню води, коли «Пілігрим» проходитиме крізь буруни, то це на мить заспокоїть хвилювання і полегшить кораблю прохід поміж рифами.

Дік Сенд не хотів нехтувати нічим, щоб врятувати людей.

Закінчивши готування, юнак повернувся до штурвала.

«Пілігрим» був за якихось два кабельтови від берега, тобто майже біля самих рифів. Його правий борт уже купався у білій піні бурунів. Молодий капітан чекав, що з секунди на секунду киль судна наткнеться на риф.

Раптом по кольору води Дік Сенд помітив, що між рифами є прохід. Треба було не вагаючись увійти в нього, щоб викинутися на міліну якомога ближче до судолу.

Юнак не вагався. Він повернув штурвал так, що судно ввійшло у вузький звивистий прохід.

У цьому місці море ще дужче лютувало, і хвилі піднімалися аж до палуби.

Негри стояли на носі біля бочок, чекаючи наказу капітана.

— Виливайте жир! Виливайте! — крикнув Дік Сенд.

Під шаром жиру море, ніби заворожене; заспокоїлося, щоб через мить забушувати ще з більшою силою.

«Пілігрим» швидко прослизнув між рифами. Тепер його несло до берега.

Страшний удар. Величезна хвиля підняла корабель і кинула його на скелі. Щогли впали, на щастя нікого не зачепивши.

Корпус «Пілігрима» розколовся, вода ринула в пробоїну. Але до берега було менше ніж півкабельтова. До нього легко можна було дістатися по низці чорних каменів.

Через десять хвилин після катастрофи усі пасажирів і команда «Пілігрима» були вже біля підніжжя стрімкої скелі.

Розділ чотирнадцятий

ЩО РОБИТИ?

Отже, після подорожі, яка тривала сімдесят чотири дні, після впертої боротьби із штилями, зустрічними вітрами і ураганом «Пілігрим» викинувся на берег!

Місіс Уелдон і її супутники дякували долі, що вони тепер у безпеці. Справді, адже вони були на континенті, а не на якомусь похмурому острові Полінезії, куди їх могла викинути буря. В якому б місці Південної Америки вони не висадились, їм неважко буде звідси повернутися додому.

Щождо «Пілігрима», то він загинув. Корабель перетворився на руїну; за кілька годин прибіїв розкидає його уламки в усі боки. Не було жодної можливості врятувати шхуну. Але якщо Дік Сенд і не врятував судно, він принаймні міг гордитися тим, що доставив на берег живими і здоровими всіх, хто був на борту, і серед них дружину і сина Джеймса Уелдона.

В якій же частині американського узбережжя зазнала катастрофи шхуна-бриг? На узбережжі Перу, як гадав Дік Сенд? Можливо, бо після того як «Пілігрим» минув острів Пасхи, вітри та екваторіальні течії гнали його на північний схід. Цілком імовірно, що за таких умов він

міг з сорок третього градуса південної широти потрапити на п'ятнадцятий.

Необхідно було якнайшвидше установити, де саме зазнав катастрофи «Пілігрим». На узбережжі Перу є чимало портів, містечок, сіл, а тому, якщо припущення юнака виявиться правильним, неважко буде дістатися до якогось населеного пункту. Проте це місце берега здавалося пустинним.

Вузька коса була всяяна чорними уламками скель; далі підносилася стрімка невисока гора, вкрита широкими тріщинами. По них можна було піднятися на гребінь скелі.

За чверть милі на північ скелі розступалися, даючи вихід маленькій річечці, якої не було помітно з боку океану. Над річкою схилилися численні ризофори — різновидність мангового дерева, що має істотні відміни од своїх індійських родичів.

Вершину гори вкривав густий ліс, зелений масив якого хвилями тягнувся аж до лінії гір на обрії. Шкода, що кузен Бенедикт не ботанік, він був би в захопленні від різноманітності деревних порід. Тут росли високі баобаби, яких безпідставно вважають незвичайно довголітніми, а кору їх порівнюють з єгипетським сієнітом¹; виднілися віялові пальми, білі пінії, тамаринди, перечник особливо сорту й багато інших рослин, які не зустрічаються на півночі Нового Світу і незвичні для американців.

Але найцікавішим було те, що серед цих деревних порід не можна було знайти жодного екземпляра тієї численної родини пальмових, яка має понад тисячу різновидностей і дуже поширена майже по всій земній кулі.

Над берегом літали зграї крикливих птахів — переважно ластівок з світлокаштановими голівками і синяво-чорним пір'ям. Подекуди злітали сірі голошиї куріпки.

Місіс Уелдон і Дік Сенд помітили, що птахи не дуже бояться людей. Вони дозволяли наближатися до себе, не виявляючи страху. Невже вони ніколи не бачили людини і не навчились остерігатися її? Невже тишу цього пустинного берега ще не порушували рушничні постріли?

Біля берега між камінням походжали незграбні пелікани. Вони набивали дрібною рибою шкіряний мішок, що висить у них під нижньою ступкою дзьоба.

¹ Сієніт — мінерал, який нагадує граніт.

Над обломками «Пілігрима» уже кружляли, прилетівши з океану, чайки.

Птахи, очевидно, були єдиними живими істотами на цьому узбережжі, якщо не брати до уваги сили-силенної комах, що становили інтерес тільки для кузена Бенедикта. Проте ні у птахів, ні в комах не можна було спитати, що це за берег. З цим запитанням можна було звернутися тільки до когось із місцевих жителів.

Але тубільців якраз і не було. В усякому разі жоден з них не з'явився.

Ні будинку, ні хижі, ні намету. Ніде не курився димок — ні на півночі за річечкою, ні на півдні, ні в густому лісі, що тягнувся в глиб континенту. Жодних ознак, що на цій частині берега бували люди.

Діка Сенда це дуже здивувало.

«Де ми? Куди ми потрапили? — запитував він сам себе. — Невже не знайдеться людини, яка могла б нам це сказати?»

Та нікого тут не було, бо якби якийсь тубілець наблизився, Дінго давно почув би його і загавкав. А собака тимчасом бігав туди й сюди берегом, обнюхуючи землю і опустивши хвіст. Він глухо гарчав. Така поведінка здавалась дивною, проте не свідчила, що Дінго чув людину або тварину.

— Дік, подивись на Дінго! — сказала місіс Уелдон.

— Дивно, — зауважив юнак. — Можна подумати, що собака розшукує чийсь слід.

— Справді дивно! — прошепотіла місіс Уелдон. І, спохватившись, додала: — А що робить Негоро?

— Те саме, що і Дінго, — відповів Дік Сенд. — Нишпорить по берегу, щось шукає! Але тут він може робити, що завгодно. Я вже не маю права наказувати йому. Його служба закінчилася після катастрофи «Пілігрима».

Негоро оглядав піщану косу, річку і прибережні скелі з виглядом людини, яка потрапила в знайомі, але забуті місця. Чи бував він тут? Мабуть, він одмовився б відповісти, коли б йому поставили таке запитання. Проте не варт було звертати увагу на цю нетовариську людину. Дік Сенд стежив за ним, поки Негоро ішов до річки, але як тільки португалець зник за скелею, юнак перестав ним цікавитися.

Дінго загавкав, коли кок піднімався на прибережну скелю, а потім відразу змовк.

Настав час подумати про те, як влаштуватися. Спочатку треба було знайти якесь пристановище, щоб там відпочити і поїсти, а потім уже порадитися, що діяти далі.

Про харчі вони не дуже турбувалися. Крім плодів і дичини, якими так багата була ця земля, потерпілі з «Пілігрима» могли користуватися запасами корабельної кухні. Прибій викинув на обмілілі під час відпливу рифи чимало всякої всячини з розбитого судна. Том і його супутники вже підбрали кілька бочок із сухарями, кілька ящиків консервів і сушеного м'яса. Вода ще не встигла їх зіпсувати. Для маленького загону цих продуктів цілком могло вистачити на весь час, який потрібен, щоб добратися до найближчого селища. Щодо харчування, то потерпілим не було чого непокоїтись. Запаси провізії склали в сухому місці.

Не бракувало їм і питної води. Дік Сенд попросив Геркулеса принести трохи води з річки. Силач-негр приніс на плечі повну бочку. Хоч під час припливу море й заходило в гирло річки, вода в ній у час відпливу була прісна і цілком придатна для пиття.

Про вогонь теж не доводилося турбуватись. Якщо б виникла потреба розкласти багаття, навколо було скільки завгодно палива — сухого гілля і одмерлого коріння старих мангових дерев. Старий Том, заядлий курець, захопив з собою герметично закриту коробку з куривом, і треба було тільки викресати вогню з кременю, якого валялось на березі дуже багато.

Отже, залишалось знайти якийсь притулок, де маленький загін міг би відпочити і переночувати, перед тим як рушити в дорогу.

«Спальню» знайшов маленький Джек. Бавлячись під скелею, він випадково виявив добре відполіровану простору печеру — один із тих гротів, які море вимиває в скелях, коли хвилі б'ються об них під час бурі.

Хлопчик був у захопленні. Він покликав матір і, радісно вигукуючи, показав їй свою знахідку.

— Гаразд, Джек,— відповіла місис Уелдон.— Коли б ми стали Робінзонами і змушені були довго жити на цьому березі, то неодмінно назвали б грот твоїм ім'ям!

Грот мав метрів три — три з половиною в глибину і стільки ж в ширину, але маленькому Джекові він здавався величезним. У всякому разі потерпілі аварію могли всі

зручно розміститися в ньому. Місіс Уелдон і Нан з задоволенням відзначили, що грот зовсім сухий. Місяць був у першій чверті, і тому боятися великого припливу, який дійшов би до підніжжя скель і до печери, не доводилось.

Отже, у них було все необхідне для відпочинку.

Через десять хвилин усі вже лежали в гроті на сухих водоростях. Навіть Негоро вирішив приєднатися до маленького загону і одержав свою пайку сніданку. Очевидно, він не наважився сам рушити у дрімучий ліс, через який текла звивиста річка.

Було близько першої години дня. Снідали консервами з сухарями і запивали свіжою водою, в яку додавали кілька крапель рому — Бат серед продуктів знайшов бочонок рому.

Негоро снідав з усіма, але не брав участі в розмові, під час якої обговорювався план дальших дій. Проте він, не подаючи вигляду, уважно прислухався до розмови і, без сумніву, робив з неї якісь висновки.

Дінго, якого теж не забули, в цей час вартував біля входу в печеру. З таким вартовим можна було спокійно відпочивати. Жодна жива істота не з'явилася б на березі, щоб вірна тварина не дала про це знати.

Місіс Уелдон, посадивши собі на коліна сонного Джека, почала розмову першою.

— Друже мій Дік,— сказала вона,— усі ми вдячні тобі за відданість, яку ти виявив у ці важкі дні. Проте звільнити тебе від обов'язків командира ми ще не можемо. Ти будеш нашим провідником і на суші, як був нашим капітаном на морі. Усі ми довіряємо тобі. Скажи, що нам робити?

Місіс Уелдон, старенька Нан, Том і його товариші не зводили очей з юнака. Навіть Негоро пильно дивився на нього. Очевидно, португалець дуже цікавився, що відповідь Дік Сенд.

Трохи подумавши, Дік Сенд сказав:

— Насамперед, місіс Уелдон, треба з'ясувати, де ми знаходимось. Я вважаю, що наше судно зазнало аварії десь біля берегів Перу. Вітер і течії повинні були віднести його до цих широт. Можливо, ми потрапили в одну з південних, найменш населених провінцій Перу, яка межує з пампасами. Мені здається, що це ймовірно: адже цей берег зовсім безлюдний. Якщо моє припущення пра-

вильне, то нам доведеться, на жаль, досить довго йти до найближчого селища.

— Що ж робити? — повторила місіс Уелдон.

— На мою думку, — відповів Дік Сенд, — ми не повинні залишати це пристановище, доки не з'ясуємо, де знаходимось. Завтра після відпочинку двоє з нас підуть на розвідку. Вони спробують, не дуже оддаляючись від табору, розшукати тубільців; з'ясувавши у них все, що нас цікавить, розвідники повернуться назад. Не може бути, щоб на десять-дванадцять миль навкруги не було людей.

— Невже нам доведеться розлучитися? — вигукнула місіс Уелдон.

— У цьому є необхідність, — відповів юнак. — Якщо ж не пощастить нічого довідатись, якщо місцевість виявиться зовсім безлюдною, тоді ми придумаємо щось інше.

— А хто піде на розвідку? — спитала місіс Уелдон після хвилинного роздуму.

— Це ми зараз вирішимо, — відповів Дік Сенд. — В усякому разі ви, місіс Уелдон, Джек, містер Бенедикт і Нан не повинні залишати печери. Бат, Геркулес, Актеон і Остін теж будуть з вами, а Том і я підемо в розвідку. Мабуть, і Негоро волітиме залишитися тут? — додав Дік Сенд, дивлячись на кока.

— Мабуть, — ухильно відповів Негоро.

— Ми візьмемо з собою Дінго, — продовжував юнак. — Він може стати нам у пригоді.

Почувши своє ім'я, Дінго з'явився біля входу в грот і загавкав, немовби погоджуючись з пропозицією Діка Сенда.

Місіс Уелдон замислилась. Їй не хотілося розлучатись навіть на короткий час. Чутка про аварію «Пілігрима», можливо, облетіла всі індійські племена, що з'являлися на цьому узбережжі в північній або південній частині його; кожної миті могли наскочити тубільці, щоб пожитися дечим з розбитого судна — чи слід дробити сили загону, якщо треба буде відбити напад?

Це зауваження місіс Уелдон вимагало серйозного обговорення.

Проте вона відмовилась від своїх думок, коли Дік Сенд переконав її, що індійців не можна порівнювати з африканськими чи полінезійськими дикунами і тому немає підстав боятися нападів з їх боку. Рушати в до-

рогу в цій незнайомій місцевості, не маючи жодного уявлення про те, в якій частині Південної Америки вона розташована і де знаходиться найближче селище — означає даремно виснажувати свої сили. Звичайно, розлучатися неприємно, але це краще, ніж усім загоном наосліп вирушати в похід через непрохідний ліс, що тягнеться аж до гір.

— Проте я думаю, — продовжував свою думку Дік Сенд, — що ми розлучаємося ненадовго, я навіть запевняю, що це буде саме так. Якщо протягом двох днів Том і я не знайдемо якогось селища або тубільця, ми повернемося в грот. Та цього не може бути! Я певен, що ми не пройдемо і двадцяти миль в глиб країни, як уже визначимо її географічне положення. Можливо, я помилився при обчисленні, адже я не робив астрономічних спостережень. Може бути, що ми знаходимося в інших широтах!

— Так... Ти маєш рацію, мій хлопчику! — зажурено відповіла місіс Уелдон.

— А як ви ставитесь до мого плану, пане Бенедикт? — спитав Дік Сенд.

— Я? — перепитав ентомолог.

— Так, яка ваша думка?

— У мене немає ніякої думки, — відповів кузен Бенедикт. — Я згоден з усім, що мені запропонують, і робитиму все, що накажуть. Якщо ви залишитесь тут на день-два, я буду дуже радий, бо це дасть мені можливість вивчити узбережжя... звісно, з погляду ентомології.

— Роби так, як вважаєш за краще, — сказала місіс Уелдон Дікові Сенду. — Йди з старим Томом у розвідку, а ми залишимося тут.

— Домовились, — сказав кузен Бенедикт дуже спокійним тоном. — Тоді я йду знайомитися з місцевими комахами.

— Тільки не заходьте далеко, містер Бенедикт, — сказав юнак. — Дуже просимо вас про це!

— Не турбуйся, хлопче.

— А головне — не насилайте на нас москітів! — додав Том.

Через кілька хвилин ентомолог, почепивши через плече свою дорогоцінну жерстяну коробку, вийшов з грота.

Майже разом з ним вийшов і Негоро. Здавалося, що ця людина вважала цілком природним піклуватися тіль-

ки про себе. В той час як кузен Бенедикт видряпувався по схилу скелі, щоб дістатися до узлісся, Негоро не поспішаючи рушив до гирла річки, пішов уздовж її крутого берега вверх за течією і зник.

Джек заснув. Місіс Уелдон, поклавши його на коліна Нан, пішла на піщаний берег. Дік Сенд і всі інші рушили за нею. Треба було, скориставшись відпливом, добратися до корпусу «Пілігрима», де залишалось ще чимало речей, які могли пригодитися маленькому загону.

Рифи, об які розбилась шхуна-бриг, були тепер сухі. Серед різних обломків височів кістяк судна, який раніше майже цілком покривала вода. Це здивувало Діка Сенда, бо він знав, що на американському узбережжі Тихого океану припливи і відпливи бувають незначні. Юнак пояснив це дивне явище сильним вітром, який гнав воду до берега.

Побачивши знову корабель, місіс Уелдон і її супутники відчули гіркоту. На його борту вони провели стільки днів, пережили стільки страждань! У них стислося серце, коли вони побачили покалічений, напівзруйнований, без щогл і парусів корабель, що лежав нерухомо на боці, як істота, позбавлена життя.

Треба було дістатися до корабля не гаючи часу, поки море остаточно не зруйнувало його.

Дік Сенд і негри легко піднялися на палубу, чіпляючись за снасті, що висали з бортів «Пілігрима». Том, Геркулес, Бат і Остін виносили з камбуза продукти і напої, а юнак пішов у каюту. На щастя, вода не проникла в цю частину судна — корма його і після катастрофи піднімалась над водою.

Дік Сенд знайшов тут чотири цілком справних рушниць — чудові карабіни, виготовлені на заводі Пурдей і К^о, та близько сотні патронів, дбайливо укладених у патрон-таші. Маленький загін був тепер озброєний і міг оборонятись, якби індієць вирішили напасти на нього в дорозі.

Юнак не забув узяти і кишеньковий ліхтарик. На жаль, географічні карти, які зберігалися в каюті на носі, вода попсувала так, що користуватися ними не можна було.

Дік Сенд узяв також з арсеналу «Пілігрима» шість великих ножів, якими розбирали китові туші; ці ножі повинні були доповнити озброєння його супутників. Заодно він захопив і Джекову іграшкову рушницю.

Решта майна, що була на кораблі, загинула під час аварії або, попсована водою, стала непридатною. А втім, не треба було перевантажувати загін поклажею на ті кілька днів, коли він перебуватиме в дорозі. Харчів і зброї у них було більш ніж досить. Дік Сенд пригадав, що місіс Уелдон радила забрати всі гроші, які він знайде на кораблі. Дік знайшов якихось п'ятсот доларів, а тимчасом сама місіс Уелдон везла з собою значно більшу суму. Куди ж вони поділися?

Тільки Негоро міг випередити Діка Сенда і забрати заощадження капітана Гуля та місіс Уелдон. Нікого іншого не можна було запідозрити в такому низькому вчинку. І все ж Дік Сенд завагався. Що він знав про цю людину крім того, що Негоро був замкнутим, відлюдним і що горе інших викликало у нього злу посмішку? Так, Негоро був недоброю людиною, але чи означало це, що він злочинець? Дік Сенд не знав, що й думати. Але кого іншого можна запідозрити в крадіжці грошей? Когось із негрів? Ні, це були чесні люди, до того ж вони не залишали грота, тоді як Негоро тинявся по берегу. Негоро і тільки Негоро украв гроші. Дік Сенд вирішив допитати його і навіть обшукати, якщо виникне така потреба, коли той повернеться. Це питання необхідно було з'ясувати до кінця.

Сонце схилялося до обрії. В цю пору року воно ще не перейшло екватора, несучи весняне тепло і світло Північній півкулі, проте цей день уже наближався. Сонце спускалося майже перпендикулярно до тієї лінії, що відокремлює море від неба. Приимерки були короткі, а потім майже відразу настала темрява. Це підтверджувало думку юнака про те, що судно зазнало аварії десь між тропіком Козерога і екватором.

Місіс Уелдон, Дік Сенд і негри повернулися в грот, щоб відпочити кілька годин.

— Ніч буде грозова,— зауважив Том, оглядаючи обрій, вкритий чорними хмарами.

— Так,— підтвердив Дік Сенд,— вітер, очевидно, розгуляється не на жарт. Але тепер це нам байдуже. Наш бідолашний корабель загинув, і буря більше не злякає нас.

— Що буде, те й буде,— сказала місіс Уелдон.

Вирішили, що цієї ночі, яка мала бути дуже темною, негри по черзі вартуватимуть біля входу в грот. З ними

буде також Дінго, на чуття якого можна було цілком покластися.

Тут усі помітили, що кузена Бенедикта все ще немає.

Геркулес гукнув його на всю силу своїх велетенських легень, і майже відразу ентомолог почав спускатися з стрімкого схилу, ризкуючи скрутити собі в'язи.

Кузен Бенедикт був дуже сердитий. Він не знайшов жодної нової комахи в лісі, жодної, яка була б гідна поповнити його колекцію.

Скорпіонів, сороконіжок та інших багатоногих — скільки завгодно! Та ж відомо, що кузен Бенедикт багатоногими не цікавився.

— Чи варто було їхати п'ять, а може, і всі шість тисяч миль, — скаржився він, — перетерпіти такі бурі, бути викинутим на берег, щоб не знайти жодної комахи з тих американських шестиногих, які є прикрасою ентомологічного музею! Ні! Не варта справа заходу!

На закінчення кузен Бенедикт заявив, що він не хоче і години лишатися на цьому огидному березі, і вимагав, щоб усі зараз же рушили далі.

Місіс Уелдон заспокоїла цю велику дитину. Вона запевнила його, що завтра він буде щасливішим. Потім усі пішли в грот, щоб відпочити до схід сонця. Том помітив, що Негоро ще не повернувся, хоч уже настала ніч.

— Де він може бути? — спитала місіс Уелдон.

— А нам це байдуже! — відповів Бат.

— Навпаки, — заперечила місіс Уелдон, — це має значення. Я воліла б, щоб ця людина була завжди біля нас.

— Безперечно, місіс Уелдон, — погодився Дік Сенд, — але якщо він добровільно залишив наше товариство, я не внаю, як можна примусити його повернутися! Хто знає, чи нема в нього причин назавжди піти від нас?

Одвівши вбік місіс Уелдон, Дік Сенд розповів їй про свою підозру. Він не здивувався, коли довідався, що й у неї є таке підозріння. Тільки місіс Уелдон не поділяла думки Діка Сенда про те, що Негоро треба відразу допитувати про гроші.

— Якщо Негоро повернеться, — промовила місіс Уелдон, — це означає, що він заховав украдені гроші в надійному місці. Мені здається, краще нам не показувати йому своєї підозри, бо в нас немає доказів. Хай він думає, що обдурих нас.

Місіс Уелдон мала рацію, і Дік Сенд погодився з нею. Гукнули кілька разів Негоро. Він не озивався: або він зайшов дуже далеко, або не хотів повертатися.

Негри зовсім не шкодували, що позбулися португальця. Проте, як слушно зауважила місіс Уелдон, Негоро був менш небезпечний поблизу, ніж віддалік. І як пояснити, що Негоро насмілювся сам ходити в цій незнайомій місцевості? Чи не заблудився він? Можливо, він шукав і не знайшов у цій кромішній темряві дороги до грота?

Місіс Уелдон і Дік Сенд не знали, що й думати. Як би там не було, вони не могли із-за Негоро позбавити себе такого необхідного їм відпочинку.

Раптом собака, який бігав по піщаному берегу, голосно загавкав.

— Чому це Дінго гавкає? — спитала місіс Уелдон.

— Зараз довідаємось, — відповів юнак, — Можливо, повертається Негоро?

Геркулес, Бат, Остін і Дік Сенд одразу ж рушили до гирла річки. Вони дійшли аж до крутого берега, але нічого не помітили. Тепер Дінго мовчав.

Дік Сенд і негри повернулися до грота і влаштувались якомога краще на ночівлю. Негри по черзі вартували біля печери.

Одна тільки розхвильована місіс Уелдон не могла спати. Їй чомусь здавалося, що ця омріяна земля не виправдала надій, які на неї покладались: вона не принесла ні безпеки для потерпілих, ні спокою для самої місіс Уелдон.

Розділ п'ятнадцятий

ГЕРРІС

Наступного дня, 7 квітня, Остін, який вартував на світанку, побачив, як Дінго, люто гавкаючи, кинувся до річки. На його гавкання з грота вискочили місіс Уелдон, Дік Сенд і негри. Певне, там хтось був.

— Дінго почув людину або якусь тварину, — сказав Дік Сенд.

— У всякому разі не Негоро, — зауважив Том, — бо на нього Дінго гавкав надзвичайно люто,

— Але де ж подівся Негоро? — спитала місіс Уелдон, глянувши на Діка Сенда так, що тільки він один зрозумів. — Якщо це не він, то хто б це міг бути?

— Зараз довідаємось, місіс Уелдон, — відповів юнак. І, звертаючись до Бата, Остіна та Геркулеса, наказав: — Візьміть рушниці і ножі, друзі мої, і ходімо!

За прикладом Діка Сенда кожний негр взяв рушницю і засунув за пояс ніж. Потім усі четверо зарядили рушниці і рушили до берега річки. Місіс Уелдон, Том і Актеон залишилися біля печери, де були Джек і Нан.

Щойно зійшло сонце. Поки що воно ховалося за горами, що височіли на сході, і прибережні скелі були в тіні. Але на заході океан уже блищав під першими променями сонця аж до обрію.

Дік Сенд і його товариші швидко йшли піщаним берегом до гирла річки.

Там вони побачили Дінго. Собака стояв нерухомо на місці, немов роблячи стойку, і безперестанку гавкав. Очевидно, він побачив чи почув когось чужого.

І справді, цього разу він гавкав не на свого лютого ворога Негоро, а на когось іншого. Якась людина спускалася по косогору скелястого берега. Опинившись на пляжі, незнайомиць намагався жестами заспокоїти Дінго. Видно було, що він побоювався сильного сердитого пса.

— Це не Негоро, — сказав Геркулес.

— Ми нічого не втрачаємо від такої заміни, — зауважив Бат.

— Звісно, — погодився юнак. — Мабуть, це тубілець. Тепер, нарешті, ми довідаємося, де ми, і нам не треба буде йти в розвідку.

Усі четверо, закинувши рушниці за плечі, швидко пішли назустріч незнайомцю.

Той, побачивши їх, дуже здивувався спочатку. Певно, він не сподівався зустріти чужинців на цьому березі. Можливо, він ще не помітив обломків розбитого «Пілігрима», інакше поява на березі моря жертв катастрофи була б йому зрозумілою. А втім, уночі прибій розламав на частини корпус корабля, і тепер на поверхні моря плавали тільки його обломки.

Побачивши, що до нього йдуть четверо озброєних людей, незнайомиць зупинився і навіть відступив на крок назад. Його рушниця висіла за спиною; він хутко взяв її в

руки і приклав до плеча. Цілком зрозуміло, що він не довіряв їм.

Але Дік Сенд привітно помахав рукою; незнайомиць зрозумів мирні наміри пришельців і після деякого вагання пішов назустріч.

Дік Сенд міг тепер уважно розглянути його.

Це була кремезна людина років сорока із жвавими очима, сивуватим волоссям і бородою, засмагла, аж чорна, мов кочовик, який вічно мандрує на вільному повітрі по лісах і рівнинах. На ньому був широкополий капелюх, вицвіла шкіряна куртка і чоботи аж до колін з великими острогами, які дзвеніли, коли він ступав.

Дік Сенд відразу ж зрозумів, і так воно й було насправді, що ця людина не індієць, місцевий житель пампасів. Швидше це був іноземець, один із шукачів пригод, яких часто можна зустріти в далеких країнах. Його манера триматися, нібито на витяжку, а також рудувата борода наводили Діка на думку, що незнайомиць за походженням англосакс. У всякому разі він не був ні індієм, ні іспанцем. Догадка Діка підтвердилася, коли незнайомиць на Дікове вітання англійською мовою: «Доброго здоров'я» відповів добірною англійською мовою без акценту:

— Доброго здоров'я і вам, юний друже!

І, підійшовши ближче, він потиснув йому руку.

Неграм же він тільки мовчки кивнув головою.

— Ви англієць? — спитав незнайомиць у юнака.

— Американець, — відповів Дік Сенд.

— З півдня?

— Ні, з півночі.

Ця відповідь немов обрадувала незнайомця. Він ще раз енергійно, чисто по-американськи, потиснув руку хлопцеві.

— Чи можу я довідатись, юний друже, — спитав він, — як ви опинилися на цьому узбережжі?

Але перш ніж юнак відповів на це запитання, незнайомиць зняв капелюх і вклонився.

Місіс Уелдон, ледве чутно ступаючи по піску, йшла берегом і незабаром зупинилася біля них.

Вона сама відповіла на запитання.

— Пане, — сказала вона, — ми зазнали катастрофи. Наш корабель учора розбився на цих рифах.

На обличчі незнайомця відбилосся співчуття, і він поглядом почав шукати судно.

— Від нашого корабля нічого не залишилося! — додав юнак. — За ніч прибор зруйнував його остаточно.

— І насамперед ми хочемо довідатися, — продовжувала місіс Уелдон, — де ми тепер?

— Ви на південноамериканському узбережжі, — відповів незнайомец. Здавалося, запитання місіс Уелдон здивувало його. — Невже у вас був сумнів щодо цього?

— Так, пане, — відповів Дік Сенд. — Адже буря могла віднести корабель від його курсу, а я не мав змоги встановити координати. Але я прошу точніше сказати, де ми. Сподіваюсь, на узбережжі Перу?

— Ні, мій юний друже, ні! Трохи південніше! Ви знали аварії біля берегів Болівії¹.

— Ах! — вигукнув Дік Сенд.

— Навіть біля берегів південної Болівії, майже на кордоні з Чілі.

— Як зветься цей мис? — спитав Дік Сенд, показуючи на північ.

— Я цього не знаю, — відповів незнайомий. — Я добре знаю центральні області країни, де мені часто доводилося бувати, а на це узбережжя я потрапив уперше.

Дік Сенд замислився над тим, що почув від незнайомця. Він не дуже дивувався, бо, не знаючи сили морських течій, легко міг помилитися в обчисленнях. Але помилка виявилася незначною. Дік вважав, що, проминувши острів Пасхи, вони потрапили в район між двадцять сьомою і тридцятою паралелями південної широти. Насправді вони опинилися на двадцять п'ятій паралелі. Не було нічого неймовірного, що «Пілігрим» ухилився вбік протягом такої тривалої подорожі.

Жодних підстав брати під сумнів слова незнайомця у Діка Сенда не було. Дізнавшись, що «Пілігрим» зазнав аварії біля берегів Нижньої Болівії, хлопець більше не дивувався, що берег такий пустинний.

— Пане, — сказав хлопець, — з вашої відповіді я бачу, що ми досить далеко від Ліми.

— О! Ліма далеко... там, на півночі!

Місіс Уелдон, після того як зник Негоро, стала дуже підозріливою і тому пильно стежила за новоприбулим.

¹ Після війни проти Чілі (1879—1883) Болівія була позбавлена виходу до Тихого океану.

Проте ні в його поведінці, ні в манері відповідати вона нічого підозрілого не помітила.

— Пане, — сказала вона, — моє запитання може здатися вам нескромним.. Адже ви не уродженець Болівії?

— Я такий же американець, як і ви, місіс...—відповів незнайомець, чекаючи, що американка підкаже йому своє ім'я.

— Місіс Уелдон, — сказала вона.

— Мене ж звать Герріс, а народивсь я у Південній Кароліні. Проте вже років з двадцять тому я залишив батьківщину і живу в пампасах Болівії. Мені дуже приємно зустрінись із співвітчизниками.

— Ви живете в цій провінції, пане Герріс? — спитала місіс Уелдон.

— Ні, місіс Уелдон, — відповів Герріс, — я живу на півдні, біля чілійського кордону, а тепер їду на північний схід в Атакаму.

— Значить, ми перебуваємо поблизу Атакамської пустелі? — спитав Дік Сенд.

— Так, мій юний друже, ця пустеля починається за тими горами, які закривають обрій.

— Пустеля Атакама? — повторив Дік Сенд.

— Так, мій юний друже, — відповів Герріс. — Це, мабуть, найбільш цікава і найменш досліджена частина Південної Америки. Своєрідним ландшафтом пустеля відрізняється від решти країни.

— І ви подорожуєте самі? — спитала місіс Уелдон.

— О, я не вперше подорожую! — відповів американець. — За двісті миль звідси є велика ферма—гацієнда Сан-Феліче, яка належить моему братові. А я часто буваю в нього у своїх торговельних справах. Тепер я теж туди їду. Якщо ви хочете, ходімо зі мною; запевняю, мій брат буде щасливий прийняти вас. Він допоможе вам дістатися до міста Атаками.

Ця нібито щира пропозиція мала привернути симпатії всіх до американця. Не чекаючи відповіді, він знову звернувся до місіс Уелдон:

— Ці негри ваші раби?

І він показав рукою на Тома та його супутників.

— У Сполучених Штатах вже немає рабів, — жваво відповіла місіс Уелдон.—Північні штати давно скасували рабство, а південні змушені були наслідувати їх приклад!

— Ах, так, — відповів Герріс. — Я й забув, що війна

тисяча вісімсот шістдесят другого року розв'язала цю важливу проблему. Прошу пробачення у цих чесних людей, — додав Герріс з відтінком іронії в голосі, як звичайно зверталися до негрів американці з південних штатів. — Проте я бачу, що ці джентльмени служать у вас, і я подумав...

— Вони ніколи не служили і не служать у мене, пане, — поважно відповіла місіс Уелдон.

— Ми вважали б за честь служити вам, місіс Уелдон, — сказав старий Том. — Але нехай містер Герріс знає: ми нікому не належимо. Правда, я був рабом; коли мені було шість років, мене захопили работорговці в Африці і продали в Америку. Проте мій син Бат народився вже тоді, коли я став вільною людиною, та й усі мої товариші — діти вільних людей.

— Можу тільки вітати вас! — відповів Герріс тоном, який здався місіс Уелдон трохи насмішкуватим. — А втім, і на землі Болівії немає рабів, тому вам нічого боятися. Ви можете подорожувати тут з такою безпечністю, як і по штатах Нової Англії¹.

У цю мить із грота в супроводі Нан, протираючи оченята, вийшов маленький Джек.

Помітивши матір, він побіг до неї. Місіс Уелдон ніжно поцілувала сина.

— Яке гарне хлоп'я! — сказав американець, підходячи до Джека.

— Це мій син, — відповіла місіс Уелдон.

— О, місіс Уелдон! Ви, мабуть, подвійно страждали під час цих тяжких випробувань: за себе і за дитину!

— Дякуючи долі, він живий і здоровий, так само як і всі ми, пане Герріс, — відповіла місіс Уелдон.

— Дозвольте мені поцілувати ці чудові щічки? — промовив Герріс.

— Охоче.

Та, мабуть, «містер Герріс» не дуже сподобався маленькому Джекові, бо він ще ближче пригорнувся до матері.

— Он як! — сказав Герріс. — Ти не хочеш, щоб я тебе поцілував, крихітко! Невже я такий страшний?

— Пробачте його, містер, — квапливо сказала місіс Уелдон. — Він у мене дуже соромливий.

¹ Нова Англія — північно-східна частина США.

— Нічого! Пізніше ми краще познайомимось,— відповів Герріс. — На фермі знайдеться для тебе гарненький поні. Гадаю, конячка замовить за мене добре слівце.

Але й «гарненький поні», здавалося, так само мало вабив Джека, як і бажання Герріса поцілувати хлопчика.

Зніжковіла місіс Уелдон поспішила змінити розмову. Вона не хотіла образити людину, яка щиро запропонувала свої послуги.

Дік Сенд тим часом міркував над пропозицією Герріса йти з ним на гацієнду Сан-Феліче. Як говорив Герріс, треба було пройти двісті миль лісами і степами—це могло б дуже стомити місіс Уелдон.

Юнак висловив американцеві свої міркування з приводу цього і чекав його відповіді.

— Справді, подорож трохи далекувата, — почав Герріс. — Але в лісі за кілька сотень кроків звідси мене чекає кінь. Я охоче віддам його в розпорядження місіс Уелдон і її сина. Ми підемо пішки; запевняю, що й піший перехід не буде важким, і ми не дуже стомимося. До речі, коли я говорив про двісті миль, я мав на увазі відстань уздовж річки: цим шляхом я тільки що прийшов. Якщо ж ми підемо навпростець лісом, ми виграємо на цьому щонайменше вісімдесят миль. Роблячи вдень близько десяти миль, ми й не помітимо, як опинимося на гацієнді.

Місіс Уелдон подякувала американцеві.

— Найкращою подякою буде ваша згода прийняти мое запрошення, — відповів Герріс. — Щоправда, я ніколи не їздив цим лісом, але певен, що знайду дорогу, адже я звик подорожувати. Складніша справа з продовольством. У мене лише стільки продуктів, скільки потрібно мені одному на дорогу до Сан-Феліче.

— Містер Герріс, — відповіла місіс Уелдон, — на щастя, в нас харчів більш ніж треба, і ми будемо щасливі поділитися з вами.

— Ну, тоді, здається, все складається якнайкраще, і нам лишається тільки рушити в дорогу.

Герріс хотів було йти у ліс, щоб привести залишеного там коня, але Дік Сенд зупинив його ще одним запитанням.

Хлопцеві не хотілося залишати узбережжя і заглиблюватись у безмежні хащі. Як справжній моряк, він волів залишатися поблизу моря.

— Містер Герріс, — сказав він. — Мене бентежить цей двадцятимильовий перехід Атакамською пустелею. А чи не краще нам іти вздовж берега? Нам байдуже, куди їхати — на північ чи на південь, аби тільки дістатися до якогось міста.

— Мій юний друже, — відповів Герріс, ледь насупивши брови, — хоч я погано знаю це узбережжя, але мені відомо, що найближче місто знаходиться за триста-чотириста миль звідси.

— На північ — це так, але на південь? — наполягав Дік Сенд.

— На південь, — заперечив американець, — треба спуститися до самого Чілі. Отже, доведеться йти не менше. На вашому місці я намагався б не наближатися до пампасів Аргентинської республіки. Сам я, на жаль, не можу вас туди супроводжувати...

— А хіба кораблі, що йдуть із Чілі в Перу, не проходять поблизу цього берега? — спитала місіс Уелдон.

— Ні, — відповів Герріс. — Вони плавають у відкритому морі. Адже ви їх, мабуть, не зустрічали.

— Ви праві, — відповіла місіс Уелдон. — Чи є у тебе, Дік, ще якісь питання до пана Герріса?

— Ще тільки одне, місіс Уелдон, — відповів юнак, якому дуже не хотілося погоджуватись. — Я волів би узнати у містера Герріса, в якому порту ми зможемо знайти корабель, щоб повернутися до Сан-Франціско.

— Слово честі, мій юний друже, я не зможу вам цього сказати, — відповів американець. — Я знаю тільки, що ми знайдемо спосіб доставити вас із гацієнди Сан-Феліче до міста Атаками, а звідти...

— Містер Герріс, — звернулася до нього місіс Уелдон, — не думайте, що Дік вагається прийняти ваше запрошення!

— Ні, місіс Уелдон, ні, я не вагаюся, — вигукнув юнак, — але я шкодую, що нас не викинуло на берег на кілька градусів північніше або південніше! Тоді б ми були поблизу порту, це полегшило б нам повернення на батьківщину і не змушувало б зловживати люб'язністю містера Герріса.

— Щодо мене, місіс Уелдон, — відповів Герріс, — то повторюю, що я дуже радий, бо тут рідко трапляється нагода зустрінути співвітчизників. Для мене справжнє задоволення зробити вам цю послугу.

— Ми приймаємо вашу пропозицію, містер Герріс, — сказала місіс Уелдон. — Але я все-таки не хотіла б позбавити вас коня. Я вмію добре ходити...

— А я ще краще, — заперечив Герріс, вклоняючись. — Я звик до тривалих переходів через пампаси, і якщо наш загін затримається в дорозі, то, думаю, не з моєї вини. Ні, місіс Уелдон, ви з Джеком поїдете верхи. Можливо, зустрінемо в дорозі когось із робітників гацієнди. Якщо вони їхатимуть верхи, то охоче віддадуть нам своїх коней.

Дік Сенд побачив, що дальші заперечення тільки завдадуть прикrostі місіс Уелдон.

— Містер Герріс, — сказав він, — коли ми рушаємо?

— Сьогодні ж, мій юний друже! — відповів Герріс. — Дощі тут почнуться у травні, до того часу треба прибути на гацієнду Сан-Феліче. Дорога через ліс найкоротша і, мабуть, найбезпечніша. Кочівники-індійці рідко заходять у ліс; вони воліють грабувати на узбережжі.

— Том, і ви, друзі мої, — сказав Дік Сенд, звертаючись до негрів, — треба зараз же приготуватися до подорожі. Відберемо з запасів продовольства те, що найлегше нести, і запакуємо в тюки. Поклажу розподілимо між собою.

— Містер Дік, — сказав Геркулес, — якщо ви хочете, я один понесу весь вантаж!

— Ні, любий Геркулес, — відповів хлопець. — Краще, коли ми поділимо ношу між усіма.

— Ви, мабуть, дуже сильний, Геркулес, — сказав Герріс, оглядаючи негра, немов той був виставлений на продаж. — На африканських невірничих ринках за вас дорого заплатили б!

— Не більше, ніж я коштую, — відповів сміючись Геркулес. — Тільки покупцям довелося б багато побігати, щоб упіймати мене!

Домовившись про все, негайно взялися до роботи, щоб швидше вирушити в похід. А втім, збирання було недозгим, адже маленький загін усього за якихось десять днів відстанеться до гацієнди.

— Перш ніж прийняти ваше гостинне запрошення, містер Герріс, — сказала місіс Уелдон, — ми хотіли б від щирого серця запросити вас у гості до себе.

— Охоче, місіс Уелдон, я приймаю з радістю ваше запрошення! — весело відповів Герріс.

— За кілька хвилин буде готовий сніданок.

— Чудово, місіс Уелдон. Я використаю ці десять хвилин, щоб привести сюди мого коня. Його теж треба нагодувати.

— Дозвольте провести вас?—запропонував Дік Сенд американця.

— Будь ласка, мій юний друже,— відповів Герріс. — Ходімо! Я покажу вам нижню течію цієї річки.

Вони пішли вдвох.

Тимчасом місіс Уелдон послала Геркулеса шукати ентомолога. Кузенові Бенедикту було байдуже до того, що робиться навколо нього! Він никав по вершині скелі, шукаючи якихось надзвичайних комах, але нічого не знаходив.

Геркулесові довелось його насильно привести до грота. Місіс Уелдон сповістила вченому, що вони вирішили валишити це місце і вирушити пішки лісом у глиб країни. Вона сказала також, що похід триватиме днів десять.

Кузен Бенедикт відповів, що він готовий вирушити хоч зараз, що згодний пройти усю Америку, тільки б йому дозволили по дорозі колекціонувати комах.

Потім з допомогою Нан місіс Уелдон приготувала смачний сніданок. У дорогу не завадить добре підкріпитися.

А Герріс і Дік тим часом зайшли за ріг скелі. Кроків за триста від гирла річки вони побачили прив'язаного до дерева коня, який веселим іржанням привітав свого хазяїна.

Це був чудовий кінь невідомої Дікові Сенду породи. Проте досвідчена людина, глянувши на тонку шию, маленьку голову, довгий круп, пласкі плечі, горбоносу морду, відразу сказала б, що це кінь арабської породи.

— Ви бачите, мій юний друже, — сказав Герріс, — яка це сильна тварина. Можна сподіватись, що вона не підведе в дорозі.

Герріс одв'язав свого коня, взяв його за повід і спустився до берега. Юнак, ідучи за ним, пильно оглядав ліс і береги річки, але нічого підозрілого не помітив.

Раптом він, наздогнавши американця, спитав його:

— Містер Герріс, чи не зустрічали ви сьогодні вночі португальця, на ймення Негоро?

— Негоро? — здивовано перепитав Герріс тоном людини, яка не розуміє, чого від неї хочуть. — Хто такий Негоро?

— Це судовий кок «Пілігрима»,—відповів Дік Сенд.— Він кудись зник.

— Потонув? — спитав Герріс.

— Та ні! — відповів Дік Сенд. — Учора ввечері він ще був з нами, а вночі зник. Мабуть, він піднявся берегом цієї річки вверх проти течії. Я тому вас питаю, що ви прийшли якраз з того боку і могли його зустріти.

— Я не зустрів нікого, — кинув американець, — якщо ж ваш кок забрався сам в хаші, він рискує заблудитись. А втім, можливо, ми його наздоженемо в дорозі.

— Так... Можливо! — пробурмотів Дік Сенд.

Коли вони обидва підійшли до грота, сніданок був уже готовий. Як і вчора ввечері, снідали консервами і сухарями. Герріс їв з великим апетитом.

— Я бачу, — сказав він, — що ми не вмеремо з голоду в дорозі! Але що буде з цим бідолашним португальцем, про якого мені говорив наш юний друг?..

— А! — перервала його місіс Уелдон. — Дік Сенд уже розповів вам, що Негоро зник?

— Так, місіс Уелдон, — відповів юнак. — Я хотів довідатися, чи містер Герріс не зустрів його.

— Ні, — відповів Герріс. — Не варто думати про цього дезертира, краще давайте готуватись до подорожі. Якщо місіс Уелдон не заперече, можна рушати.

Кожний узяв призначений йому тук. Місіс Уелдон з допомогою Геркулеса сіла в сідло. Маленький Джек з рушничкою за плечима уместився попереду неї, навіть і не подумавши подякувати тому, хто віддав у його розпорядження такого чудового коня.

Джек зараз же заявив матері, що він сам правитиме конем «чужого пана». Йому дали в руки повід, і хлопчикові здалося, що справжній ватажок загону — він.

Розділ шістнадцятий

У ДОРОЗІ

Пройшовши кроків триста берегом річки, маленький загін вступив у густий ліс, звивистими стежками якого йому доведеться йти протягом десяти днів. Дік Сенд не без страху поглядав на хаші, хоч, власне, підстав непокоїтись не було.

Навпаки, місіс Уелдон — жінка і мати, яку невідомі

небезпеки повинні були лякати подвійно, — була цілком спокійна. Вона знала, що ні тубільці, ні звірі цього району не страшні — це перша причина її спокою. По-друге, вона вірила, що з таким чудовим провідником, яким виявився Герріс, можна не боятися заблудитись.

Попереду маленького загону йшли Дік Сенд і Герріс — один з довгоствольною рушницею, другий — з карабіном.

За ними рухалися Бат і Остін, кожен із рушницею і довгим ножем.

Позаду них на коні їхала місіс Уелдон з маленьким Джеком. Потім ішли Нан і Том.

В ар'єргарді були Актеон, озброєний четвертим карабіном, і Геркулес із сокирою за поясом.

Такий стрій повинен був зберігатися по можливості на протязі всього переходу.

Дінго кружляв біля загону, то відстаючи, то забігаючи вперед. Дік Сенд звернув увагу на те, що собака немовби весь час шукав якогось сліду. Дінго поводився дуже дивно з того часу, як потрапив на сушу після катастрофи «Пілігрима». Собака весь час був збуджений і часто глухо гарчав, причому швидше жалісно, ніж погрозово. Незвичайну поведінку Дінго помітили всі, але ніхто не міг її пояснити.

Кузена Бенедикта, як і Дінго, не можна було примусити йти разом з усіма. Для цього його треба було б тримати на прив'язі і весь час пильнувати. З бляшаною коробкою на перев'язі, сіткою в руці, з великою лупою, що висіла на грудях, він нишпорив у хащах то попереду, то позаду загону, шукаючи у високій траві прямокрилих, сітчастокрилих та інших «крилих» і ризкуючи при цьому бути укушеним якоюсь отруйною змією.

Спочатку місіс Уелдон турбувалася і десятки разів кликала його, але ніщо не допомагало.

— Кузене Бенедикт, — нарешті звернулась вона до вченого, — я дуже серйозно прошу вас не заходити далеко, кажу вам востаннє.

— Дозвольте, кузино, — заперечив упертій ентомолог, — а якщо я побачу комаху...

— Якщо ви побачите комаху, — перервала його місіс Уелдон, — то залиште її в спокої, інакше я змушена буду відібрати у вас коробку з колекцією!

— Як, забрати мою коробку? — вигукнув кузен Бене-

дикт таким тоном, немовби місіс Уелдон погрожувала вирвати його серце.

— Так! І, крім коробки, сітку! — додала невблаганна місіс Уелдон.

— І сітку, кузино? Може, і мої окуляри? Ні, ви не посмієте! Ви не посмієте!

— Так. І ваші окуляри, про які я забула! Дякую, кузене Бенедикт, що ви нагадали мені, як я можу зробити вас сліпим і хоч так примушу бути обачним!

Ця потрійна погроза вплинула, і непосида-кузен на якусь годину заспокоївся. Потім він знову почав відходити вбік. Було ясно, що він все одно полюватиме на комах, навіть якщо відібрати в нього сітку, коробку і окуляри. Довелося облишити його і дати повну волю. На обов'язку Геркулеса лежало стежити за кузеном Бенедиктом. Негр мусив поводитися з ним так, як сам ентомолог з комахами. Інакше кажучи, коли б виникла потреба, Геркулес мав піймати його і приставити так само делікатно, як сам кузен Бенедикт зробив би це з найрідкіснішим лускокрилим.

Вирішивши так, на Бенедикта вже більше не зважали.

Маленький загін, як ми вже сказали, був добре озброєний і готовий до всіляких несподіванок, хоч Герріс і запевняв, що в цьому лісі не доводиться боятися неприємних зустрічей, хіба що тільки з кочівниками-індійцями.

В усякому разі вжитих заходів було цілком досить, щоб тримати всіх зустрічних на значній відстані.

Стежки в густому лісі швидше були прокладені звірами, ніж людьми. Просуватися ними було дуже важко. Герріс не помилився, коли казав, що за дванадцять годин вони пройдуть не більше десяти миль.

Погода була чудова. Сонце піднялося до zenіту, його проміння падало майже прямовисно. На відкритій рівнині спека була б нестерпна, але під непроникним зеленим склепінням вона майже не відчувалася. Герріс не забув звернути на це увагу подорожніх.

Більшість дерев у пущі були невідомі місіс Уелдон та її супутникам — як чорним, так і білим. Проте досвідчена людина помітила б, що при своїх цінних якостях вони не дуже високі. Тут росла баугінія, або «залізне дерево», молодпі, схожа на індійське дерево птерокарп, легка і міцна деревина якого іде на виготовлення весел; із її стовбура сочилася камедь. Подекуди виднілися сумахи,

яких інакше звуть ще «красильними жовтниками», бо вони містять у собі багато красильних речовин. Були тут і бакауті з товстими стовбурами, кожний футів дванадцять у діаметрі, але менш цінні, ніж звичайні гаякові дерева.

Дік Сенд спитав у Герріса назви цих незвичайних дерев.

— Хіба вам ніколи не доводилося бувати на південно-американському узбережжі? — спитав Герріс, перш ніж відповісти на запитання.

— Ніколи, — відповів Дік Сенд. — Хоч я вже немало подорожував, але мені не траплялося бути біля цих берегів. Правду кажучи, я навіть не зустрічався з людьми, які б добре знали ці місця.

— А в Колумбії, Чілі або Патагонії ви не бували?

— Ніколи.

— І місіс Уелдон теж не була в цій частині Нового Світу? — питав далі Герріс. — Адже американки такі невтомні мандрівниці і, безперечно...

— Ні, містер Герріс, — втрутилася в розмову місіс Уелдон. — У своїх комерційних справах мій чоловік їздить тільки в Нову Зеландію, через це й мені не довелося побувати в інших місцях. Ніхто з нас не знає цієї частини Нижньої Болівії.

— Що ж, місіс Уелдон, ви і ваші супутники побачать дивовижну країну, природа якої дуже відрізняється від природи Перу, Бразилії і Аргентини. Флора і фауна Болівії можуть здивувати всякого природознавця. Ви можете бути вдячні випадкові, що саме в цьому місці судно зазнало катастрофи.

— Це залежало не від нас, містер Герріс.

— Так, не від вас, — відповів Герріс тоном людини, яка не дуже покладається на випадок у життєвих справах.

Тому що ніхто з мандрівників не знав цієї країни, Герріс залюбки показував і називав їм найцікавіші зразки місцевої флори.

Кузен Бенедикт міг тільки пошкодувати, що він захоплюється лише ентомологією. О, якби він був ще й ботаником! Скільки знахідок і відкриттів зробив би він у цьому лісі! Скільки тут було рослин, про існування яких у тропічних лісах наука і не підозривала! Кузен Бенедикт напевне зміг би навіки прославити своє ім'я. Але він не любив ботаніки і нічого не розумів у ній. Більше того, він з огидою ставився до квітів, бо деякі з них ловлять комах своїм вінчиком і отруюють їх соком.

У лісі все частіше почали зустрічатися заболочені місця. Під ногами хлюпала вода, яка, зливаючись у ручаї, живила притоки уже відомої мандрівникам річки. Деякі з цих приток були такі широкі, що доводилося шукати броду, щоб переправитися на протилежний берег.

Зарості густо вкривали низькі і багністі береги річок, Герріс назвав їх папірусом і не помилився в назві.

Обминувши болота, мандрівники знову ввійшли під прикриття високих дерев. Вузенькі стежечки звивалися в лісі.

Герріс показав місіс Уелдон і Дікові Сенду чудове ебенове дерево, чорна деревина якого значно красивіша і твердіша, ніж у звичайних сортів. Росли тут мангові дерева, хоча загін відійшов од морського узбережжя вже на велику відстань. Їх стовбури від коріння аж до гілок були вкриті, мов хутром, лишаями. Мангові дерева дуже тінисті, їхні фрукти чудові на смак, і все ж, як розповідав Герріс, ніхто з тубільців не наважується культивувати їх. «Хто посадить мангове дерево, той умре», такий вабобон існує в цій країні.

Після обіду, перепочивши, маленький загін почав підійматися на пагорби. Це було немовби передгір'я хребта, який тягнувся паралельно до берега і з'єднував з ним рівнину.

Тут ліс порідшав, дерева вже не росли суцільними рядами. Проте дорога не стала кращою: землю густо вкривала трава. Здавалося, що загін опинився серед джунглів Східної Індії. Правда, рослинність тут була не така розкішна, як у долині річки, але густіша, ніж у країнах помірною поясу Старого і Нового Світу. Скрізь росла сила-силенна індигоноска¹. Ця стручкова рослина дуже життестійка. За словами Герріса, досить землеробу занедбати своє поле, як його відразу ж вкривають індигоносками, до яких тут ставляться не менш зневажливо, ніж у Європі до будяків чи кропиви.

Але зате в лісі зовсім не було такого поширеного на американському континенті дерева, як каучуконоси. Тимчасом *Ficus prinoidea*, *Castillia elastica*, *Cecropia peltata*, *Collophora utilis*, *Cameraria latifolia* і особливо *Syphonia elastica*, що належать до різних видів, у великій кількості зустрічаються в південноамериканських

¹ Індигоноска — рослина, що містить у собі індиго — сильну речовину, з якої виготовляли синю фарбу.

лісах. Подорожні були здивовані тим, що не знаходили жодного каучуконоса.

Дік Сенд давно пообіцяв своєму другові Джеку показати каучуконосне дерево. Хлопчик, звичайно, був страшенно розчарований: він уявляв, що м'ячі, резинові ляльки, паяци, що пишчать, резинові кулі ростуть просто на гілках цих дерев. Хлопчик поскаржився матері.

— Зажди, мій маленький! — відповів йому Герріс. — Ми побачимо сотні каучуконосних дерев навколо гацієнди.

— Вони справжні, резинові? — спитав Джек.

— Найсправжнісінькі. А поки що, може, ти хочеш покуштувати ось цих плодів? Дуже смачні і вгамовують спрагу.

Герріс при цих словах зірвав з дерева кілька фруктів, які здавалися такими смачними, як персики.

— А ви певні, містер Герріс, — запитала місіс Уелдон, — що ці плоди не зашкодять?

— Можу вас запевнити, місіс Уелдон! Це плоди мангового дерева, — відповів американець, надкушуючи один з них.

Маленький Джек не примусив себе просити і за прикладом Герріса з'їв плід. Він сказав, що «груші» дуже смачні, і їх нарвали чимало.

— У цієї різновидності мангових дерев плоди вистигають у березні і квітні, а в інших порід — у вересні. Саме тепер вони достигли.

— Дуже смачно, дуже смачно, — говорив маленький Джек, напихаючи рот. — Але мій друг Дік обіцяв мені показати резинове дерево, якщо я поводитимусь добре, і я хочу побачити резинове дерево.

— Ти його побачиш, синку, — заспокоювала місіс Уелдон, — адже містер Герріс обіцяв тобі.

— Це ще не все, — вів далі Джек, — мій друг Дік мені ще щось пообіцяв!

— Що тобі обіцяв твій друг Дік? — спитав посміхаючись Герріс.

— Пташку-муху!

— Побачиш і пташок-мух, мій маленький, але не тут... далі... значно далі! — відповів Герріс.

Справді, Джек мав право вимагати, щоб йому показали колібрі: адже він потрапив у країну, де цих прекрасних пташок дуже багато. Індійці, які вміють майстерно плести з їхніх пер, дали цим чарівним представникам пташиного світу найпоетичніші ймення: вони називають

їх «сонячним промінням» або «сонячними кучерями». Для них колібрі — «цариця квітів», «небесна квітка, яка прилетіла пестити земну квітку», «букет самоцвітів, що виблискує при денному світлі» тощо. Говорять, що в індіців є поетичні назви для кожного із півтораста видів, які становлять цю чудову родину колібрі.

Але хоч мандрівники й твердять, що в лісах Болівії водиться сила-силенна колібрі, маленькому Джекові доводилось обмежуватися лише обіцянками Герріса. Американець говорив, що загін пересувається близько від берега, а колібрі не люблять пустинних місць на океанському узбережжі. Герріс розповідав Джекові, що ці птахи не бояться людей, а на гацієнді тільки й чути їхній крик «тер-тер» і шум їхніх крилець, що нагадує шелест прядки.

— Ах, як би я хотів там бути! — вигукнув маленький Джек.

Найпевніший засіб швидше прибути на гацієнду Сан-Феліче — не зупинятися в дорозі. Місіс Уелдон і її супутники вирішили вкрай обмежити час для відпочинку.

Ліс починав змінюватися. Між деревами все частіше виднілися галявини. Крізь зелений трав'яний килим подекуди проглядав рожевий граніт і голубуватий камінь, схожий на ляпіс-лазур. Деякі пагорбки були вкриті непрохідними заростями сасапарелі — рослини з м'ясистими бульбами, — які змушували пошкодувати, що зручніші лісові стежки залишилися позаду.

До заходу сонця маленький загін пройшов миль з вісім. Перший перехід закінчився без пригод і не дуже стомив подорожніх. Щоправда, це був лише перший день подорожі. Очевидно, наступні етапи будуть значно важчими.

За загальною згодою вирішили зупинитися на відпочинок. Не варто було влаштовувати табір за всіма правилами тільки на одну ніч. Мандрівники розташувалися прямо на землі.

Боятися нападу тубільців чи диких звірів не доводилось, тому для охорони досить було поставити одного вартового, змінюючи його кожні дві години.

Зупинилися під величезним манговим деревом; його широченне гілля, вкрите густим листям, утворювало немовби природну альтанку. Якби виникла потреба, можна було б сховатися в цьому рясному листі.

Тільки-но зупинився маленький загін під деревом, як на його верхів'ї почався оглушливий концерт.

На манговому дереві сиділа ціла зграя сірих папуг, цих балакучих, сварливих, злих пернатих, які звичайно нападають на інших птахів. Було б дуже помилково судити про вдачу цих папуг по їхніх родичах, яких у Європі тримають у клітках.

Папуги зняли такий страшенний галас, що Дік Сенд вирішив утихомирити або й зовсім розігнати їх пострілом з рушниці. Проте Герріс радив цього не робити, щоб, мовляв, у цих безлюдних місцях не видавати своєї присутності.

— Рухатимемося без шуму,— говорив він,— так буде безпечніше.

Незабаром приготували вечерю, не розкладаючи багаття. Їли консерви з сухарями. Поблизу в'юнився в траві струмочок — з нього брали воду; пили її, додаючи по кілька крапель рому. Десерт — соковиті плоди — висів на гілках мангового дерева; його зірвали, незважаючи на пронизливі крики папуг.

Ще не встигли повечеряти, почало сутеніти. Тіні повільно підіймалися від землі до верхів'їв дерев. Тонка різьба листя виділялася на світлішому фоні неба. Перші зірки, що з'явилися на небі, здавалися яскравими квітами, які спалахнули на кінцях гілок. З настанням темряви вітер стих, і жоден листочок не ворухився. Змовкли навіть папуги. Природа засинала і закликала до цього всі живі істоти.

Готування до ночівлі були дуже нескладними.

— Чи не розкласти нам на ніч багаття? — спитав Дік Сенд американця.

— Навіщо? — відповів Герріс. — На щастя, ночі тепер теплі, а крона цього величезного мангового дерева затримує випари. Нам нема чого боятися ні холоду, ні вологи. Я повторюю, мій юний друже, те, що вже говорив раніше: намагатимемося прослизнути непоміченими. Не треба ні багать, ні пострілів.

— Мені здається,— сказала місіс Уелдон,— що нема чого боятися індіців, навіть тих кочових лісних жителів, про яких ви розповідали, містер Герріс. Проте є й інші небезпечні мешканці лісів — чотириногі... Чи не варто б відігнати їх вогнем?

— Місіс Уелдон,— відповів американець,— ви переоцінюєте хижаків цієї країни! Швидше вони бояться зустрічі з людиною, ніж людина — зустрічі з ними.

— Ми в лісі,— сказав Джек,— в лісі завжди бувають звірі.

— Є різні ліси, мій маленький, так само як і різні звірі,— відповів сміючись Герріс.— Уяви, що ти у великому парку. Адже недаром індійці називають свою країну «Es como el Paraiso»! Вона така, як рай земний!

— А гадюк тут немає? — продовжував Джек.

— Ні, мій любий,— відповіла місіс Уелдон.— Тут немає гадюк, і ти можеш спати спокійно.

— А леви? — допитувався Джек.

— Навіть і тіні лева немає, мій маленький! — відповів Герріс.

— А тигри?

— Спитай у своєї матері, чи чула вона коли, щоб у Південній Америці водилися тигри.

— Ніколи не чула,— відповіла місіс Уелдон.

— Це правда,— зауважив кузен Бенедикт, який випадково чув розмову,— що левів і тигрів немає в Новому Світі. Зате тут водяться кугуари і ягуари.

— А вони злі? — вів далі маленький Джек.

— Ет! — відповів Герріс.— Тубільці вступають з ними в бій один на один, а нас же он скільки. Сам Геркулес міг би відразу розчавити двох ягуарів, по одному кожною рукою.

— Дивись, Геркулес, не спи,— сказав маленький Джек.— Якщо звірюка захоче вкусити нас...

— То я його сам укушу, містер Джек! — відповів Геркулес, показуючи у посмішці два ряди своїх чудових зубів.

— Так ви чергуватимете, Геркулес,— сказав юнак,— поки я не зміню вас, а мене потім змінять інші.

— Ні, містер Дік,— заперечив Актеон.— Геркулес, Бат, Остін і я самі впораємося. Вам треба відпочити цієї ночі.

— Дякую, Актеон,— відповів Дік Сенд,— але я мушу...

— Нічого ти не мусиш, Дік! — заявила місіс Уелдон.— Подякуй цим хорошим людям і прийми їхню пропозицію.

— Я теж чергуватиму! — додав маленький Джек, у якого вже злипалися повіки.

— Ну, звісно, Джек, ти чергуватимеш! — відповіла мати, не бажаючи перечити хлопцеві.

— А коли в лісі немає ні левів, ні тигрів,— вів далі Джек,— то, може, є вовки?

— Не справжні... — відповів американець.— Це особ-

лива порода лисиць, або вірніше лісові собаки. Їх звать ще гуарами.

— А гуари кусаються? — допитувався маленький Джек.

— Та де там! Дінго міг би проковтнути гуара.

— А все ж,— заперечив Джек, позіхаючи востаннє,— гуари — це вовки, бо чому б їх тоді звали вовками?

З цими словами хлопчик спокійно заснув на руках у старої Нан, яка сиділа, спершись спиною на стовбур мангового дерева. Місіс Уелдон поцілувала хлоп'я, лягла на землі поряд з ним і теж незабаром заплющила стомлені повіки.

Через кілька хвилин Геркулес привів у табір кузена Бенедикта, що вже пішов був полювати на «кокою» — світних мух, якими місцеві франтихи прикрашають своє волосся, мов живими дорогоцінностями. Ці комахи, що випромінюють яскраве синювате світло з двох плям, розміщених біля основи щитка, дуже поширені у Південній Америці. Кузен Бенедикт мав намір наловити багато таких світляків. На перешкоді став Геркулес, який, незважаючи на протести вченого, приніс його до місця привалу. Геркулес був дисциплінований і виконував наказ по-військовому. Так він врятував багатьох світних комах від бляшаної коробки ентомолога.

За кілька хвилин усі, крім чергового Геркулеса, міцно спали.

Розділ сімнадцятий

СТО МИЛЬ ЗА ДЕСЯТЬ ДНІВ

Мандрівників і мисливців, які ночують у тропічному лісі просто неба, удосвіта звичайно будить неприємний концерт. У ньому чується і квоктання, і хрюкання, і каркання, і скавучання, і гавкання, і навіть глузливе бурмотіння, що доповнює ці різноманітні звуки.

Так зустрічають світанок мавпи. В тропічному лісі водяться: маленька марикіна, сагуїн з строкатою мордою, сірий моно — його шкурою індієць прикривають казенну частину рушниць, сагу, якого розпізнають по двох довгих пасмах волосся, та багато інших представників породи мавп.

Найцікавішими з цих чотирируких, мабуть, є ревуни — мавпи з запалим лобом і випнутим уперед підборіддям

та чіпким хвостом, що допомагає їм триматися за гілку. Як тільки сходить сонце, найстаріший із зграї ревунів починає заводити похмуру і одноманітну пісню. Це баритон трупи. Молоді тенори підхоплюють його вранішню симфонію. Індійці тоді говорять, що ревуни «читають свої молитви».

Але цього ранку мавпи, мабуть, не бажали читати молитви, бо їх не було чути, а звичайно їхні голоси лунають дуже далеко — такий сильний звук утворюється внаслідок вібрації особливої кістяної перепонки, утвореної в ревунів від потовщення під'язикової кістки. Проте з якоїсь невідомої причини ні ревуни, ні сагу, ані інші чотирируки цього ранку не дали свого звичайного концерту.

Така поведінка не прийшлася б до смаку індійцям-кочівникам. Не тому, що тубільці люблять цей вид хорового співу, а через те, що вони залюбки полюють на мавп, м'ясо яких, особливо копчене, дуже смачне.

Дік Сенд і його супутники не знали про звички ревунів, інакше мовчанка мавп теж привернула б їхню увагу. Мандрівники прокинулися один за одним. Ніч минула спокійно, і всі добре відпочили.

Маленький Джек прокинувся одним з перших. Побачивши Геркулеса, він одразу ж запитав, чи не з'їв він уночі вовка. Проте жоден вовк не з'являвся поблизу привалу, і Геркулес поскаржився Джекові на голод, який його мучив.

Решта мандрівників теж зголодніли, і Нан приготувала сніданок.

Меню було те саме, що й напередодні ввечері. Свіже ранкове лісове повітря збудило апетит, і ніхто не нарікав на одноманітність їжі. Всі розуміли, що треба підкріпитися перед стомлюючим переходом. Навіть кузен Бенедикт, можливо вперше в житті, зрозумів, що їда не байдужий і безкорисний акт у житті. Проте він заявив, що прибув у цю країну не для того, щоб прогулюватися, засунувши руки в кишені, і якщо Геркулес наважиться й надалі заважати йому полювати на світних мух, то негрові це так не минеться.

Ця погроза, здається, не дуже залякала велетня. А все ж місис Уелдон гукнула Геркулеса і наодинці сказала йому, щоб він дозволив отій великій дитині трохи побігати, не випускаючи, проте, вченого з поля зору.

— Не треба позбавляти кузена Бенедикта природних розваг, таких властивих для його віку.

О сьомій годині ранку маленький загін рушив на схід, додержуючись похідного порядку, установленого напередодні.

Ішли весь час лісом. На цьому незайманому ґрунті, де стільки тепла і вологи, рослинний світ виступав у всій своїй могутності. Плоскогір'я, розташоване на межі з тропіками, освітлювалось прямовисним промінням сонця, яке досягало в літні місяці zenіту. Величезні запаси тепла нагромаджувались у ґрунті, а підґрунтя завжди залишались вологим. Не дивно, що тут росли чудові ліси, вірніше сказати, — безкрая пуща.

Дік Сенд не міг не помітити дивного протиріччя у словах Герріса. Той говорив, що вони перебувають у районі пампи. Але ж пампа, мовою індіців «кішна», означає «рівнина». Не дуже покладаючись на свою пам'ять, Дік все ж пригадав, що пампаси — це обширні безлісі і безводні рівнини, де не зустрінеш і каменя. Величезні рівнинні простори у період дощів вкриваються будяками, які з настанням жари так розростаються, що перетворюються в непрохідний чагарник. У пампасах зустрічаються карликові деревця і колючі кущі. Все це надає рівнині вигляду посушливої постелі.

Проте з того часу, як маленький загін залишив узбережжя і рушив у похід під керівництвом американця, він нічого подібного не зустрів. Непрохідний ліс простягався до самого обрію. Ні, не такою уявляв собі юнак пампу.

Мабуть, як казав Герріс, природі заманулося утворити на цьому Атакамському плоскогір'ї щось відмінне од звичайних пампасів. Адже юнак про це плоскогір'я нічого не знав, крім того, що це одна з найбільших пустель Південної Америки між Андами і Тихим океаном.

Дік Сенд сказав американцеві, що його дуже дивує незвичний вигляд пампасів. Проте Герріс швидко заспокоїв його, сповістивши юнакові багато відомостей про цю частину Болівії. Видно, він добре знав цю країну.

— Ви маєте рацію, мій юний друже, — говорив він Дікові. — Справжні пампаси такі, якими їх малюють у книгах мандрівники. Це безплідна рівнина, і переходити її дуже важко. Вона нагадує наші північноамериканські савани, з тією лише різницею, що савани частіше бувають заболоченими. Саме такою є пампа Ріо-Колорадо, льяноси Оріноко і Венесуели. Але вигляд місцевості, якою ми просуваємося, навіть мене дивує. Щоправда, я впер-

ше йду навпростець і пересікаю Атакамське плато, щоб скоротити шлях. Але хоча мені й не доводилося тут бувати, я чув, що Атакама зовсім не схожа на пампу. Між Західними Андами і середньою найвищою частиною Андів ви справжньої пампи і не побачите, — щоб потрапити в неї, треба перевалити через хребет: вона розташована у східній рівнинній частині материка і простягається аж до самого Атлантичного океану.

— Хіба нам доведеться перебиратися через гірський хребет Андів? — спитав жваво Дік Сенд.

— Ні, мій юний друже, ні, — відповів посміхаючись американець. — Я ж сказав: «треба перевалити», а не «ми перевалимо через гори». Заспокойтеся, нам не доведеться виходити за межі цього плато, а найбільші вершини його не перевищують півтори тисячі футів. При наших засобах пересування я ніколи б не наважився розпочати перехід через Анди.

— Найкраще було б іти берегом, — відповів Дік Сенд.

— Так, у сто разів краще, — погодився Герріс. — Але ж гацієнда Сан-Феліче лежить по цей бік Андів. Тому наша подорож не буде важкою.

— А ви не боїтесь заблудитися в цих лісах? — спитав Дік Сенд. — Адже ви вперше подорожуєте тут.

— Ні, мій юний друже, ні, — відповів Герріс. — Я добре знаю, що цей ліс схожий на безмежне море, скоріше на дно моря, де моряк не може визначити свої координати. Я ж звик мандрувати лісами і вмію знаходити в них шлях. Я керуюсь при цьому розташуванням гілок на деяких деревах, напрямком, в якому росте на них листя, рельєфом і складом ґрунту, а також багатьма дрібницями, яких ви просто не помічаєте. Будьте певні, я приведу вас усіх, куди треба.

Про все це Герріс говорив дуже впевнено. Дік Сенд ішов з ним попереду загону, вони часто обговорювали такі питання, і ніхто не заважав їхній розмові. Якщо в юнака і лишилися деякі сумніви, яких американець не зміг розвіяти, то хлопець волів мовчати про них.

Дні восьмого, дев'ятого, десятого, одинадцятого і дванадцятого квітня минули без особливих подій. В середньому загін проходив по вісім-дев'ять миль за дванадцять годин. У призначений час зупинялися на обід та відпочинок. Подорожні почували себе трохи стомленими, проте всі були цілком здорові.

Маленькому Джекові почали надокучати мандри в лісі, де все було таке одноманітне. До того ж дані йому обіднянки дорослі не виконали. Резиновик дерев і птахів-мук він так і не побачив. Говорили, що покажуть йому найкрасивіших в світі папуг, які водяться в цьому лісі. Їх справді не бракувало в тутешніх багатих лісах. А де ж зелені папуги, батьківщиною яких були ці ліси? Де забарвлені в усі кольори радуги араконги з голими щоками і довгим хвостом, араконги, які ніколи не ступають лапками на землю; де камендеї, що живуть переважно в тропіках; де маленькі барвисті попугайчики з пухнастим ошийником із пер, — де всі ці говірливі барвисті птахи, що, як говорять індійці, розмовляють мовою вимерлих племен?

Із усіх папуг маленький Джек бачив тільки сіропепелястих жако з червоним хвостом. Їх так багато в лісі. Але ці жако не були новиною для хлопчика. Їх доставляють в усі частини світу. На обох континентах вони наповнюють будинки своєю надокучливою балаканиною — із усіх гладкоязичних папуг жако найлегше навчаються говорити.

Слід сказати, що коли Джек не був задоволений, то кузен Бенедикт тим більше не мав підстав для радощів. Правда, йому тепер дозволяли під час походу відходити од загону. Проте він не знайшов жодної комахи, гідної зайняти місце в його колекції. Навіть світні жуки, яких тут мало бути безліч, ніби сховалися від ученого — жоден з них не з'являвся поблизу загону. Здавалося, що природа знущається над нещасним ентомологом, і не дивно, що кузен Бенедикт весь час був у поганому настрої.

Протягом наступних чотирьох днів загін продовжував просуватися на північний схід у тих же умовах. До 16 квітня подорожні відійшли не менше як на сто миль від берега. Якщо Герріс не заблудився, — а він запевняв, що не збився з шляху, — то до гацієнди Сан-Феліче лишалось не більше як двадцять миль від місця, де зупинилися того дня на ночівлю. Щонайпізніше через сорок вісім годин подорожні матимуть затишний притулок і відпочинуть після тяжкої дороги.

Хоч загін пройшов плато в середній його частині майже з кінця в кінець, проте протягом подорожі по цих безмежних лісах він не зустрів жодного індійця.

Дік Сенд шкодував, що катастрофа сталася на цьому

узбережжі. Якби аварія трапилась південніше чи північніше, місіс Уелдон і її супутники давно б уже дісталися до якогось міста, селища або плантації і мали б пристановище.

Ця місцевість здавалася зовсім безлюдною. Останніми днями мандрівники все частіше зустрічали тварин. Іноді вечорами здалеку долинали протяжне жалібне завивання. Герріс говорив, що це вие лінивець, великий звір-тихохід, дуже розповсюджений в цих лісових краях.

Шістнадцятого квітня, опівдні, під час зупинки на обід у повітрі пролунав якийсь різкий свист. Місіс Уелдон він здався дуже дивним і занепокоїв її.

— Що це таке? — спитала вона, схопившись на ноги.

— Змія! — вигукнув Дік Сенд. З рушницею в руках він кинувся до місіс Уелдон і заступив її.

Справді, якийсь плазун міг заповзти в густу траву, що росла навколо місця привалу. Не було б нічого дивного, коли б це був сукуру — різновидність удава, велетенський змій, що досягає іноді сорока футів у довжину.

Та Герріс заспокоїв Діка Сенда і негрів, які кинулися було до нього. Він пояснив місіс Уелдон, що це не удав: удави не свистять; такий звук видають зовсім беззахисні чотириногі — їх дуже багато в цій країні.

— Заспокойтеся, — продовжував він, — і не лякайте безневинних тварин.

— Але що це за тварини? — спитав Дік Сенд, який не пропускав жодної нагоди, щоб узнати в американця якнайбільше подробиць про цю країну.

— Це антилопи, мій юний друже, — відповів Герріс.

— О! Я хочу побачити їх! — вигукнув Джек.

— Це дуже важко, мій маленький, — зауважив американець, — дуже важко!

— Може б, я спробував наблизитись до цих свистячих антилоп? — спитав Дік Сенд.

— Ви не встигнете зробити і трьох кроків, як увесь табун кинесться тікати! Не раджу вам даремно витратити сили, — заперечив американець, похитавши головою.

Але у Діка Сенда були підстави наполягати на своєму. Не випускаючи з рук рушниці, він поплазував у траві. В ту ж мить дюжина граціозних антилоп з маленькими гострими ріжками, як вихор, пронеслися мимо. Їх яскрава руда шерсть майнула, немов вогниста пляма, під високими деревами.

— Я ж вас попереджав, — сказав Герріс, коли юнак повернувся на своє місце.

Антилопи бігли так легко і зникли так швидко, що Дік Сенд не встиг роздивитися їх. У той же день мандрівники побачили ще один табун якихось тварин. Цього разу ніщо не заважало дивитися на них, правда із досить значної відстані. Поява їх викликала дивну суперечку між Геррісом і його супутниками. Близько четвертої години маленький загін зупинився ненадовго на галявині. Раптом у гущавині, кроків за сто від них, на мить з'явився табун якихось великих тварин і зник з блискавичною швидкістю в хащах.

Всупереч порадам американця, юнак цього разу приклав рушницю до плеча і вистрілив у тварин. Але в ту мить, коли пролунав постріл, Герріс штовхнув ствол, і хоч Дік Сенд був добрим стрільцем, цього разу куля не влучила в ціль.

— Не треба стріляти! Не треба стріляти! — запротестував американець.

— Чому? Адже це були жирафи! — вигукнув Дік Сенд, незважаючи на зауваження Герріса.

— Жирафи? — повторив Джек, підводячись у сідлі.— Де вони?

— Жирафи? — перепитала місіс Уелдон. — Ти помиляєшся, мій любий Дік. В Америці жирафи не водяться.

— Ну звичайно, — промовив Герріс з явним незадоволенням, — у цій країні не може бути жираф!

— У такому разі що ж то за тварини? — не погоджувався Дік Сенд.

— Я не знаю, що й подумати! — відповів Герріс. — Чи не помилилися ви, мій юний друже? Може, це були страуси?

— Страуси? — повторили Дік Сенд і місіс Уелдон, здивовано переглядаючись.

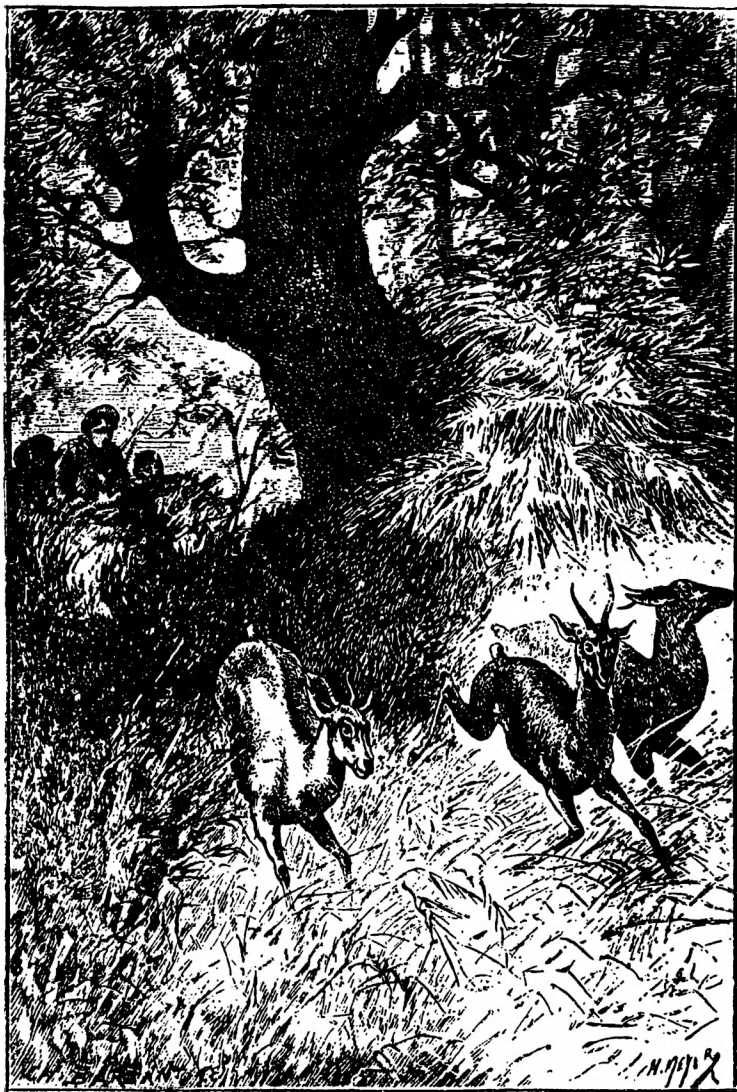
— Так, звичайні страуси, — наполягав Герріс.

— Але ж страуси — птахи, — не погоджувався Дік Сенд. — Отже, двоногі!

— Звісно, — вів далі Герріс, — мені якраз і кинулось у вічі, що істоти, які пронеслися з такою швидкістю, — двоногі.

— Двоногі? — повторив юнак.

— А мені здалося, що я бачила чотириногих, — сказала місіс Уелдон.

Антилопи зникли так швидко, що
Дік Сенд не встиг роздивитися їх.

— Мені також, — додав старий Том.

Бат, Актеон і Остін підтвердили його слова.

— Страуси на чотирьох ногах! — вигукнув Герріс, заходячись реготом. — Дуже цікаво!

— Ось тому ми й подумали, що це жирафи, а не страуси, — сказав Дік Сенд.

— Ні, мій юний друже, ні! — не погоджувався Герріс. — Ви погано роздивилися їх. Це пояснюється швидкістю, з якою страуси бігли. Трапляється, що й досвідчені мисливці помиляються в таких випадках.

Слова американця були дуже правдоподібними. Здалеку важко відрізнити великого страуса від середнього жирафа. І в того, і в того дуже довга шия і голова відкинута назад, а дзьоб птаха легко можна прийняти за морду тварини. Можна сказати, що страус — це напівжираф, якому бракує задніх ніг. Їх легко переплутати, особливо коли вони несподівано з'являються й хутко зникають.

А найкращим доказом помилки місіс Уелдон та інших було те, що в Америці жирафи не водяться.

— Якщо я не помиляюсь, то й страуси теж не водяться в Америці? — сказав Дік Сенд.

— Ви помиляєтеся, мій юний друже, — заперечив Герріс, — саме в Південній Америці і водиться один з видів страуса — нанду. От його ми й бачили.

Герріс казав правду. Нанду живе у степах Південної Америки. Це крупний птах, що іноді сягає понад два метри заввишки, має прямий дзьоб, довгі крила; пухнасте пір'я його на крилах набирає синюватого кольору. Ноги в нанду трипалі з перетинкою, і цим він відрізняється од двопалих африканських страусів. М'ясо молодих нанду дуже смачне.

Про всі ці дрібниці дуже докладно розповів Герріс. Видно було, що він добре знає звички нанду. Місіс Уелдон та інші мандрівники змушені були визнати свою помилку.

— Можливо, ми ще зустрінемося з страусами, — додав Герріс. — Тоді спробуйте краще розглянути їх, щоб ви більше не помилялись і не приймали птахів за чотириногих! А головне, мій юний друже, не забувайте моїх порад — не стріляйте жодну тварину! У нас немає потреби полювати для харчування, і я повторюю: не слід пострілами виявляти нашу присутність у цьому лісі.

Дік Сенд замислився. В нього знову закрався сумнів.

Наступного дня, 17 квітня, загін зранку рушив далі. Американець твердив, що не пізніше як за добу маленький загін вже буде на гацієнді Сан-Феліче.

— Там, місіс Уелдон, — запевняв він, — ви знайдете все потрібне для вас і за кілька днів добре відпочинете. Можливо, на фермі ви не матимете тієї розкоші, до якої звикли у вашому домі в Сан-Франціско, але все ж ви переконаєтесь, що наші гацієнди навіть у глухих куточках батьківщини не позбавлені комфорту. Місцеві поміщики зовсім не дикуни.

— Містер Герріс, — відповіла місіс Уелдон, — ми від усього серця вдячні вам за вашу щирю допомогу. Час би нам уже прибути на місце!..

— Ви дуже стомилися, місіс Уелдон?

— Я не про себе! — відповіла місіс Уелдон. — Я помічаю, що мій маленький Джек з дня на день хиріє. Щодня в певні години його мучить приступ пропасниці!

— Хоч клімат цього плато вважається здоровим, — відповів їй Герріс, — проте в березні чи квітні люди тут іноді хворіють на пропасницю.

— Це правда, — встряв у розмову Дік Сенд, — але природа, яка завжди і скрізь така передбачлива, дала ліки і проти цієї хвороби!

— Які, мій юний друже? — спитав Герріс, вдаючи, що він не розуміє юнака.

— Хіба ми не в районі хінних дерев? — сказав Дік Сенд.

— Справді, — згодився Герріс, — ви маєте рацію. Тут батьківщина хінних дерев. Їхня кора має цілющі якості як протигарячковий засіб.

— Мене дивує, — продовжував Дік Сенд, — що ми досі не бачили жодного хінного дерева!

— Справа в тому, мій юний друже, — згодився Герріс, — що ці дерева не так легко розпізнати. Хоч здебільшого вони дуже високі, мають велике листя і рожеві пахучі квіти, але знайти їх нелегко. Вони ростуть не групами, а найчастіше розкидані по лісу. Індієці, які збирають хіну, пізнають їх по вічнозеленому листю.

— Містер Герріс, — сказала місіс Уелдон, — якщо ви побачите одно з цих дерев, покажіть його мені.

— Безперечно, місіс Уелдон, але на гацієнді ви знай-

дете запас сірчанокислового хініну. Це ще краще, бо швидше знижує температуру, ніж звичайна кора¹.

Останній день подорожі минув без особливих подій. Надійшов вечір, і за заведеним розпорядком загін зупинився на відпочинок. Досі ще не було дощів, але погода, очевидно, мала змінитися. Теплі випари підіймалися від землі і огортали ліс густим туманом.

Наближався період дощів. На щастя, маленький загін завтра вже відпочиватиме на гацієнді. Залишилося почекати кілька годин.

Герріс твердив, що вони перебувають на відстані шести миль від гацієнди. Як звичайно, були вжиті всі заходи обережності. Том і його супутники вночі мали по черзі вартувати. Дік Сенд рішуче наполягав на цьому. Цього разу більше ніж будь-коли він хотів бути обережним, бо жахлива підозра засіла в його голові. Але він вважав за краще нікому про це не говорити.

Стали табором під прикриттям великого дерева. Натомлена місіс Уелдон й інші подорожні швидко поснули. Раптом їх розбудив голосний крик.

— Що таке? — спитав Дік Сенд, який першим схопився на ноги.

— Це я крикнув! — відповів кузен Бенедикт.

— Що з вами? — спитала місіс Уелдон.

— Мене щось укусило!

— Змія? — злякано вигукнула жінка.

— Ні, ні! Це не змія, а якась комаха, — відповів кузен Бенедикт. — Ось вона, я її впіймав! Я її впіймав!

— То розчавіть її, — роздратовано сказав Герріс, — і не заважайте нам спати, пане Бенедикт!

— Розчавити комаху? — вигукнув кузен Бенедикт. — Ніколи! Ні в якому разі! Треба ще розглянути її!

— Якийсь москіт, — сказав Герріс, знизуючи плечима.

— Зовсім ні! Це муха, — заперечив кузен Бенедикт, — і дуже цікава муха.

Дік Сенд засвітив свій кишеньковий ліхтарик і підійшов до кузена Бенедикта.

— О небо! — вигукнув учений. — Нарешті я винагороджений за всі мої розчарування! Я зробив відкриття!

¹ Колись використовували для лікування порошок з кори хінного дерева, який звався «езуїтським порошком», бо в 1649 році римські єзуїти одержали багато хіні від своїх американських місіонерів. (Прим. автора).

Ентомолог захлинався від щастя. Він дивився на пійману муху як переможець. Здавалося, він готовий був розцілувати її.

— Що ж це за комаха? — спитала місіс Уелдон.

— Двокрила комаха, кузино, та ще яка чудова!

І кузен Бенедикт показав муху, трохи меншу від бджоли, тьмяну на колір, з жовтими смужками на черевці.

— Вона не отруйна? — спитала місіс Уелдон.

— Ні, кузино, ця муха не страшна для людини. Але для тварин — антилоп, буйволів і навіть для слонів — вона небезпечна. О, чарівна комаха!

— Скажіть, нарешті, що ж це за муха, пане Бенедикт? — запитав Дік Сенд.

— Ця муха, — відповів ентомолог, — ця муха, що я тримаю в руці, зветься цеце¹. Цим славетним двокрилим досі пишався тільки один континент, і ніхто ще не знаходив цеце в Америці!

Дік Сенд не насмівся спитати кузена Бенедикта, в якій частині світу досі знаходили цю страшну муху.

Після цього випадку всі мандрівники знову заснули, а Дік Сенд, незважаючи на втому, не заплющив очей до самого ранку.

Розділ вісімнадцятий

СТРАШНЕ СЛОВО

Уже б час прибути на гаціенду. Місіс Уелдон дуже стомилася і не могла продовжувати подорожі в таких важких умовах. Тяжко було дивитися і на її хлопчика. Коли в нього була гарячка, обличчя його пашіло жаром, а після приступів ставало біліше за крейду. Мати дуже хвилювалася і не хотіла залишати Джека навіть на довідчену Нан. Вона не спускала хлопчика з рук.

¹ Муха цеце, за сучасними даними, небезпечна і для людини. Вона переносить трипанозоми — збудника страшної сонної хвороби, небезпечної для людей і смертельної для худоби. В багатьох місцях Східної і Південної Африки муха цеце і досі завдає великих збитків тваринництву.

Час би вже прибути на місце! Як запевняв американець, саме ввечері 18 квітня маленький загін мав прибути на гаціенду Сан-Феліче.

Дванадцять днів подорожі тропічним лісом, дванадцять ночей просто неба — цього було досить, щоб підірвати сили навіть такої енергійної жінки, як місіс Уелдон. А тут ще хвороба маленького Джека, який не мав ні потрібного догляду, ні ліків. Всяка мати на її місці впала б у розпач.

Дік Сенд, Нан, Том і його товариші краще зносили стомлюючу подорож.

Запаси продовольства вже вичерпувалися, але досі харчів ще вистачало.

Щождо Герріса, то здавалося, він спеціально був створений для довгих мандрівок лісами, і втома не мала над ним влади. Наближаючись до гаціенди, він ставав усе більш заклопотаним, що дивувало Діка Сенда. Так принаймні думав юнак. Він з кожним днем усе менше довіряв американцеві. Одного не міг зрозуміти Дік Сенд: з якою метою обдурював би їх Герріс. Юнак не знаходив відповіді на це питання. Але він почав дуже пильно стежити за своїм провідником.

Американець, мабуть, відчував, що Дік Сенд в чомусь його підозрює. Можливо, саме ця недовіра «юного друга» була причиною заклопотаності Герріса.

Подорожні рушили далі.

Ліс ставав рідшим. Тепер дерева росли вже групами, між ними були чималі галявини. Може, подорожні стояли на порозі справжніх пампасів, про які говорив Герріс? У перші години походу нічого такого, що могло б посилити неспокій Діка Сенда, не сталося. Тільки дві обставини вразили його. Можливо, вони були й не дуже істотні, але в тих умовах, в яких перебували мандрівники, кожна дрібниця мала значення.

Юнак не міг не звернути уваги на дивну поведінку Дінго.

На протязі всієї подорожі собака біг, опустивши носа до землі, обнюхуючи траву і кущі, немовби по сліду. Він або понуро мовчав, або жалісно гавкав, ніби висловлюючи біль чи якийсь жаль.

Цього ж дня Дінго весь час гавкав дзвінко, сердито, а іноді люто гарчав. Так він гавкав раніше, коли з'являвся Негоро на палубі «Пілігрима». В голові Діка

Сенда промайнула підозра. Ця підозра перейшла в певність, коли Том сказав йому:

— Дивно, містер Дік! Раніше Дінго обнюхував землю, а тепер він тримає ніс по вітру, збуджений, шерсть настовбурчилася. Можна подумати, що він здаля відчув...

— Негоро, чи не так? — спитав Дік Сенд, схопивши за руку старого негра і жестом наказуючи йому говорити тихо.

— Так, Негоро, містер Дік. Мені здається, він іде за нами.

— Я й сам так думаю. Можливо, в цю мить він зовсім недалеко від нас.

— Але для чого це йому? — спитав Том.

— Або Негоро не знає місцевості, — відповів Дік Сенд, — і тому не хоче загубити нашого сліду...

— Або?.. — спитав схвильовано Том, дивлячись на юнака.

— Або він знає місцевість, і тоді...

— Але як Негоро може знати цю країну? Він же ніколи не був тут!

— Ніколи не був тут? — прошепотів Дік Сенд. — Я цього не знаю. Безсумнівним є лише одно: Дінго поводить себе так, ніби ненависна йому людина десь поблизу.

Потім він перервав розмову і покликав собаку. Дінго неохоче наблизився до хлопця.

— Візьми! — нацькував Дік. — Негоро! Негоро!

Дінго відповів лютим гавканням. Це ім'я вплинуло на собаку, як звичайно, і він кинувся вперед, немов Негоро ховався десь у чагарнику.

Герріс здалеку бачив усю цю сцену. Стиснувши губи, він підійшов до юнака.

— Що ви сказали Дінго? — спитав він.

— Та нічого особливого, містер Герріс, — чемно відповів старий Том. — Ми питали у собаки, чи немає яких звісток про нашого супутника, з яким ми розлучилися після катастрофи.

— А, — сказав американець, — це той португалець, корабельний кок, про якого ви мені вже розповідали?

— Так, — відповів Том. — Якщо зважити на поведінку Дінго, Негоро десь поблизу.

— Але як він міг дістатися сюди? — заперечив Герріс. — Ви, здається, говорили, що він ніколи не був у Болівії?

— Якщо він не приховав цього від нас, — відповів Том.

— Це дивно, — зауважив Герріс. — Якщо ви хочете, давайте оглянемо чагарник. А що коли бідолаха потребує допомоги? Що коли з ним скоїлося лихо?

— Це ні до чого, містер Герріс, — відповів Дік Сенд. — Якщо Негоро сам зумів дістатися сюди, він зможе і вібратися звідси без нашої допомоги.

— Як хочете, — сказав Герріс.

— Дінго, годі, тихше! — гукнув Дік Сенд, щоб припинити неприємну розмову.

Друге спостереження юнака стосувалося коня американця. Здавалось, кінь «не чув стайні». Він не втягав ніздрями повітря, не прискорював ходи, не іржав — словом, нічим не виявляв нетерплячки, властивої коням наприкінці подорожі, після якої їх чекає відпочинок. Кінь Герріса, який багато разів бував на гацієнді, йшов стежкою такий байдужий, ніби гацієнда була ще за сотні миль.

«Не почуваяється, що кінь повертається додому», думав юнак.

Напередодні Герріс твердив, що до гацієнди залишилося якихось шість миль; до п'ятої години вони пройшли щонайменше чотири милі.

Проте кінь усе ще не чув стайні, та й ніщо інше навколо не показувало, що десь поблизу є така велика плантація, як гацієнда Сан-Феліче.

Навіть місіс Уелдон, цілком захоплена турботами про дитину, і та помітила, що місцевість усе ще пустинна й безлюдна. Жодного тубільця, жодного служника з гацієнди, до якої так близько! Чи не заблудився Герріс? Ні! Вона відкинула таку думку: нова затримка загрожувала смертю її маленькому Джекові!

Герріс, як і раніше, йшов попереду загону, але тепер, вдивляючись у глиб лісу, повертаючи голову то праворуч, то ліворуч, він мав вигляд людини, яка не дуже впевнена в собі і в дорозі!

Місіс Уелдон заплющила очі, щоб не бачити цього.

За рівниною завширшки з милою знову почався ліс, але не такий густий, як на заході; маленький загін знов увійшов під прикриття великих дерев.

О шостій годині вечора подорожні підійшли до чагарника, через який, мабуть, недавно пройшов табун якихось великих тварин.

Дік Сенд дуже уважно роздивлявся навколо.

На висоті, яка значно перевищує людський зріст, гілки були обламані. Крізь втоптану траву на багнистому ґрунті виднілися сліди: такі сліди не могли належати ні ягуарам, ні кугуарам.

Чиї ж це ноги залишили такі сліди? Можливо, тут проходив лівивець? Але хто ж тоді поламав так високо гілля?

Безперечно, тільки слони могли залишити такі величезні сліди, протоптати таку стежку в чагарнику, зламати гілки на такій висоті. Але ж слони не водяться в Америці. Ці величезні товстошкірі не живуть у Новому Світі, і їх ніколи навіть не намагалися там акліматизувати.

Отже, догадка про те, що тут пройшли слони, була зовсім неймовірною.

Дік Сенд ні з ким не поділився своїми думками. Він навіть не розпитував про це американця. Та й чого можна було чекати від людини, яка намагалася жирафів назвати страусами? Герріс видумав би ще яке-небудь пояснення, але від цього становище не змінилося б.

Як би там не було, а Дік уже мав певну думку про американця. Він почував, що Герріс — зрадник! Дік чекав тільки нагоди, щоб зірвати з нього маску, і все свідчило, що така нагода трапиться незабаром.

Але яка таємна мета могла бути у Герріса і яку долю готував він для тих, що врятувалися з «Пілігрима»? Дік Сенд почував відповідальність за долю всіх своїх супутників. Як ніколи, на ньому лежала турбота про врятування всіх, кого аварія «Пілігрима» викинула на берег. Тільки він один міг врятувати своїх товаришів по нещастю: молоду матір, її маленького хлопчика, негрів, кузена Бенедикта. Але якщо він як моряк міг щось зробити на судні, то тут важко було запобігти небезпеці, яку він передбачав.

Дік Сенд не хотів заплющувати очей на жахливу дійсність, яка з кожним днем ставала безперечнішою. П'ятнадцятилітньому капітанові «Пілігрима» доводилося знову взяти на себе місію командира і керівника. Але він не хотів передчасно хвилювати бідну матір, поки не настане час діяти.

І Дік Сенд нічого не сказав навіть тоді, коли на березі широкої річки за сотню кроків раптом побачив кілька ве-

личезних тварин, що кинулись у високу прибережну траву.

«Гіпопотами! Гіпопотами!» хотілося йому крикнути. Він ішов попереду кроків за сто, і, крім нього, ніхто не помітив голошкірих, присадкуватих і коротконогих тварин рудого кольору. У них були великі голови і широкі пащі, з яких стирчали великі ікла завбільшки з фут.

Гіпопотами в Америці!

Цілий день загін ішов уперед, правда, з великими зусиллями. Почали стомлюватися навіть найсильніші. Справді, вже давно час було прийти на місце або зупинитися на ночівлю.

Місіс Уелдон, цілком захоплена турботами про маленького Джека, не помічала втоми, хоча сили її вичерпалися. Решта учасників походу теж були виснажені. Дік Сенд, відчуваючи моральну відповідальність, черпав з неї енергію: адже він мусив виконати свій обов'язок до кінця.

Близько четвертої години старий Том знайшов у траві якийсь предмет, що привернув його увагу. Це був ніж незвичайної форми — з широким кривим лезом і товстою рукояткою з слонової кістки, прикрашеною примітивною різьбою.

Том підняв ніж і відніс його Дікові Сенду. Той уважно розглянув знахідку і потім передав її американцеві.

— Мабуть, тубільці недалеко! — сказав він.

— Справді, — відповів Герріс. — Проте...

— Проте? — повторив Дік Сенд, дивлячись пильно в очі Геррісу.

— Ми мали уже підходити до гацієнди, — вагаючись сказав Герріс, — але я не пізнаю місцевості...

— Ви заблудилися? — жваво спитав Дік Сенд.

— Заблудився? Ні... Гацієнда має бути не більше як за три милі. Щоб швидше прийти туди, я пішов навпростець лісом і, здається, зробив недобре...

— Можливо, — відповів Дік Сенд.

— Буде краще, на мою думку, коли я один піду вперед на розвідку, — сказав Герріс.

— Ні, містер Герріс, нам не треба розлучатися, — рішуче відповів Дік Сенд.

— Як хочете, — промовив американець. — Але вночі мені важко буде вас вести.

— Ну що ж! — вигукнув Дік Сенд. — Ми зупинимось

— Там криваві плями! А на землі
відрубані руки!

на ночівлю. Місіс Уелдон не відмовиться провести ще одну ніч у лісі, а завтра, як розвидниться, ми знову рушимо далі. Дві-три милі — це ж зовсім недалеко.

— Гаразд, — згодився Герріс.

У цю мить Дінго люто загавкав.

— Годі, Дінго, назад! — крикнув Дік Сенд. — Ти добре знаєш, що там нікого немає: адже тут безлюдні місця!

Отже, вирішили в останній раз переночувати просто неба. Місіс Уелдон не вимовила жодного слова. Маленький Джек, який заснув після приступу лихоманки, лежав у неї на руках.

Почали шукати місце для ночівлі. Дік Сенд вирішив розташуватися під групою дерев. Старий Том, що допомагав юнакові вибрати місце, раптом зупинився і вигукнув:

— Містер Дік! Гляньте, гляньте!

— Що там таке, Том? — спитав Дік Сенд спокійним тоном людини, яка готова до всіляких несподіванок.

— Там... там... — говорив Том, — криваві плями! А на землі відрубані руки.

Дік Сенд кинувся до дерева, на яке вказав Том.

Потім, повернувшись, він сказав:

— Мовчїть, Том, нікому ні слова!

Справді, на землі валялися відрубані руки, а поряд з ними — обривки ланцюгів, зламані колодки.

На щастя, місіс Уелдон не бачила цього страшного видовища.

Герріс стояв збоку, і коли б хтось поглянув на нього в цю мить, він був би вражений зміною, яка сталася з американцем. Обличчя Герріса було тепер невмолимо жорстоке.

Дінго підбіг до Діка Сенда і люто загарчав перед скривавленими рештками.

Юнакові ледве вдалося відігнати пса.

Старий Том, дивлячись на зламані залізні кайдани, немов скам'янів, ноги його ніби вросли у землю. Не в силі відірвати очей від колодок і ланцюгів, він судорожно стиснув руки і повторював без всякого зв'язку:

— Я вже бачив... Раніше бачив... Ці кайдани... коли був маленький... я бачив!

Неясні спогади раннього дитинства снували в його голові. Том намагався пригадати. Він уже збирався заговорити.

— Мовчіть, Том, — повторив Дік Сенд. — Заради міс-
сіс Уелдон, заради всіх нас — мовчіть.

Юнак одвів убік старого негра.

Для ночівлі обрали інше місце і там почали готувати-
ся до відпочинку.

Подали вечерю, але до неї майже ніхто не доторкнув-
ся. Втома перемогла голод. Усі відчували якийсь неясний
непокої, близький до страху.

Смеркало. Швидко стало зовсім темно. Небо відкрилося
великими грозовими хмарами. На заході між деревами
далеко на обрії миготіли блискавиці. Вітер стих, жодний
листочок не ворухився на деревах. Денний шум змінила
цілковита тиша. Можна було подумати, що густе, на-
сичене електрикою повітря втратило звукопровідність.

Дік Сенд, Остін і Бат вартували разом. Вони напру-
жували зір і слух, щоб не пропустити в цій суцільній
пітьмі якогось силуета чи підозрілого шуму. Проте ніщо
не порушувало спокою, що панував у темній пуші.

Том хоч і не вартував, але не міг заснути. Він сидів
непорушно, похнюпивши голову, немовби чимсь приголом-
шений.

Місіс Уелдон колихала на руках дитину і думала тіль-
ки про неї.

Лише кузен Бенедикт спав спокійно; загальний на-
стрій не вплинув на нього, і вчений не передчував нічого
лихого.

Раптом близько одинадцятої години пролунав довгий
і грізний рев і зараз же після того — пронизливе виття.

Том схопився і рукою вказав на густі хащі, що були
не більше як за милю.

Дік Сенд схопив його за руку, але не міг перешкоди-
ти Томові щосили крикнути:

— Лев! Лев!

Старий негр тепер розпізнав рев, який часто чув у ди-
тинстві.

— Лев! — повторив він.

Дік Сенд уже не міг більше стримувати гніву. Він ви-
хопив ніж і кинувся туди, де розташувався на нічліг Гер-
ріс. Проте ні Герріса, ні його коня вже там не було...
Догадка блискавкою майнула в голові Діка Сенда... Вони
зовсім не там, де він думав!

«Пілігрим» потрапив не до американського узбереж-
жя! Перебуваючи в океані, юнак визначав місцезнахо-

дження корабля не по острову Пасхи. То був якийсь інший острів, що лежить на захід від цього континенту, куди вони потрапили, так само як і острів Пасхи лежить на захід від Америки.

Компас, зіпсований десь посеред дороги, давав неправильні покази. Буря збила корабель з курсу. «Пілігрим» обійшов мис Горн і з Тихого океану потрапив до Атлантичного. Швидкість руху судна подвоїлася внаслідок сили урагану, а Дік Сенд не міг цього знати!

Ось чому ні на узбережжі, ні в лісі мандрівники не зустріли каучуконосних і хінних дерев. Вони ростуть у Південній Америці, але це місце, куди доля закинула подорожніх, було не Атакамське плато і не болівійські пампаси.

Так, Дік бачив жирафів, а не страусів! Це слони втоптали стежку в чагарнику! Це гіпопотамів потурбував юнак, коли ті відпочивали у високій траві біля річки! Муха, спіймана кузеном Бенедиктом, була страшною мухою цеце, яка своїми укусами губить в'ючних тварин у караванах.

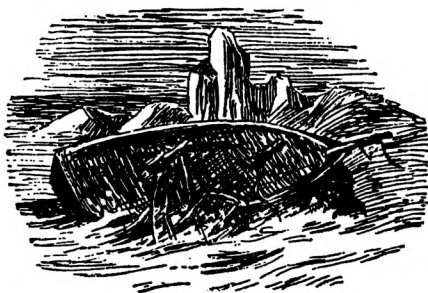
Нарешті, цей левиний рев, який лунає в п'яті лісу!

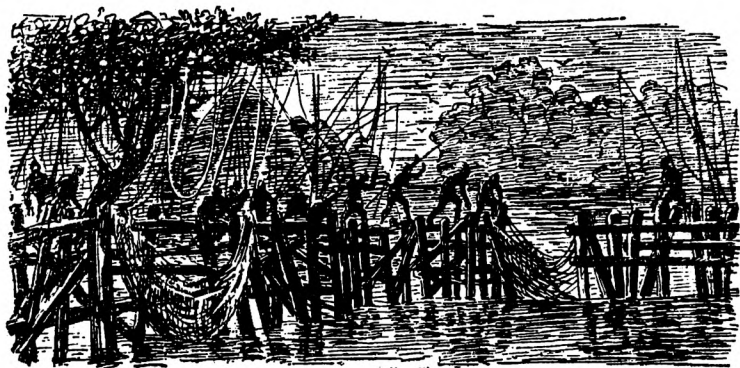
А колодки, кайдани, ніж незвичайної форми — то знаряддя торговців невольниками, і ці відрізані руки були руками невольника.

Португалець Негоро і американець Герріс були змові!

Страшні слова, які раніше були лише догадкою, нарешті зірвалися з уст Діка Сенда:

— Африка! Екваторіальна Африка! Африка — країна работорговців і невольників!

Частина друга

Розділ перший

РАБОТОРГІВЛЯ

Работоргівля! Усі знають, що означає це страшне слово, якому не повинно бути ніколи місця в людській мові. Ганебну торгівлю людьми протягом довгого часу вели, наживаючись на ній, європейські країни, які володіли колоніями за океаном. Минуло вже багато років після заборони работоргівлі. І все ж рабами торгують у широких масштабах і тепер, особливо в Центральній Африці. Навіть у ХІХ столітті деякі держави, які називали себе християнськими, відмовлялися підписати акт про заборону работоргівлі.

Багато хто думає, що работоргівлі вже не існує, що купівля і продаж людей — справа минулого. Проте це не так, і читачеві необхідно це знати, щоб краще зрозуміти другу частину нашої книги.

Нехай усі знають, що в Африці ще й тепер полюють на людину. Таке полювання загрожує знелюднити континент. Нехай усі знають, які варварські набіги робляться й

до цього часу, щоб постачити колонії рабами, як палають пожежі в пограбованих селах, як ллється кров під час цих розбійницьких навал і, нарешті, хто наживається на цьому.

Ось при яких обставинах почалася торгівля неграми у XV столітті.

Вигнані з Іспанії мусульмани знайшли пристановище по той бік Гібралтарської протоки — на африканському узбережжі. Португальці, які на той час захопили це узбережжя, шалено переслідували їх. Деяка частина втікачів була захоплена і доставлена в Португалію. Полонених перетворили на рабів. Це були перші африканські раби в Західній Європі від початку нашої ери.

Проте полонені мусульмани здебільшого належали до заможних родин. Родичі намагалися викупити їх за золото. Португальці відмовилися від дуже багатого викупу, бо самі мали досить іноземного золота. Робоча сила для колоній, які саме народжувались, була далеко потрібнішою. Інакше кажучи, Португалії необхідні були раби.

Не зумівши викупити своїх полонених родичів, багаті мусульмани запропонували обміняти їх на більшу кількість африканських негрів, яких вони могли легко добути. Цю пропозицію португальці прийняли, бо вважали її вигідною. Так було покладено початок торгівлі рабами в Європі.

В кінці XVI століття ця мерзенна торгівля значно розширилась; вона не суперечила варварським звичаям тієї епохи. Всі держави підтримували работоргівлю, вважаючи, що в такий спосіб швидше і певніше будуть освоєні колонії в Новому Світі. Справді, чорні раби могли жити і працювати там, де європейці, незвиклі до тропічного клімату, гинули б тисячами. Тому на спеціально побудованих суднах почали регулярно перевозити в американські колонії партії рабів-негрів. Міжнародна торгівля людьми набирала все більших розмірів, і незабаром на африканському узбережжі виникли крупні агентства. «Товар» недорого коштував на своїй батьківщині і давав величезні прибутки.

Але хоч як були потрібні заморські колонії, це не могло виправити торгівлю людьми. Проти торгівлі неграми залунали гуманні голоси протесту. Великодушні люди в ім'я людяності вимагали від європейських урядів закону, що заборонив би работоргівлю.

В 1751 році рух за скасування рабства очолили квакери. Це сталося у тій самій Північній Америці, де через сто років вибухнула війна за відокремлення Півдня від Півночі, однією з причин якої було питання про скасування рабства. Північні штати — Вірджинія, Коннектікут, Массачусетс та Пенсільванія — прийняли закон про скасування работоргівлі і дали свободу неграм на своїй території.

Кампанія, розпочата квакерами, не обмежилась лише кількома північними штатами Нового Світу. Прихильників рабства почали все рішучіше засуджувати і по той бік Атлантики, особливо у Франції і Англії. «Краще нехай загинуть колонії, ніж принцип!» Цей благородний лозунг прозвучав на весь Старий Світ. Всупереч підступам політиків та комерсантів ідея визволення рабів перетворилася на величезну діючу силу. Початок було зроблено.

В 1807 році Англія скасувала торгівлю неграми у своїх колоніях, а Франція наслідувала її приклад у 1814 році. Дві могутні нації склали договір про заборону работоргівлі, який підтвердив Наполеон у період Ста днів¹.

Проте ця декларація була теоретичною. Невільничі кораблі, як і раніше, борознили моря і вивантажували в колоніальних портах «чорне дерево».

Треба було вжити більш практичних заходів, щоб покласти край такій торгівлі. Сполучені Штати в 1820 році, Англія в 1824 році оголосили работоргівлю піратством, а торговців неграми — піратами. Це означало, що впійманим на гарячому работорговцям загрожує негайна страта. Незабаром і Франція приєдналася до цієї угоди. Але південні штати Америки, іспанські та португальські колонії відмовились визнати договір про скасування рабства і продовжували наживатися на торгівлі неграми, хоч право огляду кораблів і набуло вже міжнародного визнання. Правда, цей огляд обмежувався лише формальною перевіркою документів підозрілих суден.

Проте новий закон про заборону торгівлі рабами не мав зворотної сили. Заборонялося купувати нових рабів, але старим він не повернув свободи.

¹ Сто днів — період другого правління Наполеона I у Франції (з 1 березня до 22 червня 1815 року). В червні 1815 року армія Наполеона I була розгромлена під Ватерлоо, і він відкрікся від влади.

Англія і тут подала приклад. 14 травня 1833 року була оголошена декларація про визволення усіх негрів в британських колоніях, і в серпні 1838 року шістьсот сімдесят тисяч рабів дістали свободу.

Через десять років, в 1848 році, Французька республіка скасувала рабство в своїх колоніях, внаслідок чого двомстам шістдесяти тисячам негрів було повернено волю.

В 1865 році війна, яка спалахнула між федералістами і конфедералістами Сполучених Штатів, закінчилась скасуванням рабства у всій Північній Америці.

Так три великих держави закінчили цю гуманну справу. Тепер работоргівлею займаються лише іспанські та португальські колонізатори. Рабів вивозять для задоволення господарських потреб також у турецькі й арабські володіння. Бразилія теж ще не звільнила своїх рабів, але вона не купує нових, і діти негрів народжуються там уже вільними.

Проте у внутрішній Африці не припиняються криваві війни. Тубільні царки продовжують полювати на людей, внаслідок чого цілі племена потрапляють у рабство.

Невільничі каравани йдуть у двох протилежних напрямках: одні на захід до португальської колонії Анголи, а другі на схід до Мозамбіку. Тільки незначна частина цих нещасних невільників прибуває живою до місця призначення; звідси одних відправляють на Кубу або Мадагаскар, інших — в арабські чи турецькі провінції в Азії, в Мекку або Маскат.

Англійські й французькі крейсери неспроможні були повністю перешкодити цій торгівлі, бо при величезній довжині берегової лінії дуже важко встановити належний контроль.

Виникає питання: чи такі вже значні розміри цього ганебного експорту?

Так! Щонайменше вісімдесят тисяч рабів приганяють на узбережжя, і це, мабуть, лише десята частина закатованих тубільців. Після такої жахливої різанини поля перетворюються на пустелю, із спалених селищ розбігаються люди, ріки несуть трупи і дикі звірі заволодівають місцевістю.

Лівінгстон, йдучи по кривавих слідах набігів, не пізнавав провінцій, в яких він був кілька місяців тому. Те ж саме свідчать й інші мандрівники — Грант, Спик, Бертон,

Камерон, Стенлі, які побували на лісистому плато Центральної Африки — основній арені кривавих війн між тубільними царками. Таке саме безлюддя, спустошення і розгром панують в колись квітучих селищах району Великих озер, у всій значній за розмірами області, що постачає «чорний товар» на занзібарський ринок, в Борну; жахливе видовище являють собою селища Феццани, і південніше — по річках Ньясси та Замбезі, і західніше в районі верхів'я Заїра, який пересік сміливий Стенлі. Невже рабство в Африці закінчиться тоді, коли буде винищена вся чорна раса? Невже негрів чекає така ж доля, як тубільців Австралії?

Прийде-таки час, коли закриються невольничі ринки в іспанських та португальських колоніях: цивілізовані народи не можуть більше терпіти торгівлі людьми!

Так, навіть і тепер, у 1878 році, ми повинні стати свідками визволення всіх рабів, якими володіють деякі християнські держави. Правда, мусульманські країни ще протягом довгих років підтримуватимуть цю ганебну торгівлю, яка так знелюднює африканський континент. Саме в ці країни вивозять тепер найбільшу частину африканських невольників; кількість тубільців, одірваних від рідної землі і відправлених у східні країни, щороку перевищує сорок тисяч чоловік.

Ще задовго до єгипетської експедиції¹ негрів Сеннаару продавали тисячами, неграм же Дарфуру і навпаки. Навіть генерал Бонапарт закупив досить значну партію негрів, яких перетворив на солдатів—щось на зразок мамелюків². З того часу минуло вже чотири п'ятих ХІХ століття, а торгівля рабами в Африці не зменшилася. Навпаки.

І справді, іслам сприяє работорівлі: адже треба, щоб чорний невольник змінив у мусульманських провінціях колишніх білих невольників. І работорговці всіх національностей у великих масштабах займаються цією огидною торгівлею. Вони доставляють таким чином додаткове населення згасаючим расам, які приречені на вимирання, бо не працюють і через те не відроджуються. Ці раби, як і за часів Бонапарта, часто стають солдатами. В деяких

¹ В 1798 році Наполеон вів загарбницьку війну в Єгипті.

² Мамелюки — гвардія єгипетського султана, набрана з рабів.

народів верхів'я Нілу невольники складають половину армії африканських царків. У таких умовах доля їхня мало чим відрізняється від долі вільних людей. Але якщо раб — не солдат, він перетворюється ніби на ходячу монету: навіть в Єгипті та в Борну з офіцерами і чиновниками розплачуються цією монетою. Гійом Лежан розповідає про це як свідок-очевидець.

От яке теперішнє становище работоргівлі.

Треба додати, що багато представників великих європейських держав ганебно потурають такій комерції. В той час як патрульні судна крейсерують вздовж африканських берегів Атлантичного та Індійського океанів, торговля людьми широко провадиться всередині країни на очах у європейських чиновників. Один за одним женуть каравани невольників, в певні строки влаштовують набіги, під час яких убивають десять негрів, щоб одного перетворити на раба.

Тепер зрозуміло, чому Дік Сенд з таким жахом вигукнув:

— Африка! Екваторіальна Африка! Країна работоргівців і невольників!

Він не помилився: це справді була Африка, де безліч небезпек загрожували йому самому і всім його супутникам.

Але в яку частину африканського континенту закинула їх доля? Безперечно, в західну, і це ускладнювало становище. Юнак думав, що «Пілігрим» зазнав катастрофи саме біля узбережжя Анголи, куди приходять каравани рабів із внутрішніх областей Екваторіальної Африки.

Справді, це було узбережжя Анголи, того краю, який через кілька років ціною величезних зусиль пересікли на півдні Камерон, а на півночі Стенлі. На цій великій території, що складається з трьох провінцій — Бенгели, Конго та Анголи, тоді була дослідженою лише прибережна смуга — вона тягнеться від Нурси на півдні до Заїра на півночі. Два великих міста, розташованих на цьому узбережжі — Бенгела і Сан-Паоло-де-Луанда — столиця колонії, що належить Португалії,—порти.

Внутрішні області Екваторіальної Африки тоді були майже не досліджені. Мало хто з мандрівників насмілювався проникнути в глиб країни. Болотисті і жаркі області, де лютує пропасниця; шкідливий клімат, дикі тубільці, деякі з них і до цього часу були людодідами; по-

стійні війни між племенами — ось що являла собою Ангола — одна з найнебезпечніших провінцій Екваторіальної Африки. Недовір'я работорговців до сторонніх людей, які намагаються розкрити секрети їхньої проклятої комерції, ще більше ускладнювало становище мандрівників, які вирушили в похід у Анголу.

Тюккей в 1816 році піднявся вверх по річці Конго за водоспади Іеллала. Але йому пощастило пройти не більше двохсот миль. Ця невелика експедиція не могла дати ґрунтовних знань про країну. Більша частина учених та офіцерів тоді загинули.

Через тридцять сім років доктор Лівінгстон рушив від мису Доброї Надії до верхів'я Замбезі. Звідси в листопаді 1853 року з не перевершеною ніким сміливістю він пересік Африку з півдня на північний захід, переправився через Куанго—одну з приток Конго—і 31 травня 1854 року прибув у Сан-Паоло-де-Луанду. Це була перша спроба дослідити невідому величезну португальську колонію.

Ще через вісімнадцять років двоє сміливих мандрівників пересікли Африку зі сходу на захід. Подолавши нечувані труднощі, вони вийшли на узбережжя Анголи: один у південній, а другий у північній її частині.

Першим закінчив цей перехід лейтенант англійського флоту Верней-Ловетт Камерон. У 1872 році гадали, що з експедицією американця Стенлі, яка рушила на розшуки Лівінгстона в область Великих озер, трапилося нещастя. Лейтенант Камерон запропонував рушити по слідах Стенлі. Пропозицію було прийнято. Камерон вирушив із Занзібара у супроводі доктора Діллона, лейтенанта Сесіля Мерфі та Роберта Моффа, небожа Лівінгстона. Переправившись через Угого, вони зустріли слуг Лівінгстона, які несли до східного узбережжя тіло дослідника.

Проте загін Камерона продовжував свій шлях на захід з твердим наміром перейти весь материк від океану до океану. Вони пересікли Уніяніембе, Угунду, Кагуелу, де знайшли щоденники великого мандрівника. Камерон переплив озеро Танганьїку, подолав гори Бамбаре, переправився через ріку Луалабу, але не зміг спуститися вниз за течією цієї річки. Він бачив спустошені недавніми війнами, збезлюднені після набігів работорговців області — Кілембу, Уруа, верхів'я Ломане, Улуду, Ловале, — пройшов через Кванзу, незаймані безмежні ліси, в

які Герріс завів Діка Сенда та його супутників. Нарешті енергійний Камерон досягнув Атлантичного океану і прибув у Сан-Філіппе в Бенгелі. Ця подорож тривала три роки й чотири місяці і коштувала життя двом його супутникам — докторові Діллону і Робертові Моффа.

На цьому шляху відкрить незабаром американець Генрі Стенлі заступив англійця Камерона. Цей сміливий кореспондент «Нью-Йорк Геральд» вирушив на розшуки Лівінгстона і знайшов його 30 жовтня 1871 року в Уджіджі на березі озера Танганьїки. Щасливо здійснивши цей акт людяності, Стенлі вирішив продовжити подорож в інтересах географічної науки. Він вирішив докладніше ознайомитися з берегами Луалаби, які він під час першої подорожі бачив тільки мигцем. Камерон ще десь мандрував у нетрях Центральної Африки, коли Стенлі в листопаді 1874 року вирушив із Багамою на східному узбережжі. Через двадцять один місяць, 24 серпня 1876 року, він залишив спустошене епідемією віспи Уджіджі і після сімдесятичотириденного переходу досягнув озера Ньянгве — великого невідомого ринку; раніше за нього там побували Лівінгстон і Камерон. У Ньянгве Стенлі був свідком жакливого різанини, яку влаштував занзібарський султан в районах Марунгу і Маніума.

Звідси Стенлі вирішив дослідити береги Луалаби і спустився до її гирла. Для своєї експедиції він найняв у Ньянгве сто сорок носіїв і спорядив дев'ятнадцять човнів. Незабаром загону довелося битися з людоїдами із Угусу. Човни треба було переносити на руках через пороги. Біля екватора, там, де Луалаба робить вигин на північний-північний схід, п'ятдесят чотири пороги, в яких сиділо багато сотень тубільців, напали на маленьку флотилію Стенлі. Проте напасники змушені були тікати.

Згодом хоробрий американець піднявся до другого градуса північної широти і встановив, що Луалаба є верхів'ям Заїру, або Конго, і якщо плисти за її течією, то можна дістатися до узбережжя океану. Цей шлях і обрав Стенлі. Майже щодня доводилось відбиватись од диких племен. 3 червня 1877 року, під час переходу через пороги Массаса, загинув один із супутників дослідника — Френсіс Покок. 18 червня потім підхопив човен Стенлі і поніс до водоспаду Мбело. Тільки якимсь чудом мандрівник врятувався від смерті.

Нарешті 6 серпня Генрі Стенлі прибув у селище Ні-Санда, від якого залишилося чотири дні дороги до океану. Через два дні він був у Банца-Мбуко, де знайшов провізію, надіслану двома негоціантами з Ембоми. В цьому маленькому прибережному містечку Стенлі нарешті дозволив собі відпочити. Втома і труднощі мандрівки через весь африканський континент, що забрали в нього два роки і дев'ять місяців, передчасно постарили цю ще молоду тридцятип'ятилітню людину. Зате течію Луалаби було досліджено аж до Атлантичного океану. Якщо Ніл — велика північна артерія Африки, а Замбезі — велика східна артерія, то тепер було доведено, що Африка має і західну артерію, якою є одна з найбільших у світі рік — довжина її понад чотири тисячі кілометрів. Цю ріку звать у різних частинах її течії Луалабою, Заїром і Конго, вона з'єднує область Великих озер з Атлантичним океаном.

Експедиції Стенлі і Камерона пройшли вздовж північного і південного кордонів Анголи. Сама ж область в 1873 році, на той час, коли «Пілігрим» зазнав катастрофи, була майже не дослідженою. Про неї знали тільки те, що вона — один з найбільших невідомих ринків на заході Африки і що центрами торгівлі в ній є Біхе, Кассанго і Казонде.

І ось у ці згубні місця, віддалені на сотню миль од берега, Герріс заманив Діка Сенда, виснажену жінку, хвору дитину та п'яťох негрів — таку ласу здобич для торговців.

Так, це Африка, а не Америка, де ні тубільці, ні звірі, ні клімат не були небезпечними. Це був не той благодатний район між Андами і океанським узбережжям, де є багато селищ, в яких місіонери гостинно відчиняють двері кожному подорожньому. Як далеко звідси до Перу і Болівії, куди буря неодмінно прибила б «Пілігрим», якби злочинна рука не змінила його курсу. Звідти постраждалі могли б легко повернутися на батьківщину.

Але вони потрапили в жахливу Анголу, та ще й в найглухішу її частину, в яку не заглядають представники португальської влади. Вони опинились у дикому краю, де під посвист нагая наглядачів тяглися каравани рабів.

Що знав Дік Сэнд про цю країну, куди його закинула зрада Негоро? Дуже мало. Він читав повідомлення мі-

сіонерів XVI і XVII століть, описи подорожей португальських купців, які їздили з Сан-Паоло-де-Луанді по Заїру. Він також читав повідомлення доктора Лівінгстона про його мандрівку в 1853 році. Прочитаного було досить, щоб нав'яти жах на людину, мужнішу, ніж Дік Сенд.

Справді, їхнє становище було жахливе.

Розділ другий

ГЕРРІС І НЕГОРО

Наступного дня, після останньої неспокійної ночівлі, за три кілометри звідси зустрілися у заздалегідь умовленому місці двоє людей.

Це були Герріс і Негоро.

Пізніше читачі довідаються, як доля звела на узбережжі Анголи португальця, прибулого з Нової Зеландії, і американця, котрому в справах работоргівлі доводилось часто об'їздити цю область Західної Африки.

Герріс і Негоро сіли під величезною смоковницею на березі швидкого струмка, який плинув між заростями папірису.

Португалець та американець розмовляли про те, що сталося за останній час.

— Отже, Герріс, — сказав Негоро, — тобі не вдалося з'ягнути ще далі у глиб Анголи невеличкий загін «капітана» Сенда, як вони звать цього п'ятнадцятилітнього хлопчиська?

— Ні, друже, — відповів Герріс. — Добре, що пощастило заманити їх хоч на сотню миль від узбережжя. В останні дні «мій юний друг» Дік Сенд пильно стежив за мною. Його підозра поступово змінилася упевненістю, і слово честі...

— Ще б з сотню миль, Герріс, і ці люди напевно потрапили б у наші руки! А втім, ми й так не дамо їм вилізнути.

— Та куди вони подінуться? — сказав Герріс, знизуючи плечима. Кажу ж тобі, Негоро, що я вчасно втік од них. Я читав в очах «мого юного друга» бажання загнати мені кулю в живіт. А мій шлунок зовсім не перетравлює тих слив, що їх продають по дюжині на фунт.

— Звісно! — згодився Негоро. — Я теж хочу поквитатися з цим хлопчиськом...

— У тебе є можливість розрахуватися з ним сповна, друже. У перші дні походу мені неважко було переконати його, ніби це Атакамська пустеля. Адже я там був колись. Але потім хлоп'я почало вимагати «гумових дерев» і колібрі, його матері раптом стала потрібна хіна, а кузен неодмінно хотів знайти світних комах. Слово честі, я вичерпав усю свою винахідливість, вигадуючи їм всяку всячину. Після того як мені вдалося, правда з великими труднощами, примусити їх повірити, що перед ними не жирафи, а страуси, я не знав уже, що й вигадувати, Негоро! Та й «мій юний друг» не дуже-то вірив моїм поясненням, особливо коли ми натрапили на сліди слонів. А тут ще звідкись взялися гіпопотами! Адже ти розумієш, Негоро, що гіпопотами і слони такі ж недоречні в Америці, як чесні люди в бенгельській каторжній тюрмі. Потім, на моє лихо, старий негр десь надивав під деревом колодки та кайдани, які покинули, тікаючи, раби. І, нарешті, десь недалеко заричав лев. Не міг же я запевняти, що це мурликає приручена кішка! Мені залишилося тільки скочити на коня і тікати геть.

— Розумію, — відповів Негоро. — І все ж мені б хотілося, щоб вони зайшли ще хоч на сотню миль у глиб країни.

— Я зробив усе що міг, друже, — сказав Герріс. — До речі, добре, що ти йшов на значній відстані од нас. Про твою присутність догадувалися. І знаєш, там була собачка — Дінго. Вона, здається, не дуже тебе любить. Що ти зробив цій тварині?

— Нічого, — кинув Негоро, — але незабаром я зажену кулю в її довбешку.

— Те саме зробив би й тобі Дік Сенд, коли б твоя особа наблизилася хоч на двісті кроків до нього. А треба признатися, «мій юний друг» — чудовий стрілець. І я тобі скажу щиро — він молодчина.

— Яким би він не був молодцем, Герріс, але дорого заплатить за свою зухвалість, — відповів Негоро, і на його фізіономії з'явився вираз невблаганної жорстокості.

— Гаразд, — прошепотів Герріс. — Видно, ти залишився таким же, яким я тебе завжди знав. Подорожі не змінили тебе.

Трохи помовчавши, він продовжував.

— До речі, Негоро, — сказав він, — коли я тебе так несподівано зустрів поблизу розбитого корабля біля гирла Лонги, ти встиг тільки показати мені цих людей і попросити завести їх якомога далі в глиб так званої Болівії. Але ти ні слова не сказав про те, що робив останні два роки! А два роки в нашому бурхливому житті — це немало, друже! З того часу, як старий Альвец, в якого ми служили тільки скромними агентами, послав тебе із Кассанго з караваном рабів, я більше нічого про тебе не чув. Відверто кажучи, я навіть думав, що в тебе були якісь неприємності з англійськими патрульними суднами і що тебе вже повісили!

— Трохи, трохи цього не сталося, Герріс.

— Нічого, не сумуй, Негоро. Шибениці тобі все одно не минути.

— Дякую!

— Нічого не поробиш, — зауважив Герріс з філософською байдужістю. — В нашому ремеслі можливе й таке. Якщо вже займаєшся работоргівлею на африканському узбережжі, то не розраховуй на мирну і безболісну смерть. Значить, тебе піймали!

— Так.

— Англійці?

— Ні, португальці.

— До чи після того, як ти здав товар? — спитав Герріс.

— Після... — відповів Негоро, повагавшись. — З португальцями тепер стало важче. Вони вдають, ніби проти работоргівлі, коли вже добре нажились на ній! На мене тось доніс, за мною стежили. Потім мене піймали.

— І засудили?

— На довічну каторгу в Сан-Паоло-де-Луанду.

— Тисяча чортів! — вигукнув Герріс. — Каторга! Дуже нездорове місце для людей, які звикли жити на вільному повітрі! Я, здається, краще волів би вмерти на шибениці!

— Повішений не може втекти, — відповів Негоро, — а з тюрми...

— Ти втік?

— Так, Герріс. Через два тижні після того, як мене привезли на каторгу, мені пощастило захватитися в трюмі англійського пароплава, що йшов в Окленд до Нової Зеландії. Бочка з водою і ящик з консервами, між якими

я заховався, годували й напували мене протягом усієї подорожі. Я страшенно страждав від темряви і задухи в трюмі. Але нічого було й думати вийти на палубу, поки судно було у відкритому морі: я знав, що як тільки виткну носа з трюму, мене негайно ж посадять назад, і мої тортури відновляться. Крім того, після прибуття в Окленд мене передадуть англійській владі. Там мене закують в кайдани і повернуть на каторгу в Луанду або повісять, як ти казав. Ось чому я волів подорожувати інкогніто.

— І не платити за переїзд! — вигукнув Герріс сміючись. — Тобі не соромно, друже? Їхати зайцем та ще й на дармових харчах.

— Так, — зітхнув Негоро, — тридцять днів просидіти на дні трюму!

— Але ж все це вже минуло, Негоро. Отже, ти приїхав до Нової Зеландії, в країну маорійців? Але ти там не залишився. Як же ти повернувся? Знову у трюмі?

— Ні, Герріс. Сам розумієш, я бажав лише одного — повернутися до Анголи і знову взятися за прибуткову торгівлю.

— Так, — зауважив Герріс, — ми любимо своє діло... за звичкою!

— Протягом вісімнадцяти місяців...

Раптом Негоро перервав розповідь. Він схопив Герріса за руку і почав прислухатися.

— Герріс, — сказав він пошепки, — мені почулося шарудіння в заростях папірусу.

— Справді, — відповів Герріс, схопивши рушницю, і приготувався стріляти.

Вони підвелися, сторожко озираючись і пильно прислухаючись.

— Нічого немає, — сказав Герріс. — Це після дощів прибавилося води в струмку, і він шумить. За ці два роки ти дуже одвик від лісових звуків. Але це не біда, звикнеш знову. Ну, розкажуй далі про свої пригоди. Коли я знатиму, що було з тобою, ми поговоримо про майбутнє.

Негоро і Герріс знову сіли під смоковницею. Португалець продовжував перервану розповідь:

— Протягом вісімнадцяти місяців я животів в Окленді. З пароплава я вислизнув так, що мене ніхто не помітив, але в кишені у мене не було жодного піастра, жодного долара! Щоб не пропасти, мені довелося заробляти чим прийдетьсяся.

— Та що ти, Негоро! Невже ти працював як якась чесна людина?

— А що ж ти думаєш, Герріс?

— Бідолаха!

— Я весь час намагався вибратися звідти, але все не траплялося нагоди. Нарешті в Оклендський порт прийшло китобійне судно «Пілігрим».

— Той самий корабель, що розбився біля берегів Анголи?

— Той самий, Герріс. Місіс Уелдон з сином і кузенем мали їхати на ньому пасажирами. Як досвідченому морякові — адже я колись служив другим помічником капітана на невільничому судні, — мені нічого було боятися роботи на судні. Я запропонував свої послуги капітанові «Пілігрима», але в нього екіпаж був укомплектований. На превелике щастя, з шхуни-брига утік кок. Той не моряк, хто не вміє куховарити. Я назвав себе досвідченим коком. Кращого не було, і мене найняли. Через кілька днів «Пілігрим» залишив Нову Зеландію.

— Але ж, як розповідав «мій юний друг», «Пілігрим» не мав наміру плисти до берегів Африки! Як же він потрапив сюди?

— Дік Сенд, мабуть, і досі цього не розуміє, та наврояд чи й взагалі коли зрозуміє, як це сталося, — відповів Негоро. — Але тобі, Герріс, я охоче поясню все, а ти, якщо захочеш, можеш повторити це «своєму юному другу».

— Аякже! — сміючись сказав Герріс. — Розповідай, друже, розповідай.

— «Пілігрим», — почав Негоро, — йшов рейсом до Вальпарайсо. Коли я наймався на судно, то думав добратися до Чілі напівдорозі між Новою Зеландією і Анголою, і я наблизився б на кілька тисяч миль до західного узбережжя Африки. Але сталося так, що через три тижні після відплиття з Окленда капітан Гуль з усією командою «Пілігрима» загинув під час полювання на кита. У той день на борту залишилися тільки два моряки: Дік Сенд і кок Негоро.

— І ти почав командувати кораблем? — спитав Герріс.

— Спочатку у мене дійсно промайнула така думка. Але я побачив, що мені не довіряють. На кораблі було п'ять негрів — всі силачі і до того ж вільні люди! При таких умовах я все одно не зміг би стати господарем

на борту. Добре розміркувавши, я залишився тим, ким був — судовим коком «Пілігрима».

— Отже, корабель зовсім випадково потрапив до берегів Африки?

— Та ні, Герріс, — відповів Негоро. — Випадковою була тільки наша з тобою зустріч: торговельні справи привели тебе саме на той берег, де зазнав катастрофи «Пілігрим». Те, що судно потрапило до Анголи, — результат мого втручання, мого прихованого бажання бути тут. «Твій юний друг» справжня дитина у мореплаванні: він умів визначати місцезнаходження свого корабля тільки за допомогою лага і компаса. І от одного чудового дня лаг одірвався й загинув. А другої не менш чудової ночі я підклав під компасну коробку залізний брусок і тим відхилив стрілку компаса. «Пілігрим», підхоплений сильною бурею, збився з курсу. Дік Сенд не міг зрозуміти, чому так затягується подорож. А втім, на його місці розгубився б і досвідчений моряк. Хлопчик навіть і не підозрював, що ми обігнули мис Горн. Але я розпізнав його в тумані. Незабаром я прийняв залізяку, і компас знову почав правильно показувати напрям. Корабель, гнаний сильним ураганом, стрімголов летів на північний схід до берегів Африки, саме до Анголи, куди я й прагнув дістатися!

— І саме в цей час, — підхопив Герріс, — випадок привів мене на цей берег, ніби нарочито для того, щоб зустріти тебе і стати провідником твоїм славним супутникам у глиб країни. Вони так вірили, що це Америка, і тому мені легко було видати Анголу за Нижню Болівію. Вони і справді трохи схожі між собою.

— Так, Ангола здалася їм Болівією. Адже «твій юний друг» теж помилково вважав острів Трістан-да-Кунья за острів Пасхи.

— Кожний міг би помилитися на його місці, Негоро.

— Знаю, Герріс, отож я й хотів використати цю помилку. Ось чому місіс Уелдон і її супутники потрапили в Африку і ночують просто неба за сотню миль від берега, куди я їх і хотів завести!

— Проте вони тепер знають, де перебувають.

— Це вже не має значення, — вигукнув Негоро.

— Що ти збираєшся робити далі? — спитав Герріс.

— Та вже щось робитиму! — відповів Негоро. — Розкажи краще, Герріс, як поживає наш хазяїн Альвец. Адже я не бачив його два роки.

— О, старий пройдисвіт почуває себе чудово! — відповів Герріс. — Він буде дуже радий тебе бачити.

— Він і досі живе в Біхе? — спитав Негоро.

— Ні, друже, уже з рік тому Альвец перевів свою «контору» в Казонде.

— А як його справи?

— Добре, сто чортів! — вигукнув Герріс. — Хоч, треба сказати, з кожним днем торгувати рабами стає все важче, особливо на цьому узбережжі. Португальська влада, з одного боку, англійські патрульні судна, з другого, всіляко перешкоджають вивозу рабів. Тільки в одному місці, на півдні Анголи, поблизу Моссамедеса, можна більш-менш спокійно вантажити негрів. Ось чому зараз усі бараки переповнені невільникми. Ми чекаємо кораблів, щоб перевезти їх до іспанських колоній. Проте, щоб відправити товар через Бенгелу і Сан-Паоло-де-Луанду, не може бути й мови. Губернатор і чиновники не хочуть навіть і слухати про це. Старий Альвец подумує про те, щоб перенести ринки рабів у внутрішні області Африки. Він має намір спорядити караван до берегів Ньянгве і Танганьїки, де можна вигідно обміняти дешеві тканини на слонову кістку з рабів.

Поки що нецогано налагоджена торгівля з Верхнім Єгиптом і Мозамбіком, який постачає рабів Мадагаскару. Але я боюся, що скоро прийде час, коли работоргівлею не можна буде займатися.

Англійці захоплюють території у внутрішній Африці. Місіонери все частіше з'являються тут і діють проти нас. Отой Лівінгстон, — щоб йому добра не було, — закінчив дослідження області Великих озер і, кажуть, збирається рушити в Анголу. Та ще, говорять, якийсь лейтенант Камерон хоче пересікти весь континент зі сходу на захід. Побоюючись, що й американець Стенлі, зробить те саме. Усі ці експедиції тільки нашкодять нам, Негоро, і якби ми добре розуміли свої інтереси, жоден з цих незваних гостей не повернувся б до Європи, щоб патякати там про те, що вони бачили в Африці!

Коли б хтось почув розмову цих мерзотників, він подумав би, що це розмовляють два поважних комерсанти, які нарікають на те, що справи йдуть гірше. Хто повірив би, що йдеться не про мішки з кавою або цукром, а про торгівлю людьми? Работорговці втратили почуття справедливості і несправедливості. Вони зовсім загубили мо-

ральне обличчя, беручи участь в страшних звірствах африканської работоргівлі.

Герріс мав рацію, коли говорив, що цивілізація потроху проникає і в цю дику країну по слідах тих відважних мандрівників, імена яких нерозривно зв'язані з відкриттями в Екваторіальній Африці. Такі герої, як Девід Лівінгстон, а далі Грант, Спик, Бертон, Камерон, Стенлі, залишили про себе нев'ягучу славу як благодійники людства.

Герріс з розмови узнав, як Негоро жив останні два роки, і переконався, що той не змінився. Колишній агент работорговця Альвеца після втечі з каторжної тюрми в Луанді готовий був знову взятися за колишні діла. Проте Герріс не знав, що Негоро задумав зробити з людьми, які вважали катастрофи на «Пілігримі». Він спитав свого співучасника:

— А тепер скажи, що ти збираєшся зробити з цими людьми?

— Частину продам у рабство, а решту... — відповів Негоро відразу, як людина, що вже давно все обміркувала.

Португалець не закінчив фрази, але вираз жорстокості на його обличчі був красномовніший за будь-які слова.

— Кого ти продаси? — спитав Герріс.

— Негрів, які супроводжують місис Уелдон, — відповів Негоро. — За старого Тома, мабуть, багато не дадуть, але інші чотири — міцні хлопці, і за них можна взяти добру ціну на ринку в Казонде!

— Непогано вирішив, Негоро! — сказав Герріс. — Чотири дужих негри, звиклих до роботи, мало схожі на цих тварюк, яких доставляють із внутрішніх областей континенту. Цілком зрозуміло, що їх можна продати з великою вигодою. Раби, що народилися в Америці і пригнані на ринки Анголи, — це рідкісний товар! Проте, — додав американець, — ти не сказав мені, скільки було грошей на борту «Пілігрима».

— Лише кілька сотень доларів вдалося мені врятувати. На щастя, в мене є надія одержати ще деякі гроші...

— Які, друже? — спитав зацікавлено Герріс.

— Різні, — відповів Негоро. Здавалося, він шкодував, що сказав зайве.

— Отже, лишається прибрати до рук цей цінний товар, — зауважив Герріс.

— Хіба це так важко? — спитав Негоро.

— Ні, друже. За десять миль звідси на березі Кванзи стоїть табором невільничий караван, який веде араб Ібн-Хаміс. Він чекає тільки мого повернення, щоб рушити далі на Казонде. Караван супроводжують тубільні солдати, і їх цілком досить, щоб схопити Діка Сенда і його супутників. Якщо «моєму юному другові» спаде на думку вирушити до річки Кванзи...

— А якщо він не піде туди? — спитав Негоро.

— Напевно, піде, — відповів Герріс. — Хлопець розумний, але він не підозрює про небезпеку, яка підстерігає його там. Дік Сенд не захоче повертатися на узбережжя тією дорогою, якою ми йшли сюди. Він міг би заблудитися в нетрях. Я певний, що хлопець шукатиме якоїсь річки, що тече в океан, і спробує спуститися вниз за течією на плоту. У нього немає іншого вибору. Я його знаю — він так і зробить.

— Так... мабуть, — відповів, подумавши, Негоро.

— Не «мабуть», а безумовно, — продовжував Герріс. — Знаєш, Негоро, я так упевнений в цьому, ніби «мій юний друг» призначив мені побачення на березі Кванзи.

— Гарзд, — відповів Негоро, — рушаймо. Я теж знаю Діка Сенда. Він не витрачатиме жодної хвилини, а нам треба його випередити.

— Ну що ж, рушаймо, друже!

Герріс і Негоро підвелися. Раптом якийсь шум привернув увагу португальця. Затремтів високий папірус. Негоро скам'янів, схопивши Герріса за руку.

Несподівано пролунало приглушене гавкання, і з заростей вибіг великий собака. Шерсть його була наїжена, паща широко відкрита. Він готовий був накинутись на людей.

— Дінго! — вигукнув Герріс.

— О, цього разу він не втече од мене! — кинув Негоро.

І в ту мить, коли Дінго збирався кинутися на нього, Негоро вихопив у Герріса рушницю, швидко прицілився і вистрілив. Собака жалісно заскавучав і зник у густому чагарнику над ручаєм.

Негоро відразу спустився берегом до води.

Крапельки крові залишилися на деяких стеблах папірусу, кривавий слід тягнувся по прибережних камінцях.

— Нарешті я розраховувався з цією проклятою твариною! — вигукнув Негоро.

Собака жалисно заскавучав і зник у чагарнику.

Герріс мовчки спостерігав цю сцену.

— За що цей собака не любить тебе, Негоро?

— Не любив, але тепер уже кінець!

— І за віщо він тебе так ненавидів, друже?

— У нас старі рахунки.

— Старі рахунки?.. — повторив Герріс.

Негоро більше нічого не сказав, і Герріс вирішив, що португалець приховує від нього якусь давню історію. Проте він не наполягав більше.

Через кілька хвилин обидва вони вже йшли лісом уздовж струмка до Кванзи.

Розділ третій

ЗА СТО МИЛЬ ВІД БЕРЕГА

«Африка!» Це грізне слово в теперішніх обставинах заступило слово «Америка». Воно не виходило з голови Діка Сенда. Пригадуючи тепер події останніх тижнів, юнак питав себе: чому «Пілігрим» опинився біля цього небезпечного берега? Як трапилося, що він обігнув мис Горн і перейшов з одного океану в другий? Тільки тепер Дік Сенд зрозумів, чому, незважаючи на швидкий хід корабля, так довго не з'являлася земля: судно пройшло вдвоє більше, ніж треба було, щоб дістатися до американського узбережжя.

— Африка! Африка! — повторював Дік Сенд.

Він напружував пам'ять, щоб пригадати усі подробиці цієї загадкової для нього подорожі. Він пригадав, як розбився перший компас, як чомусь обірвався лаг, а це позбавило його змоги перевіряти швидкість руху «Пілігрима». І раптом йому спало на думку, що компас було навмисне зіпсовано.

«Так,—думав він,—на кораблі залишився тільки один компас. Показників його не можна було контролювати! Якось уночі мене розбудив крик старого Тома: Негоро був на кормі. Він упав на компасну коробку. Чи не пошкодив він компас?»

Немов промінь осяяв розум Діка Сенда. Він майже розгадав таємницю. Дік починав розуміти, якою підозрілою була поведінка Негоро. Саме його злочинна рука

призвела «Пілігрим» до загибелі, а тепер поставила у таке загрозове становище всіх, хто врятувався після катастрофи.

Але хто ж був цей негідник? Він твердив, що ніколи не був моряком. Та хіба недосвідчений моряк здатний здійснити такий мерзенний задум, що привів корабель до берегів Африки?

В усякому разі, коли ще і залишались нез'ясованими деякі обставини минулого, то сучасне було цілком ясне. Юнак добре знав, що він в Африці, мабуть у найнебезпечнішій її частині — Анголі, за сотню миль від берега. В нього не було сумніву, що Герріс зрадив їх. І цілком природною, логічною була думка про те, що американець і португалець уже давно знайомі; фатальний випадок звів їх на цьому узбережжі, і вони склали змову проти пасажирів «Пілігрима».

Що ж задумали оті мерзенні авантюристи? Можна було припустити, що жорстокий Негоро хоче захопити Тома і його товаришів, щоб продати їх у неволю в цій країні работоргівлі. Зрозуміло і те, що розлючений португалець намагатиметься помститися йому, Дікові Сенду, за старі «образи». Але місіс Уелдон, мати з маленькою дитиною, — що замислив проти них цей негідник?

Якби Діку Сенду пощастило підслухати розмову Герріса з Негоро, він знав би напевно, яка небезпека погрожує місіс Уелдон, неграм і йому самому.

Становище було жахливим, але юнак не втрачав мужності. Він був капітаном на морі і залишився капітаном і на суходолі. На його обов'язку лежало врятувати місіс Уелдон, маленького Джека і всіх інших. Він нестиме відповідальність за їх долю до кінця!

Протягом двох-трьох годин Дік Сенд зважував шанси на добре й лихе — на жаль, останнього було більше! — в теперішньому, і в майбутньому. Потім він звівся на рівні ноги, сповнений твердої рішучості і спокою.

Вранішнє проміння уже освітило верховіття дерев. Усі спали, крім юнака і Тома.

Дік Сенд підійшов до старого.

— Том, — сказав він йому тихо, — ви чули рикання лева, ви бачили колодки работорговців. Чи знаєте ви, що ми в Африці?

— Так, капітане, я це знаю.

— Гарзд, Том. Але не говоріть жодного слова про це

ні місці Уелдон, ні вашим товаришам! Ніхто, крім нас, не повинен цього знати. Не треба нікого лякати...

— Так... Ваша правда, — відповів Том.

— Том, — продовжував юнак, — треба подвоїти пильність. Ми у ворожій країні. Страшна країна і страшні вороги! Нашим супутникам ми скажемо, що Герріс зрадив нас; цього цілком досить, щоб насторожити їх. Нехай вони думають, що нам загрожують лише напади тубільців.

— Ви можете цілком покластися на відвагу і відданість моїх товаришів, капітане.

— Я знаю це. Знаю, що можу покластися на ваш здоровий розум і досвід. Адже ви не відмовитесь мені допомогти, Том?

— В усьому і завжди, капітане.

Рішення Діка Сенда підтримав і схвалив старий негр. На щастя, зрада Герріса була викрита раніше, ніж він встиг здійснити свій лихий план, тому юнакові та його супутникам не загрозувала поки що безпосередня небезпека. Знайдені кайдани рабів, а потім несподіване рикання лева передчасно викрили американця. Герріс зрозумів, що його викрито, і втік, не довівши, як видно, маленький загін до того місця, де на нього мали напасти. Поведінка Дінго свідчила про те, що Негоро останні дні був поблизу загону. Португалець, мабуть, уже зустрівся з Геррісом, і тепер вони разом щось замишляють проти людей з «Пілігрима». У всякому разі на загін, як думав юнак, вони нападуть не раніше як через кілька годин, і він вирішив використати цей час.

План його полягав у тому, щоб якомога швидше повернутися на узбережжя — юнак мав підставу вважати, що це узбережжя Анголи. А потім рушити ним на північ чи на південь і дістатися до найближчого селища, де португальська влада візьме їх під свій захист і допоможе їм повернутися на батьківщину.

Але яким шляхом іти на узбережжя? Повертатися назад уже пройденими стежками? Дік Сенд не вважав такий крок розумним, бо тоді вони неодмінно зустрінуться з Геррісом. Американець не помилявся, коли твердив, що обставини примусять юнака обрати коротший шлях.

Справді, було б дуже необачно повертатися пройденим шляхом через хащі — вони прийшли б лише до того місця, де судно зазнало катастрофи. Це дозволило б і

Негоро з спільниками піти прямо за ними. Щоб не залишати після себе слідів, треба було спуститися до океану річкою.

Такий маршрут був безпечнішим і з іншого боку: можна було менше боятися нападів хижих звірів, які, на щастя, досі не підходили близько. На річці не така страшна була б зустріч і з тубільцями. На міцному плоту добре озброєні Дік Сенд і його товариші могли б краще боротися.

Крім того, подорож водою була б зручною і для місцес Уелдон та маленького Джека — адже вони так стомилися в дорозі. Звичайно, якби вирішили йти лісом, то дитину можна було б нести на руках. Але якби і місцес Уелдон знесиліла, то довелось б сплести із гілок ноші, бо тепер уже не було коня Герріса, і двом неграм з п'яти нести в них жінку з дитиною. А Дік Сенд хотів, щоб усі його товариші мали вільні руки на випадок несподіваного нападу.

Нарешті, спускаючись за течією річки, юнак відчував би себе в своїй стихії.

Залишалось з'ясувати, чи є поблизу якась повноводна річка. Дік Сенд думав, що є, і ось чому.

Річка, яка впадала в Атлантичний океан біля місця катастрофи «Пілігрима», не могла текти ні на північ, ні на схід, бо гори, які мандрівникам здалися Андами, перегороджували на обрії її течію. Отже, річка або починалася на тих висотах, або, не доходячи до гір, круто повертала на південь. І все-таки в обох випадках вона була десь недалеко. Дік Сенд сподівався незабаром знайти цю річку. Можливо, не дійшовши до цієї великої річки, — а вона мала право так називатися, бо впадала прямо в океан, — вони натраплять на її притоку, якою маленький загін зможе спуститися до океану. В усякому разі десь недалеко був якийсь водний шлях.

Справді, протягом останніх миль подорожі рельєф змінився: схили гір стали пологішими, а земля вологою. В багатьох місцях в траві в'юнилися струмочки, що свідчило про наявність великої кількості підгрунтових вод. В останній день походу загін ішов уздовж струмка, вода якого була червоною від залізної руди, вимитої з берега. Відшукати струмок було неважко. Звичайно, плисти плотом по цьому стрімкому і порожистому ручаю було неможливо. Але, йдучи вздовж його берега, загін

неодмінно дістався б до повноводнішої річки, в яку він впадає.

Порадившись з старим Томом, Дік Сенд прийняв цей простий план. Починало світати, і мандрівники прокинулися один за одним. Місіс Уелдон передала маленького Джека, який ще спав, на руки Нан. Дитина була такою блідою від пропасниці, що на неї боляче було дивитись.

Місіс Уелдон підійшла до Діка Сенда.

— Дік,— спитала вона, оглядаючись навколо,— а де ж Герріс? Я його не бачу.

Юнак вирішив не порушувати віри в те, що вони в Болівії. Але зраду американця він не збирався приховувати. Тому не вагаючись він одповів:

— Герріса більше нема тут.

— Він поїхав уперед? — спитала місіс Уелдон.

— Він утік, місіс Уелдон,— сказав Дік Сенд.— Герріс виявився зрадником. Він діяв разом з Негоро, вони змовились і затягли нас сюди.

— З якою метою? — спитала схвильовано місіс Уелдон.

— Я цього не знаю,— відповів Дік Сенд.— Знаю тільки, що нам негайно треба повернутися на узбережжя океану.

— Ця людина... зрадник! — повторила місіс Уелдон.— Я це відчувала. І ти гадаєш, Дік, що вони змовилися з Негоро?

— Так, місіс Уелдон. Негідник Негоро йшов весь час по наших слідах. Як видно, випадок звів цих двох мерзотників і...

— І я сподіваюсь, що вони не розстануться, доки не потраплять мені під руку,— сказав Геркулес.— Я стукну їх лобами так, що аж голови розлетяться, — додав велепень, розмахуючи величезними кулаками.

— Що буде з моєю дитиною? — вигукнула місіс Уелдон.— Я так сподівалася знайти для неї захист на гацієнді Сан-Феліче!

— Джек одужає,— сказав старий Том,— як тільки ми дійдемо до узбережжя — там повітря здоровіше.

— Дік,— знову почала місіс Уелдон,— чи ти певен, що Герріс зрадив нас?

— Так, місіс Уелдон,— відповів юнак, який хотів уникнути докладних пояснень про це.

І, пильно дивлячись на старого негра, він додав:

— Уночі Том і я викрили його зраду. І коли б він не втік на коні, я б убив його.

— Отже, гацієнда...

— Нема ніякої гацієнди, ні села, ні ґелища у цих місцях,— відповів Дік Сенд.— Місіс Уелдон, я повторюю: нам треба негайно повернутися на узбережжя.

— Тією самою дорогою, Дік?

— Ні, місіс Уелдон, ми спустимося до океану по річці—це безпечніше і не так стоить. Ще кілька миль пішки, я певен, що...

— О, я сповнена сил, Дік! — вигукнула місіс Уелдон, переборюючи свою слабкість.— Я зможу йти! Я понесу свою дитину!

— А ми ж нащо, місіс Уелдон?— заперечив Бат.— Ми понесемо вас обох.

— Так, так,— підхопив Остін.— Ми зробимо ноші із ґілок...

— Дякую, друзі мої,— відповіла місіс Уелдон,—але я краще йтиму сама. Я піду пішки. Рушаймо!

— Рушаймо! — повторив за нею юнак.

— Дайте мені Джека,—сказав Геркулес, беручи дитину з рук Нан.— Я стомлююсь, коли мені нічого нести.

І бравий негр так легенько взяв хлоп'ятко на свої дужі руки, що воно навіть не прокинулося.

Пильно оглянули зброю. Рештки харчів склали в один мішок. Актеон скинув цей мішок собі на спину; отже, у інших негрів звільнилися руки.

Кузен Бенедикт першим приготувався в дорогу, його довгі ноги були немов з сталі і не знали втоми. Чи помітив він зникнення Герріса? Про це важко сказати. Йому було взагалі байдуже до Герріса, особливо ж тепер, коли його спіткало найстрашніше лихо: кузен Бенедикт загубив лупу й окуляри.

Щоправда, Бат знайшов ці обидві речі у високій траві поблизу привалу, але за порадою Діка Сенда сховав їх. В такий спосіб сподівалися, що велика дитина поводитиме себе спокійно в поході, бо вчений, як кажуть, не бачив нічого далі свого носа.

Його поставили між Актеоном і Остіном і заборонили одходити від них. Бідолашний кузен Бенедикт не намагався навіть заперечувати, він покірно плентався за своїми супутниками, як той сліпий за поводитирем.

Маленький загін не пройшов і п'ятдесяти кроків, як старий Том раптом зупинився.

— А Дінго? — вигукнув він.

— Справді, Дінго немає! — відповів Геркулес.

І своїм гучним голосом негр почав кликати пса.

Відповіді не було.

Дік Сенд мовчав. Він шкодував, що пропав собака, який завжди оберігав маленький загін від усяких несподіванок.

— Чи не побіг собака за Геррісом? — спитав Том.

— За Геррісом? Ні... Але він міг натрапити на слід Негоро, — відповів Дік Сенд. — Дінго весь час почував, що той іде за нами.

— Цей проклятий кок уб'є собаку! — вигукнув Геркулес.

— Якщо Дінго не задушить його раніше! — заперечив Бат.

— Можливо, — сказав юнак. — Але ми не можемо затримуватися із-за собаки. Коли Дінго живий, він такий розумний, що зуміє знайти нас. Вперед!

Стояла спека. З самого ранку великі хмари затягли обрій. Парило—треба було сподіватися грози. Напевне, день не мине без грому. На щастя, у лісі, хоч він і порідшав, було прохолодно. То тут, то там серед високих дерев траплялися чималі галявини, вкриті високою жорсткою травою. Місцями на землі лежали величезні скам'янілі стовбури дерев — ознака кам'яновугільних ґрунтів, які часто зустрічаються на африканському континенті. На зеленому килимі галявин рябіли барвисті квіти: жовтий та синій імбир, світлі лобелії, багряні орхідеї; над квітами роїлися хмари комах.

Непроникливі хащі вже зникли, але породи дерев вражали своєю різноманітністю. Тут росли оливки, сорт пальм, які дають олію, що дуже ціниться в Африці; кущі бавовника висотою у два метри і вище, з деревуватим стеблом; з бавовника добувають довге шовковисте волокно, майже таке, як фернамбукське¹.

Із стовбурів копала крізь щілини, проточені в корі хоботками комах, сочилась ароматна смола; вона текла і застигала на потребу тубільців. Росли тут лимонні де-

¹ Фернамбук — штат на північному сході Бразилії, де культивують бавовник.

рева, дикі гранати, а також десятки інших порід дерев — все це свідчило про виключну родючість цього плато Центральної Африки. У повітрі стояв тонкий аромат ванілі, але важко було сказати, який саме куш так приємно пахне.

Зелень дерев і кущів вражала своєю свіжістю, хоч стояла засушлива пора року і грози тільки зрідка зрошували цю чудову землю. Пора пропасниць була якраз в розпалі, але, як зауважив Лівінгстон, хворий міг позбутися пропасниці, залишивши місце, де він захворів нею. Дік Сенд знав про це з опису Африки великим мандрівником і сподівався, що зміна місця буде корисною для Джека. Коли звичайний час приступу минув, а дитина продовжувала спокійно спати на руках у Геркулеса, Дік Сенд поділився своїми надіями з місіс Уелдон. Йшли вперед обережно і швидко. Подекуди виднілися сліди людей чи тварин. Там, де гілки чагарника були вже поламані і розсунуті, йти було легше. Але здебільшого подорожнім доводилося перемагати численні перешкоди, що затримувало їх просування вперед, а це завдавало прикросів Дікові Сенду. Переплутані ліанами дерева стояли, як щогли з безладно заплутаним такелажем. Гілки деяких дерев нагадували криві дамаські клинки, леза яких утикані довгими колючками. Змієподібні ліани завдовжки п'ятдесят-шістдесят футів слалися по землі і кололи подорожніх своїми гострими колючками. Негри сокирами прорубували стежку серед ліан. Але що можна зробити, коли ліани обплутали дерева від самої землі аж до верховіть?

Тваринний світ у цій частині Африки був не менш цікавий, ніж рослинний. Сила-силенна птахів літала під склепінням лісу. Але люди, що непомітно й швидко пробиралися лісом, і не намагались підстрілити їх. Тут були великі зграї цесарок, рябчиків різних порід, до яких важко наблизитися, були і деякі з тих птахів, яких у Північній Америці називають «віп-пур-віл», тобто так, як вони кричать. Дік Сенд і Том могли б подумати, що потрапили в якусь частину Нового Світу. Проте вони знали справжнє своє становище.

На щастя, дикі звірі, такі небезпечні в Африці, не наближались до маленького загону. Подорожні знову побачили жирафів, яких Герріс намагався був видати за страусів. Ці швидкі тварини миттю зникли, налякані не-

звичайною для них появою загону людей у цих лісах. Десь далеко на обрії здіймалася до неба густа хмара курави: це табун буйволів біг з таким шумом, ніби їхали навантажені вози.

Дік Сенд вів свій загін на протязі двох миль уздовж струмка. Йому хотілося якнайшвидше вивести своїх товаришів до річки, яка тече в океан. Він вважав, що це зменшить небезпеку і втому під час подорожі.

До обіду пройшли три милі без жодної неприємної зустрічі. Про Герріса і Негоро не було ні слуху, ні духу. Дінго також не повертався. Треба було зупинитися, щоб відпочити та попоїсти.

Загін розташувався в заростях бамбука, який цілком заховав його.

Під час їди майже не говорили. Місіс Уелдон знову взяла на руки хлопчика і не зводила з нього очей. Істи вона не могла.

— Вам конче треба підкріпитися, місіс Уелдон, — повторював Дік Сенд. — Що станеться з вами, якщо ви знесилієте? Іжте, їжте! Ми незабаром знову рушаємо, знайдемо річку, і вона донесе нас до океану.

Місіс Уелдон дивилася Дікові Сенду в очі, коли він говорив це. В погляді юнака світилася відвага й воля.

Дивлячись на нього, на п'ятох негрів, таких відданих і стійких людей, жінка і мати розуміла, що нема чого впадати в розпач. Та й чому губити надію? Адже вона вірила, що перебуває на гостинній землі. Зрада Герріса, на її думку, не могла мати серйозних наслідків. Дік Сенд, догадуючись про її настрій, уникав зустрічі з її очима.

Розділ четвертий

БЕЗДОРІЖЖЯМ АНГОЛИ

У цю мить маленький Джек прокинувся і схопив рученятами матір за шию. Очі в нього були ясні. Пропасниця не поверталась.

— Тобі краще, мій дорогий? — спитала місіс Уелдон, притискаючи до серця хвору дитину.

— Так, мамо, — відповів Джек, — тільки пити хочеться.

Мати могла дати хлопчикові свіжої води, і він з задоволенням випив кілька ковтків.

— Де мій друг Дік? — спитав він.

— Я тут, Джек, — відповів Дік Сенд, взявши хлоп'я за руку.

— А мій друг Геркулес?

— Тут і Геркулес, Джек, — відповів велетень, скиливши до нього своє добре обличчя.

— А кінь? — продовжував Джек.

— Кінь? Утік, Джек, — говорив далі Геркулес. — Тепер я буду твоїм конем. Я тебе буду возити. Хіба ти не хочеш, щоб я тебе катав?

— Хочу, — відповів хлопець. — Але як же я правитиму?

— Так ти загнұздай мене, — сказав Геркулес, відкриваючи свого широкого рота, — і можеш смикати за повіді скільки тобі завгодно.

— Ні, я тягтиму помаленьку.

— Даремно! У мене рот міцний.

— А де ж ферма містера Герріса? — спитав хлопчик.

— Незабаром ми прибудемо туди, Джек, — відповіла місіс Уелдон. — Так, незабаром.

— Чи не час рушати? — спитав Дік Сенд, щоб припинити цю розмову.

— Так, Дік, час! — відповіла місіс Уелдон.

Усі підвелись і рушили, зберігаючи установлений порядок.

Щоб не віддалятися од ручая, довелося заглибитися в хащі. Колись тут були протоптані стежки, але тепер вони «умерли», як кажуть тубільці, тобто заросли колючками, кущами й ліанами. Щоб пройти милою цим бездоріжжям, довелося витратити три години. Негри працювали без відпочинку. Геркулес, віддавши маленького Джека на руки Нан, теж взявся за роботу, та ще й як! Він так енергійно рубав сокирою, з шумом вдихаючи повітря, що перед ним виникала просіка, немов випалена вогнем.

На щастя, ця виснажлива робота незабаром закінчилася. Пройшовши милою, потерпілі натрапили на широкий прохід, який, навскоси пересікаючи зарості, вивів їх до струмка, а далі йшов уздовж берега. Це була слонова стежка; мабуть, сотні тварин спускалися на водопій цією частиною лісу. Чималі ями залишили ці величезні товстошкірі на землі, розбухлій від дощів.

Незабаром з'ясувалося, що стежкою користувалися не тільки велетенські тварини. Люди теж не раз ішли цією дорогою, але не з власної волі, а як табун, який жорстокі погоничі ударами нагаїв женуть на бойню. Місцями

зустрічалися купи кісток, останки трупів, пожертвих дикими звірами, іноді ці людські скелети були закуті в кайдани.

У Центральній Африці є немало довгих доріг, які, немов віхами, позначені людськими кістками. Невільничі каравани роблять іноді переходи по кілька сотень миль. Скільки нещасних падає по дорозі під нагаями наглядачів, гине від втоми, виснаження, хвороб! А скількох людей убивають самі работорговці, коли неvistачає харчів! Так! Якщо невилічків нічим годувати, їх убивають з рушниць, рубають шаблями, ріжуть ножами. Така різанина тут зовсім не рідкість!

Отже, це була дорога невилічничих караванів. На протязі милі Дік Сенд і його товариші трохи не на кожному кроці натрапляли на кістки. Наближення людей сполохувало дрімлюг. Великі птахи важко злітали в повітря і кружляли над лісом.

Місіс Уелдон, здавалось, нічого не бачила, хоч і дивилася пильно. Дік Сенд тремтів від думки, що вона почне його розпитувати, бо він сподівався привести загін на узбережжя океану, не розповідаючи супутникам, що Герріс їх по-зрадницькому завів у глиб Екваторіальної Африки. На щастя, місіс Уелдон не усвідомлювала того, що діялося навколо. Вона знову взяла на руки дитину, і сонний Джек захопив її цілком. Нан ішла поруч неї, але ні та, ні друга не задавали Діку запитань, яких він так боявся. Старий Том ішов похнюпившись. Він дуже добре знав, чому стежка вкрита людськими кістками.

Товариші Тома здивовано озиралися навколо: їм здавалося, що вони йдуть величезним цвинтарем, де землетрус зруйнував могили. Але і вони ні про що не питали.

Струмок щодалі ставав ширшим і глибшим, а вода його бігла не так швидко. Дік Сенд сподівався, що струмок або сам стане придатним до плавання, або приведе їх до більшої річки, що впадає в Атлантичний океан.

Юнак вирішив будь-що іти за течією. Тому він без вагання залишив стежку слонів, коли вона одійшла від струмка.

Маленькому загонові знову довелося продиратися крізь густі зарості ліан і чагарників. Майже кожний крок треба було відвойовувати сокирою.

Але цей ліс все ж не був такий непрохідний, як той, що прилягає до узбережжя: дерева тут росли рідше.

Над травною, такою високою, що Геркулес ховався в ній в голзвою, підіймався бамбук. Маленьку групу можна було помітити лише по рухові стебел.

Близько третьої години дня подорожні нарешті вийшли з лісу. Ландшафт докорінно змінився. Перед ними розстигалася безмежна рівнина, яку цілком заливало в період дощів. Багnistий ґрунт був вкритий густим мохом, поверх якого росла чудова папороть. Подекуди височіли круті горби; на їх схилах виднілись брунатні плями залізної руди, що свідчило про багаті мінеральні поклади.

Дік Сенд пригадав, і дуже до речі, те, що він читав про такий ландшафт у книгах Лівінгстона. Не раз сміливий мандрівник потрапляв у зрадливу драговину.

— Увага, друзі, — сказав Дік Сенд, стаючи попереду загону. — Пробуйте ногою ґрунт, перш ніж ступити.

— Дивно! Земля ніби розкисла від дощів. А тимчасом всі останні дні дощів не було, — зауважив Том.

— Не було, а скоро, мабуть, полле. Незабаром буде гроза, — зауважив Бат.

— Отже, треба поспішати, щоб до грози перейти це болото, — сказав Дік Сенд. — Геркулес, візьміть Джека на руки. Бат і Остін допоможуть місіс Уелдон, коли в цьому буде потреба. А ви, містер Бенедикт... Почекайте, що ви робите, містер Бенедикт?

— Я провалююсь, — просто відповів кузен Бенедикт. Він так швидко поринав в болото, немов під його ногами відкрився люк.

Бідолаха був уже по пояс у баговинні. Йому простягли руку, і він виліз на поверхню весь вкритий багновою, проте задоволений, що не пошкодив свою дорогоцінну бляшану коробку. Актеону доручили оберігати короткозорого невдачу від нового падіння.

Кузен Бенедикт невдало «вибрав» яму, в яку провалився. Коли його витягли, на поверхні рідкого багна піднялося безліч пухирців задушливого газу. Лівінгстон теж не раз провалювався по груди в болото і говорив, що ця пориста чорна земля схожа на величезну губку, з якої при кожному кроці бризкають струмки води. Такі місця дуже небезпечні. По такому ніздрюватому ґрунту доведеться йти з півмилі. В одному місці місіс Уелдон по коліна загрузла в твані. Геркулес, Бат та Остін, щоб надалі позбавити жінку таких неприємностей, зробили з бамбу-

ка ноші й умовили її сісти на них. Вона взяла маленького Джека на руки, і всі рушили далі через це проклятує болото.

Йти було дуже важко. Актеон весь час підтримував кузена Бенедикта. Том допомагав Нан, яка без нього загрузла б. Троє негрів несли ноші. Дік Сенд йшов попереду і вибирав дорогу. Це було нелегко. Найкраще було йти по краю болота, вкритому густою, цупкою травою. Але й тут не було іноді на що спертися ногою, і вона провалювалася в грязюку по коліно.

Нарешті о п'ятій годині болото скінчилося, ґрунт став глинястим і міцнішим, хоч під ним і почувалося вологе підґрунтя. Мабуть, ця рівнина лежала нижче рівня сусідніх річок, і вода з них просочувалась у пористий ґрунт.

Стояла страшенна спека. Її не можна було б витримати, коли б між палючим промінням і землею не було заслону із темних грозових хмар. Десь далеко гуркотів грім і миготіла блискавка. Ось-ось могла початися гроза.

Страшенні зливи, ураганний вітер, що вивертає з корінням найміцніші дерева, безперервні блискавки — така жахлива картина африканських стихій. Дік Сенд знав це, і тому наближення грози дуже турбувало його. Залишатися на ніч на цій рівнині було небезпечно: її могло залити. Але попереду Дік не бачив жодного горба, де можна було б знайти пристановище.

Як знайти притулок у цій пустельній, голій улоговині, де не було жодної деревини, жодного куща? Навіть надра землі не могли дати їм захисту, бо вже за два фути від поверхні була вода.

На півночі подорожні помітили пасмо пагорбів, які були немовби межею болотяної рівнини. Кілька дерев чітко вирисовувались на тлі світлої смуги, що відокремлювала обрій від хмар.

Подорожні не знали, чи знайдуть там захисток від грози. Невідомо, що там є. Але принаймні їм не погрожуватиме вода.

— Вперед, друзі мої, вперед, — повторював Дік Сенд. — Ще якихось три милі, і ми виберемося з цієї улоговини.

— Швидше, швидше! — гукав Геркулес.

Ця чудова людина готова була взяти собі на плечі всіх своїх товаришів, щоб винести їх звідси.

Слова Діка Сенда підбадьорили людей, і, перемагаючи втому від денного походу, вони прискорили ходу.

До пагорбів залишалося ще зо дві милі, коли знялася гроза. Проте дощ, якого так боялись, почався не відразу після спалаху блискавки в насичених електрикою хмарах.

Сонце ще не заховалося за обрієм, але скрізь уже потемнішало. Громаддя хмар поволі спускалося; здавалось, що воно ось-ось обрушиться на землю зливою. Червоні і сині зигзаги блискавок перекреслювали небо в тисячі місць, облутуючи рівнину сіткою вогнів.

Кожну секунду Діка і його супутників могла ударити блискавка. На голій рівнині, де не було жодного дерева, група людей могла притягнути електричні розряди. Розбуджений громом Джек сховав обличчя на грудях у Геркулеса. Бідний хлопчик боявся грози, але не хотів показати цього матері, щоб не хвилювати її. Геркулес йшов, широко ступаючи, і заспокоював дитину.

— Не бійся, Джек, — повторяв він, — якщо грім наблизиться до нас, я переламаю його навпіл однією рукою. Адже я сильніший за нього!

І хлопчик заспокоювався, почувуючи силу цього велетня.

Ось-ось мав початися дощ, і тоді з хмар поллються потоки води. Що станеться з місцями Уелдон та її супутниками, якщо вони до того часу не знайдуть пристановища?

Дік Сенд підійшов до старого Тома.

— Що робити? — спитав він.

— Йти вперед, капітане Дік, — відповів Том. — Дощ перетворить цю улоговину на драговину. Залишатися тут не можна.

— Цілком зрозуміло, не можна, Том! Але треба знайти хоч який-небудь притулок! Якби трапилася якась хижа!..

Дік Сенд раптом змовк. Сліпуча блискавка осяяла геть усю рівнину.

— Там за чверть милі щось бовваніє...— вигукнув Дік Сенд.

— Я теж ніби щось бачив! — відповів старий Том, киваючи ствердно головою.

— Табір, — чи не так?

— Так... капітане Дік. Це, здається, табір. Але табір тубільців.

Новий спалах блискавки дозволив краще розглянути цей табір у глибині рівнини. Там симетричними рядами стояло близько сотні конічних наметів заввишки від дванадцяти до п'ятнадцяти футів. Проте людей в таборі не було видно. Якщо вони заховалися в намети, рятуючись від грози, то подорожнім треба було якнайшвидше тікати звідси, незважаючи ні на яку бурю. Якщо ж він покинутий людьми, то загін зможе знайти там захисток.

— Я зараз це з'ясую! — сказав сам собі хлопець.

Потім, звертаючись до старого Тома, він наказав:

— Залишайтеся тут. Хай ніхто не йде зі мною. Я сам піду в табір і подивлюся, що там.

— Дозвольте комусь із нас піти з вами, капітане.

— Ні, Том. Я піду сам! Я підкрадуся непомітно. Чекайте мене!

Маленький загін, на чолі якого йшли Том і Дік Сенд, зупинився. Юнак зник у темряві, яка здавалася непроникною в проміжках між спалахами блискавки.

Кілька великих крапель упали на землю.

— Куди він пішов? — спитала місіс Уелдон, підходячи до старого негра.

— Ми помітили якийсь табір, місіс Уелдон, — відповів Том. — Табір... а можливо, село. Наш капітан пішов на розвідку, перш ніж вести нас туди!

— Місіс Уелдон задовольнилася цією відповіддю.

Трохи згодом Дік Сенд повернувся.

— Ідуть! Ідуть! — радісно крикнув він.

— У таборі нікого немає? — спитав Том.

— Це не табір, — відповів юнак, — і не селище. Це просто мурашники.

— Мурашники! — вигукнув кузен Бенедикт, одразу пожвавішавши.

— Так, містер Бенедикт, але мурашники щонайменше дванадцять футів заввишки... Ми спробуємо заховатися в них.

— У такому разі це мають бути мурашники войовничих термітів, — відповів кузен Бенедикт. — Ці геніальні комахи уміють будувати такі монументальні споруди, які б зробили честь видатним архітекторам!

— Терміти це чи ні, — відповів Дік Сенд, — але доведеться їх виселити і зайняти їхнє місце.

— Вони зжеруть нас! І будуть праві!

— Ходімо! Ходімо!..

Дік Сенд і його супутники по черзі влізли всередину.

— Та підждіть же! — заперечив кузен Бенедикт. — Я вважаю, що такі мурашники зустрічаються тільки в Африці.

— Вперед! — сердито крикнув Дік Сенд, боячись, щоб місис Уелдон не почула останнього слова ентомолога.

Усі поквапливо рушили за Діком Сендом. Почався шалений вітер. Важкі краплі заторохтіли по землі. Через кілька хвилин буря розходилася не на жарт.

Незабаром усі дісталися до конічної споруди, яка була на краю рівнини. Доводилось або терпіти небезпечне сусідство термітів, або якось вигнати їх із житла.

У нижній частині термітника, зліпленій з червонуватої глини, був вузький отвір. Геркулес роздовбав його своїм великим ножом так, що туди могла пролізти навіть така людина, як він.

На превелике здивування кузена Бенедикта, не видно було жодного з тих тисяч термітів, які мали б жити в мурашнику. Невже вони його покинули?

Після розширення отвору Дік і його супутники по черзі влізли всередину. Геркулес прослизнув останнім саме у ту мить, коли злива ринула з такою силою, ніби хотіла погасити блискавки.

Проте всередині конуса шквал був не страшний. Щасливий випадок привів маленький загін у цей притулок, надійніший, ніж намет чи хижа тубільця.

Лейтенант Камерон, захоплюючись тим, що такі маленькі комахи будують такі великі споруди, говорив, що майстерність термітів дивує більше, ніж майстерність стародавніх єгиптян, що спорудили піраміди.

«Щоб зрівнятися з термітами, — говорив він, — людям треба було б побудувати щонайменше гору Еверест».

Розділ п'ятий

ЛЕКЦІЯ ПРО ТЕРМІТІВ У ТЕРМІТНИКУ

Буря лютувала з силою, невідомою у країнах помірною клімату.

Це було щастя, що Дік Сенд і його супутники знайшли таке пристановище!

Справді, дощ падав не окремими краплями, а лив струмками. Іноді потоки води падали на землю суцільною

стіною, немов Ніагарський водоспад. Здавалося, ніби в небесах перекинувся безмежний басейн і вся вода відразу ринула на землю. Така злива вмить перетворює рівнину в озеро, а струмки у бурхливі потоки; річки виходять з берегів і заливають величезні простори. На відміну від помірної зони, де буря минає швидко, люті грози в Африці тривають часом протягом кількох днів. Як може зібратися стільки електрики в хмарах? Звідки береться стільки випарів? Це важко зрозуміти. Одначе буває саме так, і здається, ніби ми переносимося в дивовижну дилювіальну епоху.

На щастя, товсті стіни термітника були непроникними для зливи — в цьому відношенні вони не поступалися навіть перед міцними хатками бобрів, зробленими з утрамбованої землі. Коли б на них обрушився цілий водоспад, навіть і тоді жодна краплина не проникла б всередину мурашника.

Як тільки Дік Сенд і його супутники заволоділи конусом, вони насамперед ознайомилися з його внутрішньою будовою. При світлі ліхтаря вони побачили, що термітник з дванадцять футів заввишки, а діаметром в основі з одинадцять футів. Верхня частина мурашника звужувалась і закруглювалася, немов голова цукру. Стіни досягали близько фута в товщину, уздовж них тяглися просторі поверхи, як у вулику.

Може здатися дивним, що полчища дрібних комах споруджують такі монументальні термітники, і все-таки це безперечний факт. Такі термітники часто зустрічаються у внутрішніх областях Африки. Голландський мандрівник минулого¹ століття Смітмен твердить, що він і чотири його супутники помістилися на вершині одного з таких конусів. Лівінгстон бачив у Лунде багато термітників з червоної глини, висота яких досягала п'ятнадцяти і навіть двадцяти футів. У Ньянгве лейтенант Камерон кілька разів помилявся, вважаючи мурашники за військовий табір. Він бачив велетенські термітники, цілі споруди, які сягали на двадцять, сорок і навіть п'ятдесят футів у висоту. То були великі округлі конусоподібні споруди, які часто зустрічаються в Південній Африці, з боків над ними підносились вузенькі надбудови, ніби дзвіниці собору.

¹ XVIII століття.

Які породи мурашок здатні збудувати такі споруди?

— Войовничі терміти, — не вагаючись відповів кузен Бенедикт, як тільки ознайомився з матеріалом, з котрого збудовано термітник.

Справді, стіни були виведені з червонуватої глини. Якби вони були зліплені з сірої або чорної землі, їх будову слід було б приписати термітам кусючим (*Termes mordax*) або термітам жахливим (*Termes atrox*). Як бачите, у назвах цих комах мало заспокійливого; вони могли подобатися тільки такому пристрасному ентомологу, як кузен Бенедикт.

У центральній частині конуса, де спочатку розташувався маленький загін, не вистачило б місця для всіх, але в камерах, розміщених ярусами, вільно могла поміститися людина середнього зросту. Уявіть собі ряд одкритих ящиків, а в глибині цих ящиків мільйони комірок, які раніше займали терміти, — такою саме і є внутрішня будова термітника. Ящики розташовувались ярусами один над одним, як койки у корабельній каюті. На верхніх «койках» розмістились місіс Уелдон, маленький Джек, Нан і кузен Бенедикт. На нижньому поверсі влаштувались Остін, Бат і Актеон. Дік Сенд, Том і Геркулес залишилися внизу.

— Друзі мої, — сказав юнак двом неграм, — в отвір починає просочуватися вода. Треба зробити насип з глини. Відколюйте глину з нижньої частини стін. Але обережно, щоб не завалити входу — інакше припиниться доступ повітря і ми задихнемося в цьому мурашнику!

— Та ми ж перебудемо тут тільки одну ніч, — відповів старий Том.

— Все одно треба відпочити як слід! Уперше за десять діб ми не спатимемо просто неба.

— Десять діб! — повторив Том.

— До того ж, — додав Дік Сенд, — можливо, ми пробудемо тут і довше, адже конус — надійне пристановище. За цей час я спробую знайти річку — вона повинна бути десь недалеко. Мені здається, що поки ми не зробимо пліт, нам краще не залишати цього притулку. Тут нам не страшна гроза. Отже, за роботу. Зробимо насип і утратуємо підлогу.

Наказ Діка Сенда був відразу ж виконаний. Геркулес сокирою збивав нижній ярус камер — він був із крихкої глини. Її розкидали вниз і майже на фут підняли підло-

гу над болотистим ґрунтом, на якому стояв конус. Дік Сенд стежив за тим, щоб вхідний отвір, через який проходило повітря, залишався відкритим.

Мандрівники могли тільки радіти, що терміти покинули мурашник. Адже якби в будівлі залишилась хоч би частина багатотисячного її населення, люди вже не змогли б зайняти її. Чи давно залишили термітник ці ненажерливі комахи? Це запитання не було зайвим.

Кузен Бенедикт був дуже здивований, що терміти залишили свою домівку. Як він незабаром переконався, це сталося недавно.

Спустившись на підлогу, він ліхтарем почав освітлювати найдальші закутки мурашника і знайшов «головний склад» термітів, тобто місце, де працюють комахи зберігають продовольство для всієї колонії.

Цей склад містився в нижньому ярусі, поблизу «королівської» комірки, комірки матки, яку зруйнував Геркулес разом з комірками для молодих личинок.

Кузен Бенедикт знайшов тут краплинки камеді, яка ще не встигла затвердіти. Отже, терміти зовсім недавно принесли її у склад.

— Ні, ні, — вигукнув він, немовби заперечуючи ко-мусь. — Ні, цей термітник комахи залишили зовсім недавно!

— Хто ж з вами не згодний, містер Бенедикт? — сказав Дік Сенд. — Коли б терміти не залишили своє житло — рік тому чи сьогодні, — це для нас байдуже, важливо те, що ми тут.

— Дуже важливо довідатись, — не погоджувався кузен Бенедикт, — чому саме вони втекли! Адже вчора, а може й сьогодні вранці, ці мудрі сітчастокрилі жили тут; бачте, ще камедь не встигла затвердіти, а ввечері...

— А яке нам до того діло, пане Бенедикт? — спитав Дік Сенд.

— Тільки інстинкт примусив їх залишити мурашник. Жодного терміта не залишилося тут. Вони дбайливо забрали з собою навіть усі личинки. Отже, я повторюю, все це сталося не без причини: передбачливі комахи відчували наближення небезпеки.

— Видно, вони передбачали, що ми захопимо їхнє житло! — відповів сміючись Геркулес.

— Скажете отаке! — промовив кузен Бенедикт, якого зачепив за живе жарт чесного негра. — Невже ви вважа-

ете себе сильнішим за цих сміливих комах? Кілька тисяч термітів швидко перетворили б вас у кістяк, якби знайшли ваш труп на своєму шляху!

— Мертвого — безперечно! — відповів Геркулес, який не хотів здаватися, — але я живий і легко розчавлю їх сотню тисяч.

— Ви роздавите сто тисяч, п'ятсот тисяч, мільйон, — жваво заперечив кузен Бенедикт, — але не мільярд, а мільярд термітів вжеруть вас живого чи мертвого, обглодають до останньої кісточки!

Слухаючи цю суперечку, яка на перший погляд здавалася пустою, Дік Сенд замислився над зауваженням кузена Бенедикта. Не було жодного сумніву, що вчений, який добре знав звичаї термітів, не помиливсь. Якщо інстинкт примусив комах залишити мурашник зовсім недавно, як запевняв учений, — значить, перебування в ньому загрожувало небезпекою.

Проте не могло бути й мови, щоб залишити це пристановище тоді, коли надворі шаленіла гроза. Тому Дік Сенд і не шукав пояснення того, що, здавалося, не можна було пояснити, і тільки зауважив:

— Отже, пане Бенедикт, ви сказали, що терміти залишили свою провізію в мурашнику. Це нагадало мені, що наш провіант ми принесли з собою. Пропоную вечеряти. Завтра, коли гроза мине, вирішимо, як нам діяти.

Узялися готувати вечерю; хоч усі дуже стомилися, але важкий перехід кожному додав апетиту. Консерви, запасу яких мало вистачити ще на два дні, усім прийшлися до смаку. Сухарі ще не встигли відволожитись, і протягом кількох хвилин тільки й чути було, як вони хрумтять під міцними зубами Діка Сенда та його супутників. Щелепи Геркулеса трошили їх, як жорна зерно. Велетень не гриз їх, а розтирав.

Місіс Уелдон майже не їла, вона ледь доторкнулася до їжі, та й то лише тому, що її просив Дік Сенд. Дікові здалося, що ця хоробра жінка чимось збентежена, її настрої був гіршим, ніж раніше. А тимчасом маленький Джек почував себе краще, приступи пропасниці не поверталися до нього, і дбайливо закутана дитина відпочивала під доглядом матері. Дік Сенд не знав, що думати.

Нічого й говорити, що кузен Бенедикт їв зі смаком, хоч не звертав ніякої уваги на якість та кількість того,

що він жував. Він просто був радий, що трапилася нагода прочитати сучаснійшій лекцію про термітів. Ах, коли б у залишеному мурашнику знайти хоча б одного терміта, хоч єдиного! Але, на жаль... терміта не було.

— Ці дивовижні комахи, — говорив він, не звертаючи уваги на те, чи його слухають, — ці дивовижні комахи налегать до чужої родини сітчастокрилих: вусяки в них довші, ніж голова, шелепи дуже масивні, а нижні крила на частіше такої ж довжини, як і верхні.

Сітчастокрилі поділяються на п'ять груп: скорпіонові мухи, мурашині леві, золоті, веснянки і терміти. Можливо, на бути певним, що комахи, жито яких ми може й недо-речно зайняти, — терміти.

З цієї миті Дік Сенті почав дуже уважно слухати кузена Бенедикта. Можливо, зустріч з термітами нашою зеною Бенедикта. Можливо, зустріч з термітами нашою зеною Бенедикта. Можливо, зустріч з термітами нашою зеною Бенедикта. Можливо, зустріч з термітами нашою зеною Бенедикта.

Великою привогою слухав його лекцію.

А кузен Бенедикт, осілавши свого улюбленого коняка, летів галопом.

— Для термітів, — говорив він, — характерні ніжки з потирма суглобами і дуже сильні роговидні шелепи. Вони поділяються на породи: мантисп, порода рафіді, порода термітів, відомих під назвою білих мурах, серед яких є терміт «фатальний» з жовтим шитком, терміт, що тікає від світла, кусяка, руйніник...

— А які з них спорудили цей мурашник? — спитав Дік Сенті.

— Це войовничі терміти! — відповів кузен Бенедикт таким тоном, немовби він говорив про македонців чи інших войовничих племя античності. — Так, войовничі терміти будують різних розмірів. Різниця між Теркулесом і карликом була б меншою, ніж між найбільшою і найдрібнішою з цих комач. Серед них є терміти «робітники» завдовжки з п'ять міліметрів, «солдати» — завдовжки де-сять, самці та матки — завдовжки з двадцять міліметрів; зустрічається і дуже цікава порода термітів — «сиряфу», завдовжки з тринадцять міліметрів, у яких шелепи нагадують обsenzки, а голова більша за тулуб, як в акулі. Це акулі серед комач, і при сутящі між сиряфу і акулою в побився б обважляд не ва акулу.

— Але звичайно водяться войовничі терміти? — спитав тава ше раз Дік Сенті.

— В Африці, — відповів кузен Бенедикт, — в центральних та південних її областях. Адже Африка славиться своїми мурашками. Досить прочитати, що писав про мурах Лівінгстон в останніх своїх замітках, привезених Стенлі. Доктор Лівінгстон щасливіший, ніж я; він міг спостерігати гомеричну битву між армією чорних і армією червоних мурашок. Червоні мурашки, яких звуть «драйверс», а тубільці іменують «сифафу», перемогли. Чорні комахи «чунгу», програвши битву, почали тікати, забираючи з собою личинки і молодь. Лівінгстон твердить, що ніколи ні люди, ні тварини не виявляли такого войовничого запалу. Ці сифафу примушують тікати найвідважніших людей: своїми міцними щелепами вони вмить виривають у ворога шматки живого м'яса. Сифафу всі бояться, від них тікають навіть леви й слони. Ніщо не може зупинити натиску армії сифафу — ні дерева, на які вони легко злазять, ні струмки, через які вони перебираються по своєрідних висячих мостах, утворюючи їх із вчеплених тіл. А яка їх тьма тьмуца! Інший африканський мандрівник, дю-Шеллю, протягом дванадцяти годин спостерігав, як проходила нескінченна колона цих мурашок. А втім, нічого дивного немає, що вони пересуваються міриадами. Терміти — надзвичайно плодючі комахи. Матка войовничого терміта щодня може знести шістдесят тисяч яечок! Тубільці споживають цих смачних сітчастокрилих. Друзі мої, я не знаю нічого смачнішого, ніж смажені терміти!

— А ви їх коли-небудь їли, пане Бенедикт? — спитав Геркулес.

— Ніколи, — відповів професор, — але я їх їстиму.

— Де?

— Тут.

— Так ми ж не в Африці! — жваво сказав Том.

— Ні... ні... — відповів кузен Бенедикт. — А тимчасом досі зустрічали войовничих термітів та їх міста мурашників тільки на африканському континенті... Ох, ці мандрівники! Вони не вміють бачити! Та це й краще. Я вже знайшов муху цеце в Америці! Моя слава ще збільшиться, коли я заявлю, що знайшов на цьому ж континенті і войовничих термітів. Який матеріал для статті! А втім, щоб стаття — я видам товсту книгу з таблицями і гравюрами-вклейками! Вона буде сенсацією для всього вченого світу Європи.

Було ясно, що кузен Бенедикт і не догадувався про те, де вони перебувають насправді. Бідолаха вчений і його супутники, крім Діка Сенда і Тома, все ще вірили, що вони в Америці! Повинні були відбутися інші, більш важливі події, щоб вони зрозуміли свою помилку.

Було вже близько дев'ятої години вечора, коли кузен Бенедикт закінчив свою лекцію. Чи помітив він, що більшість його слухачів заснули під акомпанемент його ентомологічних міркувань? Навряд. Проте йому і непотрібні були слухачі. Він говорив для себе. Дік Сенд не перебивав його більше. Він лежав нерухомо, хоч і не спав. Геркулес боровся зі сном найдовше, але втома стулила і його очі, він заснув і нічого вже не чув.

Кузен Бенедикт ще деякий час розглагольствував. Проте нарешті сон зморив і його. Він забрався на верхній ярус конусної споруди, аж під склепіння.

Глибока тиша запанувала в термітнику, а за глиняними стінами все ще бушувала буря, наповнюючи простір громом і блискавками. Ніщо не віщувало, що незабаром розгодиниться.

Ліхтар погасили. Всередині конуса все поринуло в темряву.

Всі міцно спали. Тільки Дікові Сенду, незважаючи на велику втому, було не до сну. В думках він перебирав минуле. Він думав про своїх товаришів, яких прагнув врятувати будь-якою ціною. Після катастрофи «Пілігрима» не закінчилися їхні жорстокі випробування. Найстрашніші випробування чекають їх попереду, якщо вони потраплять до рук тубільців.

Але як уникнути цієї небезпеки, найстрашнішої з усіх, що чекали їх на шляху до узбережжя океану? Безперечно, Герріс і Негоро не завели б їх за сто миль у нетрі Анголи, коли б не мали якогось таємного підступного наміру щодо них. Що замислив мерзенний португалець? Кому він хоче помститись? Юнак повторював собі, що тільки його одного ненавидить Негоро. Ще і ще раз перебирав він усі епізоди плавання «Пілігрима»: зустріч з потерпілим аварію «Вальдеком», врятування негрів, полювання на кита, загибель капітана Гуля і його екіпажу! Дік Сенд згадав, як він, п'ятнадцятилітній юнак, взявся командувати кораблем, на якому внаслідок злочинних махінацій Негоро незабаром вийшли з ладу компас і лаг. Згадав він і те, як своєю владою капітана примусив зна-

хабнілого кока підкоритися, пригрозивши закувати його в кайдани чи пустити йому кулю в голову! Ах, чому він тоді вагався? Коли б труп Негоро викинули за борт, не сталося б цього страшного лиха!

Такий був хід думок юнака. Він пригадав кінець «Пілігрима», пригадав, як з'явився зрадник Герріс і як мнима Болівія перетворилася на жахливу Анголу з її хворобливим кліматом, дикими звірами і ще дикішими тубільцями. Чи вдасться маленькому загонові уникнути зустрічі з тими і з другими під час повернення до узбережжя? Чи вдасться йому здійснити свій план — знайти річку, якою можна було б безпечно і не так стомливо спуститися до океану? Дік Сенд не мав сумніву, що піший стомильовий похід у цій негостинній країні серед постійної небезпеки неможливий.

«Яке щастя, — говорив він стиха сам собі, — що місіс Уелдон і всі інші навіть і не догадуються про наше важке становище! Тільки старий Том і я знаємо, що Негоро кинув нас на африканське узбережжя, а Герріс затягнув у глиб Анголи!»

Дік Сенд поринув у ці сумні роздуми, коли відчув чісь дихання на своєму лобі. Рука сперлася на його плече, і схвильований голос прошепотів йому на вухо:

— Я знаю все, мій бідний Дік! Але доля допоможе нам вибратися звідси. Будемо надіятися на неї.

Розділ шостий

ВОДОЛАЗНИЙ ДЗВІН

Від несподіванки Дік Сенд не міг нічого відповісти. А місіс Уелдон відразу повернулася до маленького Джека: як видно, вона не хотіла більше говорити, а в юнака не вистачило мужності затримати її.

Отже, місіс Уелдон усе знала... Очевидно, події останніх днів викликали в неї сумніви, і одного слова «Африка», вимовленого кузеном Бенедиктом, було досить, щоб ці сумніви перетворилися на упевненість.

«Місіс Уелдон знає все, — повторював сам собі Дік Сенд. — Що ж, можливо, це краще! Відважна жінка не губить надії, значить мені тим більше не можна впадати в розпач!»

З нетерпінням чекав Дік Сенд світанку, щоб оглянути місцевість навколо селища термітів. Він шукатиме річку, швидка течія якої принесе невеличкий загін на узбережжя Атлантики. Дік був певний, що така річка десь недалеко. Тепер найважливішим було уникнути зустрічі з тубільцями — Герріс і Негоро, можливо, вже направили їх по слідах мандрівників.

До світання було ще далеко. Жоден промінь не проник крізь отвір усередину конуса. Глухий гуркіт грому, що долинав крізь товсті стіни, свідчив, що гроза ще не стихла. Прислухавшись, Дік Сенд розрізнув шум зливи. Дош люто тарабанив навколо мурашника, проте важкі краплі падали не на твердий ґрунт, а на воду. Дік Сенд зробив з цього висновок, що рівнину затопило.

Було близько одинадцятої години ночі. Дік Сенд відчув, що якимось заціпенінням, передвісник міцного сну, оволодіває ним.

Що ж, можливо, він хоч трохи відпочине. Раптом у нього промайнула думка, що насипана на підлогу глина може намокнути і закрити вихід, а це припинить доступ повітря, і десятеро людей задихнуться від надміру вуглекислоти.

Дік Сенд скочив на підлогу, вона була значно вища, після того як її засипали глиною, зруйнувавши нижні камери термітника.

Цей майданчик був ще зовсім сухий; крізь отвір вільно проникало всередину конуса свіже повітря, а разом з ним і безперервні відблиски, гуркіт грому, плюскіт заливного дощу.

Дік Сенд переконався, що все гаразд. Здавалося, що ніяка небезпека безпосередньо не загрожує людям, які зайняли колонію сітчастокрилих. Юнак вирішив поспати кілька годин, почувачи, що сили покидають його.

З обережності Дік Сенд вирішив лягти на глиняну підлогу біля отвору в мурашник. Якби що і трапилося несподіване, він перший міг би взяти тривогу. Тут його розбудить світанок, і він відразу ж піде оглянути рівнину.

Дік Сенд поклав біля себе рушницю і ліг, притулившись головою до стіни.

Він не знав, чи довго спав. Прокинувся юнак, відчувши під собою воду.

Дік Сенд схопився і з жахом побачив, що вода зали-

ває термітник; вона так швидко піднімалася, що за кілька секунд дійшла до нижніх ярусів, де спали Том і Геркулес.

Дік Сенд розбудив їх і розповів про нове лихо.

Засвітили ліхтар — світло розвіяло п'тьму в конусі.

Водастала на рівні п'яти футів і зупинилася.

— Що сталося, Дік? — спитала місіс Уелдон.

— Нічого особливого, — відповів юнак. — Нижня частина конуса у воді. Мабуть, під час зливи сусідня річка вийшла з берегів і рівнину залило.

— Чудово! — вигукнув Геркулес. — Значить, річка справді десь поблизу.

— Так, — відповів Дік Сенд, — і по ній ми зможемо спуститися до океану. Заспокойтеся, місіс Уелдон, вода не дістане ні до маленького Джека, ні до Нан, ні до пана Бенедикта.

Місіс Уелдон не відповіла. Щождо кузена Бенедикта, то він спав, як справжній терміт.

Негри поскилялися над водою, в якій відбивалося світло ліхтаря, і чекали, поки Дік Сенд зміряє глибину по воді та скаже, що їм робити.

Хлопець наказав скласти харчі і зброю вище, куди вода не доходила.

— Вода проникла через вхідний отвір? — поцікавився Том.

— Так, — відповів Дік Сенд, — і тепер вона не пропускає свіжого повітря.

— Чи не пробити нам стіну вище рівня води? — спитав старий негр.

— Мабуть... А втім, ні, Том... Якщо у нас рівень води п'ять футів, це не значить, що зовні вода не піднялася вище... Можливо, там рівень досягає шести-семи футів, а може й більше...

— Ви так думаєте, капітане Дік?

— Я думаю, Том, що вода, проникнувши в мурашник, стиснула в ньому повітря, і тепер воно не дозволяє їй підніматися вище. Якщо ми продовжаємо дірку в стіні, повітря вирветься назовні і рівні води всередині конуса і зовні зрівняються. Якщо ж зовні рівень води вищий, ніж тут, то вода підніматиметься, доки її не зупинить стиснуте повітря. В цьому конусі ми — немовби робітники у водолазному дзвоні.

— Що ж нам робити? — спитав Том.

— Спочатку добре обміркуємо, а вже потім будемо діяти. Необачність може коштувати нам життя!

Це зауваження юнака було цілком вірним. Він мав рацію, коли порівнював конусну споруду з зануреним у воду дзвоном. Правда, у водолазний дзвін повітря безперервно накачують насосами. Водолази вільно дихають і відчують лише незручність від тривалого перебування у стисненому повітрі.

У термітнику ж вода залила третину приміщення, а стиснене повітря могло відновитися лише в тому разі, якби було пробито отвір, що з'єднував би конус із атмосферою.

Але чи можна, не ризикуючи, як казав Дік Сенд, пробивати отвір і чи не погіршить це їхнє становище?

Поки що рівень води в конусі був незмінним. Піднятися він міг тільки в двох випадках: по-перше, якщо у стіні пробити отвір, а вода зовні стоятиме вище, ніж всередині конуса, і по-друге, якщо повідь підніметься вище. В обох випадках вода залишить у мурашнику тільки невеликий простір, де отруєне вуглекислотою повітря стиснеться ще сильніше.

Чи не може повідь одірвати від ґрунту мурашник — це було б дуже небезпечно? Ні, цього боятися нічого: мурашник, як і хатини бобрів, надзвичайно міцний у своїй основі.

Отже, найбільше треба було боятися, що гроза затягнеться і повідь посилиться. Якщо на рівнині вода досягне тридцяти футів, тобто підніметься на вісімнадцять футів над верхівкою конуса, повітря у термітнику буде під тиском більше як в одну атмосферу.

До того ж у Діка Сенда були причини боятися, що повідь посилиться.

Адже рівень води залежав не тільки від страшної зливи — можливо, якась із річок, що протікають поблизу, вийшла з берегів і затопила улоговину. Тому слід було припустити, що весь конус цілком покрила вода і з термітника вже не можна вибратися, навіть пробивши верхівку, що неважко зробити.

Дік Сенд, надзвичайно стурбований, питав себе, що робити: чекати дальшого розвитку подій чи вживати якихось заходів?

Настала вже третя година ранку. В конусі усі мовчки прислухалися до приглушеного шуму, який долинав крізь

затоплений отвір. Глухий тривалий гуркіт свідчив, що боротьба стихій триває.

Старий Том звернув увагу на те, що рівень води поволі підвищується.

— Так, — відповів Дік Сенд. — Вода піднімається зовні, інакше рівень її не змінювався б усередині, бо повітря не могло вийти з мурашника.

— Поки що рівень підвищується поволі, — сказав Том.

— Так, — відповів Дік Сенд. — Але невідомо, коли він перестане підніматися.

— Капітане Дік, — запропонував Бат, — якщо хочете, я спробую вибратися з мурашника — пірну і випливу крізь отвір...

— Мабуть, краще, коли я сам спробую це зробити, — відповів Дік Сенд.

— Ні, капітане Дік, ні, — жваво заперечив старий Том. — Дозвольте це зробити моему синові, він такий спритний. А що коли він не зможе повернутися.. Ви потрібніші тут! — Потім він додав пошепки: — Не забувайте про місис Уелдон і маленького Джека!

— Гаразд, — сказав Дік Сенд. — Ідїть, Бат! Якщо весь мурашник затоплений, і не пробуйте повертатися. Ми постараємося вибратися звідси слідом за вами. Візьміть із собою сокиру, і якщо верхівка конуса не затоплена, рубайте її. Почувши ваш сигнал, ми почнемо ламати верх конуса зсередини. Ви добре зрозуміли?

— Так, капітане, — відповів Бат.

— Ну, йди, синку! — додав старий Том, стискуючи хлопцеві руку.

Бат, зробивши глибокий вдих і набравши повітря в легені, пірнув.

Глибина води в конусі досягала п'яти футів. Перед Батом стояло нелегке завдання: знайти вхідний отвір, пролізти крізь нього і потім піднятися на поверхню води. Все це необхідно було виконати за кілька секунд.

Минуло з півхвилини. Дік Сенд вирішив, що Бат уже вибрався з мурашника, коли раптом із води з'явилася голова негра.

— Що таке? — вигукнув Дік Сенд.

— Отвір завалило глиною! — відповів Бат, важко дихаючи.

— Завалило! — повторив Том.

— Так,— відповів Бат,— очевидно, вода розмила глину... Я обмацав рукою всю стіну... Отвору немає:

Дік Сенд похитав головою. Його супутники і він були герметично закупорені в цьому конусі. Та ще, можливо, термітник покрила вода аж до верхівки.

— Якщо немає отвору, треба його зробити, — сказав згодом Геркулес.

— Почекайте, — відповів юнак, зупиняючи Геркулеса, який з сокирою в руках хотів уже пірнути.

Дік Сенд задумався і після довгої мовчанки промовив:

— Ми будемо діяти інакше. Насамперед треба довідатися, чи весь мурашник під водою, чи ні. Зробивши маленький отвір у верхівці конуса, ми відразу ж дістанемо відповідь на це питання. Але коли весь термітник затоплено, вода рине всередину і ми загинемо. Треба діяти обережно!..

— Але швидко! — зауважив Том.

Справді, рівень води потроху піднімався. Він досягав уже шести футів. Крім місіс Уелдон, її сина, кузена Бенедикта і Нан, які сиділи на верхньому ярусі, всі були вже по пояс у воді.

Треба було негайно зробити те, що пропонував Дік Сенд.

Юнак вирішив пробити отвір у глиняній стіні на фут вище рівня води у мурашнику, тобто на висоті семи футів від підлоги.

Якщо в отвір увірветься зовнішнє повітря, це означить, що конус не весь затоплено. Якщо ж, навпаки, отвір виявиться пробитим нижче рівня води, то вода рине всередину конуса. Тоді, швидко заткнувши отвір, доведеться пробивати новий на фут вище і так далі. Коли виявиться, що і верхівка термітника не сполучена з зовнішнім повітрям, це означає, що вода на рівні стоїть вище п'ятнадцяти футів і все селище термітів затоплено. В цьому разі ув'язненим загрожує жахлива смерть від повільної задухи!

Дік Сенд усе це знав, але залишався спокійним. Він задалегідь зважив усі можливі наслідки своєї спроби. Чекати далі було б небезпечно: у повітрі невеликого термітника було вже забагато вуглекислоти, так що дихати стало дедалі важче.

Дік Сенд вирішив просвердлити отвір у стіні рушничним шомполом з гвинтовою нарізкою на кінці. Під час

швидкого обертання він, як свердел, досить легко вгризатиметься в глину.

Діаметр отвору буде не набагато більший за діаметр шомпола, але повітря зможе проникнути і крізь таку вузьку дірочку.

Геркулес, тримаючи ліхтар, присвічував Дікові Сенду. Вони мали ще кілька свічок у запасі і не боялися, що нічим буде світити.

За хвилину шомпол просвердлив стіну. Відразу ж почувся глухий шум, схожий на звук, з яким пухирці повітря пробиваються крізь товщу води. Повітря виривалося назовні, а рівень води в конусі піднімався. Це означало, що отвір було зроблено низько, він вийшов назовні під воду.

— Почнемо знову!— спокійно сказав юнак, покvapлив во забиваючи отвір грудкою глини.

У термітнику вода перестала прибувати, але її рівень підвищився за цей час дюймів на вісім. Дихати ставало важче, бо бракувало кисню. Полум'я в ліхтарі почервоніло, а потім поволі почало тьмяніти.

Новий отвір Дік Сенд почав свердлити на фут вище за перший. Якщо й ця спроба буде марною, вода підніметься в мурашнику ще вище... Все ж він вирішив рискнути!

У той час коли Дік Сенд пробивав отвір, усі почули несподіваний крик кузена Бенедикта:

— Так ось воно що! Тепер... тепер я розумію!

Геркулес спрямував світло ліхтаря на кузена Бенедикта.

Обличчя ентомолога сяяло від цілковитого задоволення.

— Так ось чому розумні терміти залишили мурашник! — повторив він. — Вони передчували повідь! О, інстинкт, друзі мої, інстинкт! Вони хитріші за нас, оті терміти. Куди хитріші!

І, висловивши таким чином своє відношення до подій, кузен Бенедикт замовк.

У цю мить Дік Сенд витяг шомпол, який пройшов крізь стіну. Повторилось булькання. Вода піднялася ще на один фут. Отже, і цей отвір був нижче рівня поводи!

Становище стало жахливим. Місіс Уелдон, до ніг якої вже підступала вода, взяла маленького Джека на руки. Дихати було нічим. У вухах шуміло. Ліхтар ледве блимав.

— Невже весь конус під водою? — прошепотів Дік Сенд.

Це можна було вияснити, просвердливши третій отвір у самій верхівці термітника.

Вони задихнуться, незабаром загинуть, якщо ця остання спроба виявиться безрезультатною. Залишок повітря вирветься назовні, і вода заповнить тоді весь конус!

— Місіс Уелдон,— промовив Дік Сенд,— ви розумієте наше становище. Якщо згаяти час, ми задихнемося. Якщо і третя спроба закінчиться невдачею, вода залле нас. Врятуватись ми можемо лише в тому разі, коли верхівка конуса виступає над водою. Треба зробити цю останню спробу. Чи згодні ви?

— Починайте, Дік,— відповіла місіс Уелдон.

У цю мить ліхтар погас через брак кисню. Місіс Уелдон і її супутників оповила цілковита п'ятьма.

Геркулес учепився за бічну перегородку. Тільки голова негра стирчала над водою. Дік Сенд зліз йому на плечі і почав свердлити шомполом отвір у самій верхівці конуса. Місіс Уелдон, Джек, кузен Бенедикт сиділи, притиснувшись один до одного, у верхньому ярусі мурашника.

Дік Сенд колупнув стіну, і шомпол швидко пішов у глину. Але далі шар глини був твердіший, тому свердлити отвір було важче. Дік Сенд хвилювався, поспішав: через цей вузький отвір проникне або повітря і з ним життя, або вода і з нею смерть!

Раптом усі почули пронизливий свист. Стиснуте повітря вирвалося назовні... але крізь отвір блиснуло денне світло. Вода піднялась у термітнику ще на вісім дюймів і зупинилася. Як видно, зовнішній і внутрішній рівні води урівноважилися.

Отже, верхівка конуса була над водою: Місіс Уелдон і її супутники були врятовані!

Пролунало могутнє «ура», і в хорі голосів особливо вирізнявся громовий бас Геркулеса. Всі взялися до роботи. Працювали ножами, сокирою. Пролом у верхівці швидко розширявся, пропускаючи всередину чисте повітря і перші промені вранішнього сонця.

Зруйнувавши верхівку мурашника, легко можна було вилізти на його стіну, а потім уже вирішити, як дістатися до найближчого горба, до якого вода не могла досягти.

Дік Сенд першим виглянув з мурашника і раптом голосно скрикнув.

У повітрі відразу ж почувся добре відомий мандрівникам по Африці свист стріл.

Дік Сенд помітив кроків за сто від мурашника табір тубільців, а неподалеку від них на затопленій рівнині довгі човни з тубільними воїнами.

З одного із цих човнів і випустили цілу хмару стріл, коли юнак висунув було голову з дірки.

Дік Сенд розповів про все в кількох словах своїм товаришам.

Схопивши рушницю, Дік, Геркулес, Актеон і Бат висунулися з термітника і почали стріляти.

Кілька тубільців упали; з човнів відповіли рушничними пострілами і дикими криками. Але що могли вдіяти Дік Сенд і його товариші проти сотні африканців, які оточили їх з усіх боків?

Мурашник захопили штурмом. Місіс Уелдон, її дитину і кузена Бенедикта схопили і кинули в один з човнів. Вони не встигли сказати своїм друзям навіть і слова або потиснути їм руку; воїни розлучили друзів безперечно за якимсь заздалегідь даним наказом.

На першому човні повезли місіс Уелдон, маленького Джека та кузена Бенедикта. Дік Сенд бачив, як вони зникли у таборі.

Діка, Нан, старого Тома, Геркулеса, Бата, Актеона і Остіна кинули в другу пірогу, яка поплила в інший бік— до пагорбів.

Двадцять тубільців сиділи у цій пірозі, а за нею плило ще п'ять пірог. Чинити опір було безглуздо, і все ж Дік Сенд і його товариші намагались боротися. Вони поранили кількох воїнів і, мабуть, життям заплатили б за цей опір, коли б нападаючі не дістали наказу не вбивати їх.

За кілька хвилин вони приїхали на місце. Та в ту мить, коли пірога причалювала, Геркулес стрибнув на землю. Два тубільці погналися за ним, але велетень вихопив рушницю в одного з них і прикладом провалив сбом голови.

Кулі не влучили в нього, і через якусь мить Геркулес зник у лісі. А Діка Сенда і його супутників тубільці витягли на землю і закували в кайдани, як рабів!

Велетень прикладом провалив обом голови

Розділ сьомий
ТАБІР НА БЕРЕЗІ КВАНЗИ

Повінь змінила характер усієї місцевості до невпізнання: рівнина перетворилася на озеро. Лише кілька десятків конусоподібних термітників височили над водою в улоговині.

Під час зливи усі притоки Кванзи переповнилися водою, і вночі почалася повінь.

Кванза, одна з найбільших рік Анголи, впадає в Атлантичний океан миль за сто від місця катастрофи «Пілігрима». Саме цю ріку лейтенант Камерон пересік через кілька років, просуваючись до Бенгели. Кванзі самою природою було призначено стати внутрішнім водним шляхом у цій частині португальської колонії. Пароплави тепер уже піднімаються по її нижній течії, і не мине й десяти років, як вони попливуть до її верхів'я.

Дік Сенд мав рацію, шукаючи на півночі судноплавну річку. Струмок, уздовж якого він вів загін, впадав безпосередньо у Кванзу. Коли б не той несподіваний напад тубільців, якого Дік Сенд не міг передбачити, — він знайшов би цю річку на відстані однієї милі від селища термітів. Дік Сенд з товаришами спорудили б пліт і благополучно спустилися б по Кванзі до португальських селищ. Туди часто приходять пароплави, і там мандрівники були б у цілковитій безпеці.

Проте сталося інакше.

Помічений Діком Сендом табір був розташований на горбі, поблизу термітника, який мало не став для них пасткою. На вершині горба росла величезна смоковниця. Під її розложистим гіллям вільно могло б розміститися п'ятсот чоловік. Хто не бачив цих африканських велетенських дерев, той не може собі уявити їх розмірів. Їхні гілки створюють немовби густі хащі, в яких можна загубитися. Трохи далі росли товсті фігові дерева з породи, у якої насіння не обростає м'якоттю. Усе це накладало своєрідний відбиток на тутешній пейзаж.

Під смоковницею, як у затишному захистку, зупинився той караван, про який Герріс говорив Негоро. Значну кількість тубільців, захоплених у рідних селищах, агенти работорговця Альвеца гнали в Казонде на ринок. Звіди невільників відправляли або в бараки на західному узбережжі, або в Ньянгве, в область Великих озер. У

Ньянгве створювали нові каравани, які гнали на північ — у Верхній Єгипет — або на схід — у факторії Занзібару.

У таборі Діка Сенда і його товаришів відразу ж перетворили на рабів. Із старим Томом, його сином Батом, Остіном, Актеоном і бідолашною Нан, хоч вони за походженням і не були африканцями, поводитися, як з тубільними невольниками.

Полонених обеззброїли і, незважаючи на опір, розбили на пари; кожній парі наділи на шию колодку завдовжки шість-сім футів, яка закінчувалася розвилками у формі римської цифри V. Розвилки рогачки, що щільно охоплювали шию, закінчувались скобою. Закуті в такий спосіб невольники змушені йти один за одним рівно, не відхиляючись ні вправо, ні вліво. Крім того, їх ще заковували для певності в тяжкі поясні кайдани.

У нещасних залишалися вільними лише руки, щоб нести вантаж, та ноги, щоб йти, а не тікати. І так вони змушені були чвалати під палючим сонцем і нагаями наглядача-хавільдара сотні миль.

Дік і його товариші, знесилені тільки що витриманою боротьбою, більше не чинили опору.

Чому їм не пощастило втекти, як Геркулесові! Але, хоч він і мав могутню силу, що чекало його в цій страшній країні? На що він міг сподіватися, коли проти нього були і голод, і самотність, і дикі звірі, і тубільці. Можливо, Геркулес колись шкодуватиме, що він не залишився з своїми товаришами. А втім, його товариші не могли сподіватися на милосердя з боку керівників каравану. Ці останні — араби і португальці — говорили між собою незрозумілою мовою, а з рабами розумілися тільки погрозлиливими окриками і жестами.

Діка Сенда не заковували в парі з іншим рабом. Він був білий, і з ним не наважувались поводитися так, як з іншими. Хоч його і обеззброїли, проте ланцюгів на нього не наділи. Зате до юнака приставили спеціального хавільдара, який не спускав з нього очей.

Дік Сенд озирався навколо, чекаючи, що ось-ось з'являться Негоро або Герріс. Але його сподівання були даремні. І все ж хлопець був певен, що саме ці два негідники керували нападом на мурашник.

Йому спало на думку, що місіс Уелдон, маленького Джека та кузена Бенедикта відокремили від решти полонених за наказом американця або португальця. Не бачачи

в таборі ні того, ні другого, Дік подумав, що змовники, мабуть, супроводжують місіс Уелдон. Але куди вони відвели місіс Уелдон? Що збираються вчинити з ними? Болісна тривога за місіс Уелдон і її близьких не давала Діку спокою і примушувала забувати про власне лихо.

Караван, що отаборився під велетенською смоковницею, налічував в своєму складі не менше восьмисот чоловік, серед них близько п'ятисот рабів і рабинь, близько двохсот солдатів-тубільців, а решта — носії, наглядачі-хавільдари, агенти работорговця.

Наглядачі були арабами та португальцями. Важко уявити собі, як жорстоко поводитися ці люди з своїми невольниками. Вони били їх з усякого приводу, а тих, що падали виснажені, змучені, не витримавши тортур, добиwali кулею або ножем. Усе трималося на звірячій жорстокості.

Наслідком такої системи рідко коли караван прибував на місце хоч би з половиною живого «товару»; більшість рабів гинули в дорозі, устилаючи своїми кістками караванні шляхи із внутрішніх областей Африки до берегів океану. Лише небагатьом щастило втекти по дорозі.

Легко уявити собі моральне обличчя європейців, здебільшого португальців, які супроводжували невольничі каравани як агенти работорговця. Це були покидьки суспільства, викинуті з своєї країни, злочинці, біглі каторжники, колишні власники невольничих кораблів — люди, яким місце на шибениці. Такими були і Негоро з Геррісом, що служили в одного з найбільших работорговців Центральної Африки Хозе-Антоніо Альвеца, відомого всім дрібним торговцям «чорним товаром». Лейтенант Камерон сповістив про нього чимало цікавих відомостей.

Для охорони невольників работорговці звичайно наймали тубільних солдатів. Проте полювання на людей не було монополією работорговців. Місцеві негритянські царки також влаштовували криваві набіги на своїх сусідів з цією ж метою; переможених — чоловіків, жінок і дітей — переможці продавали работорговцям за кілька ярдів колєнкуру, за порох, рушницї, рожеве або червоне намисто, а в голодні роки, як говорить Лівінгстон, навіть за пригорщу маїсу.

Солдати, які супроводжували караван старого Альвеца, були типові африканські найманці — збрище напіводягнених чорних бандитів, озброєних кремневими руш-

ницями, довгий ствол яких прикрашений численними мідними кільцями. Вони займалися мародерством. З такою охорсною агентам работорговця доводилося мати багато клопоту. Ця банда не завжди корилася наказам. Вона сама призначала місце та час відпочинку, і доводилося іноді поступатися їй, бо інакше вона погрожувала залишити караван.

Важку поклажу звичайно несли під час походу невольники — чоловіки й жінки, але були ще і спеціально найняті носії — «пагазиси». Їм довіряли тюки з найціннішими речами, здебільшого з слоновою кісткою. Іноді траплялись великі бивні, вагою до ста шістдесят фунтів, для переноски кожного з них потрібно було два носії. З прибережних факторій цей цінний товар відправляли на ринки в Хартум, Занзібар і Наталь. Після прибуття на місце з пагазисами розплачувалися кількома метрами бавовняної тканини — так званої «мерикані», порохом, пригорщею каурі¹, намистом або невольником, якщо в работорговця не було інших цінностей або він не сподівався дорого продати цього невольника.

Серед п'ятисот рабів каравану Альвеца було мало літніх чоловіків. Звичайно під час наскоку на руїнах підпаленого села всіх тубільців віком понад сорок років нещадно вбивали, вішали на деревах. Для каравану відбирали юнаків, дівчат і дітей. Не більше десятої частини переможених залишалися живими після такого полювання на людей. Саме цим пояснюється страшенне знелюднення Екваторіальної Африки, ряд областей якої перетворено на пустелю.

Жахливе видовище являв собою цей табун людей. Діти і дорослі були майже голі: весь їх одяг складався з шматка цупкої матерії — «мбузу», що її виготовляють з кори деяких дерев; жінки, вкриті ранами від нагаїв хавільдарів; виснажені, змучені діти із закривавленими ногами — матері намагалися нести їх на руках, незважаючи на важку поклажу, — закуті чоловіки з колодками на шії, які були болючіші за каторжні кайдани. Ці нещасні ледь живі, з глухим голосом люди, ці «кістяки з чорного дерева», як сказав про них Лівінгстон, могли б розчулити своїм виглядом навіть дикого звіра. Проте це видовище

¹ Каурі — черепашки, якими користуються в тих краях як монетою.

зовсім не вражало наглядачів-арабів, а тим більше наглядачів-португальців, які, за свідченням лейтенанта Камерона, були ще жорстокішими¹.

За полоненими в поході і на відпочинку був установлений найсуворіший нагляд. Дік Сенд добре розумів, що втекти йому не пощастить. Але як знайти місис Уелдон? Він був певний, що полонення цієї жінки та її дитини було здійснено під керівництвом Негоро. З якою метою португалець роз'єднав потерпілих катастрофу на «Пілігримі», юнак ще не знав. Але ж Негоро здатний на будь-який злочин, і серце юнака стискалося, коли він думав про небезпеки, які загрожували місис Уелдон.

«Ах! — говорив він сам собі. — Тільки подумати, що я тримав на мушці цих обох мерзотників і не вбив їх!..»

Ця думка не виходила з голови. Заслужена смерть Герріса й Негоро усунула б стільки нещасть! Скількох елігоднів вона позбавила б принаймні тих, з ким ці торговці людським м'ясом поводяться, як з рабами.

В уяві Діка Сенда поставало жахливе становище місис Уелдон і маленького Джека. Ні мати, ні дитина не могли покладатися на кузена Бенедикта. Добре, коли той бідолаха дасть хоч собі раду. Мабуть, усіх трьох уже відправили в якийсь глухий закуток Анголи. Але хто понесе в дорозі хвору дитину?

«Мати, звісно, мати! — говорив собі Дік Сенд. — У неї знайдуться сили для цього! Вона робитиме те, що й ці нещасні рабині, і, як вони, загине в дорозі. Коли б доля звела мене віч-на-віч з цими катами, тоді б я...»

Але юнак і сам був полоненим! Він був однією з голів цієї череди, яку хавільдари гнали у глиб Африки! Дік навіть не знав, чи Негоро та Герріс самі керують вартою,

¹ Ось що говорить про це у своїй книзі «Навколо світу» Камерон: «Щоб доставити Альвецу за його вимогою п'ятдесят невольниць, було знищено десять селищ. Десять селищ, в кожному з яких налічувалося від ста до двохсот жителів — всього близько півтори тисячі чоловік. Лише декому з них пощастило врятуватися, але переважна більшість загинули у полум'ї, були забиті, коли вони намагались захистити свої сім'ї, або загинули від голоду в джунглях, якщо звірі не вкоротили їм життя. Ці злочини, вчинені в центрі Африки людьми, які пишаться іменем християн і зуться португальцями, здадуться неймовірними для жителів цивілізованих країн. Неможливо, щоб ліссабонський уряд не знав про жорстокості, що їх чинять люди, прикриваючись прапором Португалії і називаючи себе її підданими». Ці твердження Камерона викликали протести в Португалії. (Прим. автора).

яка супроводжує ці жертви! Тепер уже немає Дінго, який винохав би слід португальця та сповістив про його наближення. Лише один Геркулес міг допомогти нещасній місіс Уелдон. Але хіба можна сподіватися на таке чудо?

І все ж Дік Сенд чіплявся за цю надію. Він запевняв себе, що сильний негр залишився вільним. Щодо його відданості місіс Уелдон у хлопця не було сумнівів! Все, що можливо в людських силах, Геркулес зробить заради неї. Так, Геркулес, мабуть, йде по слідах полонянки і вже знайшов спосіб подати їй знак, що допомога близько. А може, не знайшовши її сліду, Геркулес спробує установити контакт з ним, Діком Сендом, і визволить його.

Дік Сенд уявляє собі, як під час нічного привалу Геркулес пробирається в табір невольничого каравану. Він обдурив вартових: такий же чорний, як і інші негри, непомітно вмішався в їхню юрбу. Ось він підповзає до Діка, визволяє його і веде за собою в ліс. А там удвох, на волі, чого тільки не зроблять вони для врятування місіс Уелдон! Річкою вони зможуть дістатися до океану, і Дік Сенд знову, тепер уже з більшим досвідом, повертався до того плану, який так нещасливо був зірваний нападом тубільців!

Так юнак переходив від розпачу до надії. Його енергійна натура не корилась нещасній долі і готова була боротись далі, як тільки трапиться найменша нагода для цього.

Передусім треба було довідатися, куди охорона жене невольничий караван. Можливо, кінцевим пунктом маршруту є одна з факторій Анголи, до яких залишилось кілька денних переходів. Але якщо караван йшов у внутрішні області Центральної Африки, то попереду лежали ще сотні і сотні миль дороги. Головний невольничий ринок був у Ньянгве — в Маньємі, на меридіані, який ділить африканський континент майже пополам. Це там, де лежить область Великих озер, по якій подорожував тоді Лівінгстон. Але від табору на березі Кванзи до Ньянгве дуже далеко — туди треба йти кілька місяців.

Не дивно, що Діка Сенда так турбувало питання, куди йде караван: адже із Ньянгве не варто було намагатися втекти. Коли б навіть усім їм — місіс Уелдон, Геркулесові, решті чорних та і йому самому — пощастило визволитися з неволі, то вони все одно не змогли б діста-

тися від Ньянгве до океану — такою важкою і небезпечною була ця довга подорож.

Незабаром Дік Сенд довідався, куди вони йдуть. Хоч він і не розумів мови керівників каравану — це була суміш арабської мови з якимсь африканським діалектом, — він усе ж помітив, що вони часто називають один з місцевих невольничих ринків. Мова йшла про Казонде, і Дік знав, що це місто—центр работоргівлі. В Казонде, міркував він, вирішиться доля полонених: вони потраплять до рук або місцевого царка, або якогось работорговця. І хлопець не помилився.

Дік Сенд, який у свій час уважно вивчав географію, знав, що відстань од Сан-Паоло-де-Луанди до Казонде становить щось із чотириста миль. Отже, табір на березі Кванзи був розташований приблизно за двісті п'ятдесят миль од невольничого ринку. У своїх підрахунках Дік Сенд виходив з досвіду їхнього маленького загону, який вів тоді Герріс. При звичайних обставинах такий шлях можна пройти за десять-дванадцять днів. Але враховуючи те, що караван уже був знесилений пройденою довгою дорогою, Дік Сенд вирішив, що перехід від Кванзи до Казонде забере не менше трьох тижнів. Дікові дуже хотілося сказати про це Томові та його товаришам. Те, що їх женуть не в Центральну Африку, у ці жахливі негрі, звідки мало надій вибратися, утішило б його супутників по «Пілігриму». Досить сказати кілька слів, проходячи повз них. Але чи вдасться кинути ці слова, щоб підбадьорити їх?

Четверо полонених негрів були на правому фланзі. Їх закували попарно: Актеона з Остіном, Тома з Батом — батько і син випадково опинилися разом. Їх вартував хавільдар і дюжина солдатів.

Незакутий Дік Сенд вирішив поближче підійти до своїх товаришів, які сиділи на землі кроків за п'ятдесят від нього. Він обережно почав наближатися до них.

Можливо, старий Том угадав намір Діка Сенда. Він щось шепнув, і товариші насторожилися. Вони не могли рухатись, але ніщо не заважало їм дивитися і слухати.

Незабаром юнак непомітно пройшов майже половину відстані. Він міг би вже крикнути Томові: «Казонде» та скільки триватиме перехід туди. Але йому хотілося поговорити з товаришами і домовитися про те, як краще поводитися в дорозі. Тому він продовжував з байдужим ви-

глядом іти вперед. Серце його калатало — залишилося кілька кроків до бажаної мети. Та раптом хавільдар, немов догадавшись про його намір, кинувся йому навперейми. На несамовитий крик хавільдара вискочили з десяток солдатів і потягли Діка Сенда назад. В той же час Тома і його друзів погнали в інший кінець табору.

Розгніваний юнак кинувся на хавільдара. Він намагався вирвати з рук наглядача рушницю, і коли це не вдалося, одірвав ствол від ложа. Але сім чи вісім солдатів відразу напали на нього, і він випустив обломок зброї. Розлючені, вони розірвали б юнака на шматки, якби не втрутився один з начальників каравану — високий араб із злим обличчям. Це був той самий Ібн-Хаміс, про якого говорив Герріс із Негоро. Араб сказав кілька слів — Дік Сенд, звичайно, не зрозумів їх значення, — і солдати, слухняно залишивши свою жертву, пішли геть.

З цієї події Дік Сенд зрозумів, що йому заборонялось мати якісь стосунки з своїми товаришами, але й сторбжі суворо наказано зберегти хлопцеві життя. Хто міг віддати такі накази, крім Герріса і Негоро?

Це було 19 квітня в дев'ять годин ранку. Пролунав різкий звук рога, а потім гуркіт барабанів. Відпочинок закінчився.

Усі відразу звелися на ноги — начальники, солдати, носії, раби. Невільники взяли поклажу і вишикувалися в колону, попереду якої став хавільдар з розгорнутим строкатим прапором.

Потім було дано сигнал рушати.

У повітрі залунала пісня, але співали її не переможці, а переможені. І в пісні звучала наївна віра рабів в майбутню помсту над гнобителями:

«Ви женете мене в рабство на берег моря. І я скоро помру. Але мертвий я позбавлюсь ярма, і тоді я прийду і уб'ю вас!»

Розділ восьмий

ІЗ ЗАПИСНОЇ КНИЖКИ ДІКА СЕНДА

Хоч гроза минула, небо все ще було похмуре. В Екваторіальній Африці в квітні починається другий період дощового сезону, так звана «мазика». В цей час дощі падають протягом одного чи двох-трьох тижнів здебільшого

вночі. Для невільничого каравану це були нові і тяжкі випробування.

Похмурого ранку караван рушив від берегів Кванзи на схід.

З півсотні солдатів ішли попереду, по сотні з обох боків колони, а решта — в ар'єргарді. В таких умовах важко тікати навіть і тоді, коли б люди не були закуті в кайдани. Жінки, діти, чоловіки йшли всі разом, а хавільдари нагаями підганяли їх. Було тут кілька нещасних матерів, які на ходу годували немовля, а на вільній руці несли другу дитину. Деякі жінки вели своїх голих і бо- сих дітлахів по колючій траві.

Начальник каравану лютий Ібн-Хаміс, який втрутився в сутичку Діка Сенда з хавільдарами, пильно стежив за своєю чередою, то ідучи попереду колони, то переходячи в ар'єргард. Він та його агенти майже не звертали уваги на страждання полонених, але вони не могли не рахуватися із «своїми» людьми: весь час то солдати вимагали збільшення пайка, то носії наполягали на частіших зупинках. Часом виникали на цьому ґрунті брутальні сварки. Роздратовані хавільдари зганяли потім свою злість на рабах. Усю дорогу чути було погрози, розпачливі крики, а ті, що йшли в останніх лавах, ступали по землі, зрошеній кров'ю передніх.

Діку Сенду так і не пощастило поговорити з своїми товаришами. Їх вели під посиленою вартою в перших лавах каравану. Вони йшли один за одним, парами прикуті до важкої колодки, яка не давала їм змоги поворухнути головою. Нагаї хавільдарів краляли їх спини так само часто, як і спини всіх інших нещасних.

Бат у парі з батьком ішов попереду, обережно ступаючи, щоб не струснути колоду і не завдати болю старому Томові. Час від часу, коли наглядач трохи відходив, Бат пошепки старався підбадьорити старого. Він навіть намагався уповільнювати трохи ходу, коли відчував, що Том стомлюється. Цей добрий син не міг навіть голови повернути до свого батька. У Тома була хоч та втіха, що він бачив сина, але якою дорогою ціною він за це розплачувався: великі сльози котилися з очей старого, коли хавільдар лупцював нагаєм Бата! Ці удари для батька були болючіші, ніж коли б нагаї краяв йому спину.

Остін та Актеоп, скуті разом, ішли за ними трохи позаду. Над ними теж знущалися наглядачі. Як заздрили

Бат у парі з батьком ішов попереду.

вони Геркулесові! Які б небезпеки не чекали на нього у цій дикій країні, він принаймні був вільний і міг боронити своє життя.

У перші ж хвилини полону старий Том розповів своїм товаришам усю гірку правду. З глибоким здивуванням вони довідалися, що потрапили в Африку, що Негоро і Герріс зрадили їх, затягнувши в глиб країни, і що не можна чекати найменшого милосердя з боку людей, до яких вони потрапили в полон.

Не краще, ніж з іншими невільниками, поводитися і з Нан. Вона йшла з групою жінок в середині каравану. Її скували кайданами з молодю матір'ю, в якій було двоє дітей — немовля і хлопчик трьох років, що тільки-но навчився ходити і ледве встигав за дорослими. Жаліслива Нан взяла на руки дитину, і бідна рабня дякувала їй з сльозами на очах. Нан несла дитину, дбала про неї, хоча сама страшенно стомлювалася. Хавільдар не шкодував нагая і для Нан. Це була важка ноша для старої жінки, і вона боялася, що сил її вистачить ненадовго. Часто Нан думала про Джека, уявляючи його на руках у матері. Хвороба дуже виснажила дитину, але все ж таки Джек був заважкий для ослабілої місіс Уелдон! Де вона тепер? Що сталося з нею? Чи побачить її колись стара нянька?

Діка Сенда вели майже позаду каравану. Із свого місця він не міг бачити ні Тома, ні його товаришів, ані Нан. Голову довгої колони видно було лише тоді, коли караван переходив рівнину. Юнак ішов, поринувши в сумні думи, і тільки окрики наглядачів одривали його від них. Він не думав ні про себе, ні про ті злигодні, які на нього чекають, ні про тортури, які, певно, приготував йому Негоро. Він турбувався тільки про місіс Уелдон. Він пильно вдивлявся в землю, шукаючи сліду на стежках, на колючках придорожних кущів, на нижніх гілках дерев, але ніде не знаходив ознак того, що місіс Уелдон проходила тут. Проте він знав, що вона не могла йти іншою дорогою, бо лише тут пролягав шлях на Казонде.

Чого б тільки не дав юнак, щоб знайти хоч якийсь знак, що місіс Уелдон йде туди, куди вели і його самого!

Такий був фізичний і моральний стан Діка Сенда і його товаришів. І як не тривожилися вони за власну долю, як не страждали, вони не могли без дрожу спосте-

рігати жахливі муки сумного натовпу невільників, не могли не обурюватись звірячою жорстокістю наглядачів. Та, на жаль, вони не мали змоги ні чимсь допомогти рабам, ні чинити опору поневолювачам!

Миль на двадцять на схід від Кванзи тягнеться суцільний ліс. Проте дерева тут ростуть не так густо, як на узбережжі, можливо, табуни слонів витоптують молоді пагінци, а можливо, їх нищать личинки численних комах. Йти таким лісом легше, ніж пробиратися заростями чагарника. В лісі у великій кількості ріс бавовник, кущі його досягали семи-восьми футів у висоту; з бавовни виробляють звичайні в цих краях тканини в білу і чорну смужки.

Часом доводилося пробиратися крізь справжні джунглі, в яких і раби, і варта губилися. Наглядачам треба було чудово знати місцевість, щоб не заблудитися. Із усіх місцевих тварин тільки голови слонів і жирафів підносились над заростями очерету, схожого на бамбук, над травами, стебла яких мають дюйм у діаметрі.

Щодня караван рушав на світанку і зупинявся на годину лише опівдні. На привалі розв'язували тюки з маніокою¹ і давали рабам по пригорщі борошна. Якщо солдати десь по дорозі встигали пограбувати село, тоді до цього мізерного пайка додавали ще кілька бататів² або трохи козлятини чи телятини. Проте втома була така велика, а нічний відпочинок під дощем такий короткий, що невільники не мали сил навіть їсти. Не минуло й тижня з того часу, як караван залишив береги Кванзи, а вже двадцять невільників впали знесилені на дорозі і стали здобиччю хижих звірів, які назирцем ішли за караваном. Леви, пантери і леопарди кружляли навколо каравану, очікуючи жертв, яких було немало. І щовечора після заходу сонця їх ричання лунало так близько від табору, що можна було сподіватися їхнього нападу.

Темрява робила ще загрозливішим це ричання, і Дік Сенд із жахом думав про небезпеку, яка загрожує Геркулесові. І все ж, коли б йому самому трапилася нагода втекти, він скористався б нею не вагаючись.

¹ Маніока — тропічна рослина з родини молочайних, з бульби якої виготовляють борошно (касаву) — один із головних харчових продуктів у Екваторіальній Африці.

² Батати — солодка картопля, розповсюджена в усій тропічній Африці.

Ось кілька нотаток, які зробив Дік Сенд по дорозі від Кванзи до Казонде. Двадцять п'ять переходів треба було зробити, щоб пройти відстань у двісті п'ятдесят миль; «перехід» на мові работорговців — це десять миль із зупинкою вдень і привалом на нічліг.

«25 і 26 квітня. Бачили село, оточене огорожею із очерету заввишки у вісім-дев'ять футів. На полях ростуть маїс, боби, сорго та різні сорти земляних горіхів. Схопили двох негрів і закували в кайдани. П'ятнадцятьох убили. Населення розбіглося.

27 квітня. Переправилися через бурхливу річку завширшки в сто п'ятдесят ярдів. Міст зроблено з дерев, зв'язаних ліанами. Бракує кількох мостовин. Дві жінки, прикуті до однієї колодки, оступилися і полетіли в воду. Одна з них несла маленьку дитину. Відразу ж вода захвилювалася і почервоніла від крові. Крокодили ховаються між настилом мосту. Рискаєш потрапити ногою прямо у роззявлену пащу...

28 квітня. Ішли лісом. Безліч високих баугіній. Це дерево португальці звать «залізним». Великий дощ. Грунт розкис. Іти надзвичайно важко:

В середині каравану помітив бідолашну Нан. Вона несе на руках маленьке негреньятко, хоч сама ледве волочить ноги. Рабня, скута разом з нею, шкутильгає, кров тече з її плеча, розкраєного нагаєм.

Ночували під величезним баобабом з білими квітами та ніжнозеленим листям.'

Уночі довго ричали леви та леопарди. Один з тубільців убив з рушниці пантеру. Що сталося з Геркулесом?..

29 і 30 квітня. Перші ознаки африканської «зими». Дуже велика роса. Дощовий сезон починається в листопаді і закінчується наприкінці квітня. Рівнина все ще затоплена водою. Східні вітри, насичені випарами з багнищ, несуть в собою болотну пропасницю.

Жодного сліду місіс Уелдон і містера Бенедикта. А тимчасом їх могли відправити тільки в Казонде. Вони, напевне, пішли цим же маршрутом, але попереду нас. Мене це дуже турбує. Маленький Джек, мабуть, знову захворів на пропасницю в цій нездоровій місцевості. Та чи живий він?

1—6 травня. Протягом останніх днів ми йшли заболоченою рівниною. Скрізь стоять калюжі. Іноді вода сягає до пояса. Сила п'явок присмоктується до шкіри. І все ж тре-

ба йти. Подекуди на купинні зеленіють лотоси, папіруси. Під водою — інші рослини з великим, як у капусти, листям. Люди спотикаються, наткнувшись на їх коріння, і часто падають.

У воді сила дрібної риби з породи сомів. Тубільці ловлять її і корзинами продають для караванів.

Важко, а іноді і зовсім неможливо знайти місце для ночівлі. На рівнині, скільки око сягне, скрізь вода. Доводиться йти в п'ятні. На ранок в каравані не долічуються багатьох невільників. Коли ж кінець мукам? Коли хтось упаде, то вже не може звестися на ноги. Та й навіщо? Пробути кілька зайвих хвилин під водою — і всьому кінець! Палиця хавільдара вже не чекатиме тебе у темряві.

Але що станеться з місис Уелдон і її сином? Я не маю права залишити їх! Я витримаю всі випробування! Це мій обов'язок.

Жахливі крики лунали вночі.

Двадцять солдатів наламали смолистих гілок, що стирчали з води, і запалили їх. Факели ці тьмяно світили в п'ятні.

Ось причина крику, що я чув: крокодили напали на караван. Дванадцять чи п'ятнадцять цих страховищ у п'ятні кинулися на людей. Вони схопили кілька жінок та дітей і потягли у воду, в свої «кладові». Так Лівінгстон назвав ті глибокі ковбані, де ці плазуни зберігають свою жертву після того, як втоплять її, — вони їстимуть її тоді, коли вона почне розкладатися.

Мене крокодил сильно зачепив своєю шкірою. Поблизу ж од мене страховище схопило раба, зламавши при цьому колодку на його шиї. Як розпачливо кричав нещасний, як сумно! Я й досі чую його...

7 і 8 травня. Підраховували вчорашні жертви. Загибло двадцять невільників.

На світанку я почав шукати очима Тома і його товаришів. Яке щастя — вони живі! А втім, чи щастя це? Чи не краще було б в одну мить позбутися всіх страждань?

Том іде у перших рядах колони. Біля повороту дороги колодка на якусь мить накренилась, і це дало змогу Томові озирнутися назад. Наші погляди зустрілися.

Марно я шукаю стару Нан: можливо, вона в центрі каравану, а можливо, загинула цієї жахливої ночі?

Учора ми нарешті пройшли затоплену улоговину.

Двадцять чотири години брели по воді. Ми зупинилися на горбі. Сонце обсушило нас. Ми попоїли трохи. Але як погано нас годують! Пригорща муки з маніоки, кілька зерен маїсу — оце й усе! Вода каламутна, брудна, а доводиться її пити. Скільки із цих невільників, що простяглися на землі, уже не піднімуться?

Не може бути, щоб так мучили місис Уелдон та її дитину! Їх, мабуть, повели іншою дорогою в Казонде. Нещасна мати не змогла б витримати таких страждань!..

У каравані кілька чоловік захворіли на віспу — тубільці називають її «ндуе». Хворі не можуть іти далі. Що з ними зроблять — покинуть?

9 травня. На світанку рушили в дорогу. Відсталих нема. Хавільдари нагаями хутко підвели всіх виснажених і хворих! Невільники — це товар! Це гроші. Поки в них жевріє хоч іскра життя, хавільдари примусять їх іти.

Мене оточують живі кістяки. Їм бракує сил навіть для того, щоб голосно стогнати.

Я нарешті помітив стару Нан! Як боляче дивитися на неї. Дитини, яку вона несла, вже немає. Немає і її сусідки. Тепер Нан сама. Без колодки їй легше йти. Але ланцюг, як і раніше, оперізував її стегна. Вільний кінець його Нан перекинула через плече.

Мені пощастило наблизитися до неї. Вона мене не впізнала! Невже я так змінився?

— Нан! — гукнув я.

Бідна стара довго вдивлялася в мене і нарешті промовила:

— Це ви, Дік? Я... я... незабаром умру!

— Ні, ні! Мужайтеся! — відповів я, потупивши очі. Мені боляче було дивитися на цей нещасний привид без краплини крові.

— Умру, — повторила вона, — і я вже не побачу більше моєї дорогої господині, мого маленького Джека! Доле, зжалься наді мною!

Я хотів підтримати стару Нан, що вся тремтіла в лахмітті. Я б охоче дав себе закувати разом з нею, щоб полегшити тягар ланцюга, який Нан тепер несла одна після смерті своєї напарниці.

Але сильна рука брутально відштовхнула мене вбік, а бідолашну Нан нагаєм загнали в натовп рабів. Я хотів кинутися на наглядача, як раптом біля мене з'явився начальник-араб. Він схопив мене за руку і тримав доти, до-

ки не пройшов весь караван мимо і я не опинився на своєму місці — позаду колони.

Араб сказав тільки одне слово:

— Негоро!

Негоро? Значить, за наказом португальця зі мною поводяться інакше, ніж з моїми товаришами по нещастю!

Яку ж долю приготував мені португалець?

10 травня. Минули сьогодні два палаючих села. Хатини зайнялися з усіх боків. На деревах, які випадково не згоріли, висять трупи. Жителі розбіглися. Поля спустошені. Тут був набіг. Убили двісті чоловік, зате захопили, мабуть, дюжину рабів.

Вечоріє. Зупинилися на відпочинок. Табір розбили під великими деревами. Узлісся заросло високою травою, немов чагарником.

Кілька невільників утекли вчора, зламавши колодки. Їх знову впіймали і жорстоко покарали. Сьогодні солдати та хавільдари особливо пильнують.

Настала ніч. Навколо ричать леви і виють гієни. Здалеку чути шумну метушню гіпопотамів. Мабуть, там є озеро або річка.

Хоч я і втомився, а спати не можу. Скільки думок у голові! Мені здається, що я чую, як хтось підкрадається у високій траві. Можливо, це дикий звір. Чи насмілиться він напасти на табір? Я прислухаюсь. Нічогісінько! Ні, якась тварина пробирається крізь комиші. В мене немає зброї! І все ж я захищатимусь! Покличу на допомогу. Мое життя потрібне місцес Уелдон і моїм товаришам! Я вдивляюся в темряву. Місяця сьогодні немає. Ніч темна, хоч в око стрель. Ось серед папірусів я побачив немовби два вогники — це очі гієни або леопарда! Вони зникли... З'явилися знову... Шурхотить трава. Звір кидається на мене!

Я хочу крикнути, підняти тривогу...

На щастя, я стримався.

Не вірю своїм очам! Це Дінго!.. Дінго біля мене. Хороший Дінго! Як він знайшов мене? Звідки прибіг? Який дивний інстинкт! Та хіба можна пояснити тільки інстинктом таку чудову відданість? Пес лиже мені руки. Чудовий собака, мій єдиний друг!

Отже, вони тебе не вбили!

Я пещу Дінго, він розуміє мене, хоче загавкати, але я заспокоюю його. Ніхто не повинен знати, що він тут.

Хай він іде за караваном. Хто знає, можливо... Але чому він так настирливо треться шиєю об мої руки? Він немов каже мені: «Та шукай же!» Я шукаю і знаходжу щось прив'язане до його нашійника... Це тоненька очеретина, увіткнута в пряжку нашійника, на якому вигравірувані таємничі букви *C* і *B*. Я одв'язую очеретину. Ламаю її. Там записка.

Але ж я не можу прочитати її в такій темряві. Доведеться почекати дня... Мені хочеться ще побути з Дінго, але розумна тварина, лизнувши мені руки, намірилась податись геть. Він розуміє, що доручення виконано. Одним стрибком пес безшумно зникає в траві. Тільки б не потрапив він у зуби леву або гієні!

Дінго, безперечно, повернеться до того, хто його надіслав до мене.

Записка, яку я ще не можу прочитати, пече мені руку! Хто міг написати її? Місіс Уелдон? Геркулес? Як відданий собака зустрівся з ними? Адже ми вважали його мертвим! Що в записці? План втечі чи тільки звістка від моїх любих друзів? Що б там не було, але ця подія дуже схвилювала мене, розвіяла мій сум.

Можливо, кінець лиху? Коли б швидше день!

Я жадібно вдивляюсь в обрій, чекаючи першого проміння зорі. Я не можу заплющити очей. Вдалині, як і раніше, чути ще рев звірів. Бідолашний мій Дінго, чи пощастило тобі уникнути зустрічі з ними?

Нарешті починає розвиднятися, і майже відразу, як це буває у тропіках, настає ранок. Я лягаю так, щоб не помітили, як я читатиму записку.

Ще не дуже видно, нічого не бачу.

Нарешті! Я читаю! Записка від Геркулеса.

Декілька слів накидано олівцем на папері.

«Місіс Уелдон і маленького Джека посадили на кітан-ду. Їх супроводжують Герріс і Негоро. З ними і пан Бенедикт. Вони випередили караван на три-чотири переходи. Не можу зв'язатися з місіс Уелдон. Я знайшов пораненого Дінго, в нього хтось стріляв... але пес одужав. Сподівайтесь на краще, капітане Дік. Я думаю про всіх вас і втік для того, щоб бути вам більш корисним.

Геркулес».

Отже, місіс Уелдон і її син живі! Дяка долі, що вони не страждають, як ми під час цієї виснажливої, важкої

Їх залишили тут умирати з голоду.

дороги. Кітанда — це гамак, сплетений з сухої трави і підвішений на двох довгих бамбукових жердинах. Такі кітанди двоє носіїв несуть на плечах. Кітанда покрита пологом із легкої тканини. Місіс Уелдон і її маленького Джека несуть у кітанді. Навіщо вони потрібні Геррісу і Негору? Ці мерзотники, очевидно, прямують у Казонде. Так, так! Я знайду їх там. Яку радісну звістку приніс мені розумний Дінго! Забуваєш страждання останніх днів.

11—15 травня. Караван продовжує рухатися далі. З кожним днем невільниках стає все важче. Багато з них залишають за собою криваві сліди. Я підрахував, що до Казонде залишилося ще іти десять днів. Скільки людей перестане мучитися до того часу! Але я мушу дійти, я дійду!

Як це жорстоко! У колоні є нещасні, в яких усе тіло — суцільна рана. Ланцюги врізаються їм прямо в оголене м'ясо.

Учора я бачив, як мати несла на руках дитину, що вмерла з голоду!.. Вона не хоче з нею розлучатися...

Дорога позаду нас усіяна трупами. Знову спалахнула епідемія віспи.

Ми пройшли мимо дерева, до якого були прикуті за шию раби. Їх залишили тут умирати з голоду.

16—24 травня. У мене вже майже немає сили, проте я не маю права приставати. Дощі перестали. Переходи під палючим сонцем, які работорговці називають «тиркезою», з кожним днем стають труднішими. Нас примушують іти швидше, а дорога піднімається вгору досить круто.

Ми проходили через зарості «ньяссі» — високої жорсткої трави. Стебла подряпали мені обличчя, а колюче насіння крізь одягу повтикалося в шкіру. На щастя, мої добрячі чоботи ще цілі.

Наглядачі починають викидати з колони хворих і ослаблених рабів: уже обмаль харчів, а солдати і носії збунтувалися б, якби їм зменшили пайку. Вожаків каравану урізали його невільниках.

— Нехай вони жеруть один одного! — сказав начальник.

Деякі молоді, на вигляд здорові невільники раптом падають мертвими. Я пригадую, що і Лівінгстон писав про такі випадки: «Ці нещасні починають скаржитися на біль

у серці. Вони кладуть руку на груди і падають мертвими. Я думаю, що помирають вони від розриву серця. Найчастіше це трапляється з вільними людьми, несподівано перетвореними на рабів: вони не підготовлені до таких випробувань!..»

Сьогодні хавільдари зарубали сокирами близько двадцяти невільників, які, знесилівши, не могли далі йти за караваном! Начальник-араб не заперечував проти різанини.

Це було жахливе видовище!

Бідолашна стара Нан упала під гострим лезом сокири. Я спіткнувся по дорозі об її труп! Отак поводяться вони навіть з християнами!

Це перша жертва з числа тих, хто взнав катастрофи на «Пілігримі». Нещасна Нан!

Щоночі я виглядаю Дінго. Він більше не повертається. Чи не сталося з ним якогось лиха? А може, сам Геркулес потрапив у біду? Ні... ні!.. Я не хочу цьому вірити! Геркулес мовчить, бо немає чого повідомити мені! А крім того, йому доводиться бути дуже обережним і без потреби не ризикувати!..»

Розділ дев'ятий

КАЗОНДЕ

26 травня караван рабів прибув у Казонде. Половина невільників з цієї колони загинули в дорозі. І все ж работорговці розраховували на добрий бариш: попит на рабів був значний і ціни на невільничих ринках Африки стояли високі.

Ангола у той час вела широку торгівлю неграми. Португальська влада в Сан-Паоло-де-Луанді і Бенгелі не могла цьому перешкодити, бо каравани невільників почали направляти через внутрішні недоступні і дикі області африканського континенту. Бараки на узбережжі були переповнені полоненими. Кілька рабовласницьких кораблів, яким щастило прослизнути повз патрульні судна, що охороняли африканське узбережжя, неспроможні були забрати весь вантаж — «чорний товар», призначений на вивіз в Америку, в колоніальні володіння Іспанії.

Казонде, розташований за триста миль від гирла Кванзи, був одним із головних «лаконі» — невільничих

ринків Анголи. Купля-продаж людей відбувались звичайно на «читоці» — головній площі міста. Тут влаштовували «виставку товару», звідси ж каравани рушали до області Великих озер.

Як і всі великі міста Центральної Африки, Казонде поділявся на дві частини. В торговій частині були розташовані будинки арабських, португальських і тубільних торговців, а також бараки для рабів; другу частину міста займала резиденція негритянського царка. Звичайно це був лютий коронований п'яниця, котрий управляв за допомогою терору і жив головним чином за рахунок щедрих приношень работорговців.

Торговий квартал Казонде належав тоді Хозе-Антоніо Альвецу, тому самому работорговцеві, про якого говорили Герріс і Негоро. Вони були лише його агентами. Тут містилася головна контора Альвеца, а його інші контори були відкриті в Біхе та Кассанго і Бенгелі. Через кілька років після подій, які описані в цій книзі, лейтенант Камерон побував у бенгельському відділенні контори Альвеца і описав його.

З обох боків головної вулиці стояли «тембе» — одноповерхові глиняні будиночки з плоскими дахами; їхні квадратні двори були призначені для худоби. В кінці головної вулиці містилася широка читока, оточена невеличкими бараками. Високо над будинками підносилися розкішні крони чудових смоковниць; уздовж вулиць росли високі пальми, схожі на поставлені сторчма віпки. На вулицях у покидьках длубалися стерв'ятники — єдині асенізатори містечка. Таким був вигляд торговельного кварталу Казонде.

Поблизу містечка протікає Лухі — ще не досліджена річка, яка є, мабуть, однією з приток Конго, хоч би вторинною.

«Резиденція» місцевого царка, що межувала з торговельним кварталом, складалася з купки жалюгідних халуп, розкиданих майже на квадратну милю. Одні хижі були обгороджені очеретом, інші обсажені невисокими фігами, а деякі й зовсім обходились без огорожі.

Між плантаціями маніюки за частоколом, оточеним живоплотом із папірусу, стояло на окремому полі десятків зо три халуп для рабів царка, кілька хиж для його жінок і царський «тембе», трохи вищий і просторіший за інші. Муані-Лунзі, царку Казонде, було років п'ят-

десять. Його володіння, що вже добре були розорені попередниками, при ньому прийшли в цілковитий занепад. Він мав лише близько чотирьох тисяч солдатів, тоді як португальські рабовласники наймали тисяч з двадцять. Царьок не міг уже, як раніше у старі добрі часи, щодня приносити в жертву богам по двадцять п'ять — тридцять рабів. Розпуста і пияцтво передчасно постарили Муані-Лунгу і перетворили його в руїну, лютого маніяка. Заради примхи він калічив своїх рабів, навіть офіцерів та міністрів: він одрізав одному ніс або вуха, другому — руку, а третьому — ногу. Піддані з нетерпінням чекали його смерті, і звістка про неї була б прийнята з радістю.

Тільки єдиній людині в усьому Казонде смерть Муані-Лунги принесла б збитки — Хозе-Антоніо Альвецу. Работорговець добре умів ладити з п'яницею-царем і, користуючись його дружбою, хазяйнував в усій області. Після смерті царка престол повинен був перейти до його першої жінки — Муани. Альвец боявся, що вона не втримається на престолі і що сусідній царьок — володар Оукусу — нападе на володіння Муані-Лунги. Цей царьок був молодий, енергійний і вже захопив кілька сіл Муані-Лунги. Альвец ненавидів його, бо Оукусу вів торгівлі справи з конкурентом Альвеца, работорговцем Тіпо-Тіпо, чистокровним арабом, — незабаром Камерону довелося зустрітися з ним у Ньянґве.

Поки що справжнім володарем цього краю був Хозе-Антоніо Альвец, який мав безмежний вплив на розбещеного царка, що втратив розум.

Альвец був людиною уже в літах. Він не належав до «мсунгу» — білошкірих. Португальським у нього було тільки ім'я, та й те вигадане для комерції. Альвец був справжнім негром, і його звали Кенделе. Він народився в Дондо, на березі Кванзи, і почав свою кар'єру звичайним агентом у работорговця. Тепер же цей старий мерзотник, який називав себе найчеснішою людиною в світі, став одним із найкрупніших торговців невільниками.

Пізніше, наприкінці 1874 року, Камерон зустрів цього самого Альвеца в Кілембо, столиці Кассонна, і з його караваном пройшов до Біхе щось миль з сімсот.

Колона рабів зупинилася в Казонде на великій площі.

Було 26 травня. Отже, розрахунки Діка Сенда підтвердилися. Перехід від Кванзи тривав тридцять вісім днів.

Понад п'ять тижнів найжахливіших страждань, які тільки може витримати людина! Караван прибув у Казонде опівдні. Загуркотили барабани, засурмив ріг, затріскотіли рушничні постріли. Солдати, що супроводжували караван, стріляли в повітря, а слуги Хозе-Антоніо Альвеца захоплено відповідали їм тим самим. Всі ці бандити раділи, що зустрілися після чотиримісячної розлуки. Вони сподівалися відпочити і надолужити пияцтвом і розпустою втрачений час.

До Казонде дійшли лише двісті п'ятдесят знесилених невільників. Їх погнали, немов череду, і замкнули в бараках, в яких пристойні фермери не захотіли б тримати й худобу. В бараках чекали на розпродаж близько півтори тисячі рабів. Через день мав відкритися ярмарок на головній вулиці Казонде. Після того як прибула нова партія, у бараках стало ще тісніше. З прибулих зняли важкі колодки, але кайдани залишили.

Носії зупинилися на площі і склали на землю свій цінний вантаж — слонову кістку, якою теж торгували в Казонде. Коли їм видадуть платню — кілька метрів коленкору чи іншої тканини, — вони підуть шукати інший караван, щоб запропонувати йому свої послуги.

Старий Том та його супутники нарешті позбулися колодок, що так мучили їх на протязі п'яти тижнів. Тепер Бат і його батько могли обнятися. Товариші по нещастю потисли один одному руки. Перекинувшись кількома словами, вони замовкли. Та й про що їм було говорити? Жалітися і нарікати на свою долю? Бат, Актеон, Остін — всі троє сильні молоді люди, звиклі до важкої роботи, витримали виснажливу подорож, але старий Том дуже знесилів від перенесених мук. Ще б кілька днів, і його труп потрапив би, як і труп старої Нан, у пазури диких звірів.

Усіх чотирьох, як тільки вони прибули, загнали у вузький барак і відразу замкнули двері. Трохи попоївши, вони почали чекати приходу работорговця, сподіваючись, що він їх відпустить, довідавшись, що вони американці.

Дік Сенд залишився на площі під доглядом спеціального приставленого до нього хавільдара.

Юнак радів, що потрапив нарешті в Казонде! Він не сумнівався, що потрапив нарешті в Казонде! Він не сумнівався, що місіс Уелдон, маленький Джек і кузен Бенедикт давно вже тут. Він шукав їх поглядом на всіх

вулицях, якими проходив караван, заглядав у тембе, оглянув усю читоку, яка тепер була майже безлюдною.

Але місіс Уелдон ніде не було.

«Невже її не привели в Казонде? — питав сам себе Дік Сенд. — Де ж тоді вона? Ні, Геркулес не міг помилитися. Я не знаю таємних намірів Герріса й Негоро. Проте і їх самих не видно...»

Гірка тривога охопила Діка Сенда. Місіс Уелдон могли тримати під замком, тому він і не бачив її. Це зрозуміло. Але де ж Герріс, де Негоро? Вони, особливо португалець, поспішили б зустрітися з юнаком, який тепер був цілком у їхній владі, повтішатися своєю перемогою, понушчатися над ним, помучити його, відомстити йому нарешті! Чому ж їх не видно? Невже їх немає в Казонде? В такому разі і місіс Уелдон теж немає в Казонде, вона десь в іншому пункті Центральної Африки. Якою б тяжкою не була для нього поява американця та португальця в Казонде, він гаряче бажав її, бо це довело б, що місіс Уелдон з дитиною тут.

Дінго після тієї ночі, коли приніс Дікові записку від Геркулеса, більше не з'являвся, і Дік Сенд не міг відіслати Геркулесові приготовлену заздалегідь відповідь. У своїй записці Дік Сенд доручав велетневі йти за місіс Уелдон, не губити її сліду і по можливості сповіщати її про все. Дінго вже раз пробрався в табір — чому б Геркулесові не прислати його вдруге? Може, вірний пес загинув, виконуючи це доручення? А може, місіс Уелдон повезли далі в глиб лісистого плато, до якоїсь внутрішньої факторії Африки, і Геркулес разом з Дінго ідуть по її слідах. Ці думки невідступно переслідували юнака.

Що діяти, коли виявиться, що ні місіс Уелдон, ані її викрадачів немає в місті? Він так надіявся, що зустріне місіс Уелдон в Казонде, що тепер, ніде не бачачи її, був приголомшений, пережив хвилини розпачу, якого не міг подолати в собі.

«Навіщо жити, — думав він, — якщо не можеш допомогти людям, яких любиш? Ні, краще вмерти, ніж так животіти!» Але думаючи так, Дік не знав своєї власної вдачі. Під ударами долі хлопець став дорослим, і розпач був лише тимчасовим проявом людської слабості.

Раптом на безлюдній площі пролунали звуки фанфар і голосні крики. Дік Сенд, який сидів у куряві на площі, враз схопився. Всяка нова подія могла павести його на

слід тих, кого він шукав. Розпачу ніби й не було, він знову був готовий до боротьби.

— Альвец! Альвец! — кричав натовп тубільців та солдатів, які заповнили читоку. Нарешті з'явилася людина, від якої залежала доля стількох нещасних. Можливо, прийдуть і його агенти Герріс та Негоро. Дік Сенд стояв, випроставшись на весь зріст і пильно вдивляючись; ніздрі в нього роздувались. Він чекав: якщо ці двоє зрадників з'являться, він прямо і твердо гляне їм у вічі. Капітан «Пілігрима» не затремтить перед колишнім корабельним коком.

В кінці головної вулиці з'явилася кітанда, вкрита залатаним пологом із дешевенької вицвілої тканини з обскубаною бахромою. З нош зійшов старий негр. Це був работорговець Хозе-Антоніо Альвец. Кілька слуг підбігли до нього з низькими поклонами.

Вслід за Альвецом із носилок виліз його друг метис Коїмбра, син правителя Біхе. Лейтенант Камерон свідчить, що це був найбільший негідник у всій області. Вирячкуватий, з жовтим одутлим обличчям, з нечесаною гривною цупкого кучерявого волосся, він викликав відразу. В подраній сорочці, в сплетеній з трави спідниці, в соломяному капелюсі, він нагадував потворну стару відьму. Коїмбра був другом, довіреною особою Альвеца, проклятим організатором набігів на мирні села і гідним атаманом ватаги розбійників работорговця.

Щождо Альвеца, то він у своєму одязі, схожому на карнавальне турецьке вбрання, не був таким гидким, як його напарник, але ні в якому разі не викликав високого уявлення про господарів факторій, що ведуть оптову торгівлю рабами.

На превеликий жаль, юнак не побачив ні Герріса, ні Негоро у почті Альвеца. Невже більше немає надії зустрітися з ними в Казонде?

Тимчасом начальник каравану араб Ібн-Хаміс потиснув руку Альвецові і Коїмбрі. Його привітав господар. Щоправда, Альвец скривився, довідавшись про загибель п'ятдесяти процентів рабів, але в цілому справи були непогані. Якщо врахувати й тих рабів, що сиділи в бараках, у рабовласника було досить «чорного товару», щоб задовольнити попит внутрішнього ринку. І Альвец навіть повеселішав, підрахувавши в думці, скільки слонової кістки він зможе одержати за рабів, скільки зможе витор-

гувати міді, яку вивозять в Центральну Африку у вигляді «ханн», схожих на андріївський хрест.

Рабовласник подякував хавільдарам і наказав негайно розплатитися з носіями.

Хозе-Антоніо Альвец та Коїмбра розмовляли на португальсько-африканському жаргоні, який навряд чи зрозумів би уродженець Ліссабона. Дік Сенд, звичайно, зовсім не розумів розмови «негоціантів». Але він догадувався, що вони говорили про нього і про його супутників, врадливо кинутих у невольницький караван. Його здогад перетворився на певність, коли за жестом араба Ібн-Хаміса один з хавільдарів пішов до барака, в якому були зачинені Том, Остін, Бат і Актеон.

Незабаром чотирьох американців підвели до Альвеца.

Дік Сенд непомітно теж підійшов поближче. Він хотів знати, що з ними зроблять.

Обличчя Хозе-Антоніо Альвеца засяяло, коли він побачив цих струнких і сильних негрів. Декілька днів відпочинку і добра їжа відновлять їхні сили. На старого Тома він глянув лише мигцем; похилий вік старого негра позбавляв його цінності. Але трьох інших можна вигідно продати на наступній ярмарці в Казонде.

Пригадавши кілька англійських слів, яких він навчився від американця Герріса, Альвец, кривляючись, іронічно привітав своїх нових невольників з благополучним прибуттям.

Том зрозумів слова рабовласника, він зробив крок до Альвеца і, показуючи на своїх товаришів і на себе, сказав:

— Ми вільні люди... громадяни Сполучених Штатів!

Альвец, очевидно, зрозумів його. Він весело посміхнувся і, кивнувши головою, відповів:

— Так...так... американці! Вітаю з приїздом... з приїздом!

— З приїздом! — повторив і Коїмбра.

Син правителя Біхе підійшов до Остіна і, немов баришник, що купує коня на ярмарці, почав обмацувати йому груди, плечі, біцепси. Але в ту мить, коли він намагався розкрити Остіну рот, щоб подивитись, чи цілі в нього зуби, сеньйор Коїмбра дістав такий сильний удар кулаком, якого, мабуть, ніколи в житті не одержував жодний син правителя.

Напарник Альвеца відлетів кроків на десять. Кілька солдатів кинулися до Остіна, і він дорого б заплатив за

своє зухвальство, якби Альвец не зупинив солдатів жестом. Работорговець від душі розсміявся, коли побачив, що в його дорогого друга Коїмбри вибито два зуби з шести, які досі в нього залишилися. У Альвеца була весела вдача, і ця сцена дуже втішила його. Проте він не хотів, щоб солдати поцували його цінний товар.

Він заспокоїв розгніваного Коїмбру, який, звівшись на ноги, знову повернувся на своє місце біля работорговця, кулаком погрожуючи сміливому Остінові.

У цей час хавільдар підштовхнув Діка Сенда до Альвеца. Работорговець, як видно, знав, хто цей юнак, як він потрапив в Анголу і як став полоненим у таборі над Кванзою.

Кинувши на нього злобний погляд, він пробурмотів поганою англійською мовою:

— Маленький янкі.

— Так, янкі! — відповів Дік Сенд. — Що ви хочете зробити зі мною і моїми товаришами?

— Янкі! Янкі! Маленький янкі! — повторював Альвец.

Чи він не зрозумів, чи не хотів зрозуміти поставленого запитання?

Дік Сенд вдруге запитав у нього про майбутнє своїх супутників та про себе. Бачачи, що работорговець не збирається відповідати, він звернувся до Коїмбри, в якому, незважаючи на його жахливий вигляд, пізнав європейця. Але Коїмбра лише погрозово замірився кулаком і одвернув убік свою запухлу від алкоголю морду.

Тимчасом Альвец жваво розмовляв з арабом Ібі-Хамісом. Як видно, ішлося про Діка Сенда та його друзів. «Хто знає, — подумав юнак, — які плани в Альвеца. Чи трапиться коли нагода знову побачитись і перекинутись кількома словами?»

— Друзі мої, — сказав Дік Сенд стиха, немов говорячи сам до себе, — я вам скажу дещо. Геркулес прислав мені з Дінго записку. Наш товариш іде слідом за караваном. Герріс і Негоро повезли кудись місіс Уелдон, Джека та пана Бенедикта. Куди? Я не знаю. Можливо, вони і в Казонде. Терпіть, мужайтеся, будьте готові до всякої несподіванки. Може, доля зглянеться над нами.

— А де Нан? — спитав старий Том.

— Нан умерла.

— Перша жертва...

— І остання! — відповів Дік Сенд. — Бо ми зможемо...

Дік Сенд кинувся на американця.

У цю мить хтось поклав йому важку руку на плече, і добре знайомий голос вкрадливо сказав:

— А-а! Якщо не помиляюся, це ви, мій юний друже? Радий вас бачити.

Дік Сенд швидко обернувся.

Перед ним стояв Герріс.

— Де місіс Уелдон? — вигукнув Дік Сенд, підступаючи до американця.

— На жаль, — відповів Герріс, вдаючи, ніби він уболіває, — нещасна мати! Чи могла вона пережити...

— Вмерла? — зойкнув Дік Сенд. — А її дитина?

— Бідне хлоп'ятко! — відповів Герріс тим же тоном. — Тяжкі страждання убили його...

Значить, вже немає тих, кого так любив Дік Сенд! Що відчував він у ту хвилину? Охоплений нестримним гнівом, жадобою помсти, Дік Сенд кинувся на американця, вихопив у нього з-за пояса ніж і встромив його прямо в серце Герріса.

— Прокляття! — скрикнув Герріс, падаючи. Він був мертвий.

Розділ десятий

ЯРМАРОК

Напад Діка Сенда був таким навальним, що ніхто не встиг зупинити його. Та відразу ж кілька тубільців накинулися на юнака і були б убили його, коли б не нагодився Негоро.

Португалець знаком зупинив тубільців, і вони відпустили Діка. Потім вони підняли з землі і понесли геть труп Герріса. Альвец і Коїмбра вимагали негайно стратити Діка Сенда, але Негоро пошепки сказав їм, що вони нічого не втратять, коли трохи почекають. Работорговець наказав замкнути юнака і пильнувати його, як зіницю ока.

Дік Сенд уперше побачив Негоро після того, як вони залишили узбережжя. Він знав, що цей мерзотник — єдиний винуватець катастрофи «Пілігрима». Здавалося, що Дік мав ненавидіти кока ще більше, ніж його забитого спільника. Але після сутички з американцем юнак із почуття презирства не вимовив жодного слова до Негоро.

Герріс сказав, що місіс Уелдон і її син загинули! Тепер уже ніщо не цікавило хлопця, навіть його власна доля. Хавільдари потягли його. Куди? Дікові це було байдуже...

Юнака міцно зв'язали і кинули в комірчину без вікон. Це був карцер, де работорговець Альвец тримав рабів, приречених на смерть за бунт або інші провини. Глухі стіни відгородили Діка од зовнішнього світу, але це хлопця не бентежило. Він помстився за смерть тих, кого любив, і тепер страта не лякала його. Він був готовий усе витерпіти.

Легко догадатися, чому Негоро не дав тубільцям роздerti юнака після смерті Герріса: він хотів піддати Діка Сенда найжахливішим катуванням, на які так винахідливі дикуни. Корабельний кок мав повну владу над п'ятнадцятилітнім капітаном. Тепер бракувало тільки Геркулеса, щоб помста Негоро була повною.

Через два дні, 28 травня, відкрився великий ярмарок «лаконі», на який з'їхалися работорговці з усіх факторій внутрішньої Африки та багато тубільців із сусідніх областей. Лаконі не тільки невольничий торг в Анголі, але і багатющий базар продуктів родючої африканської землі, з якими сходилися туди люди, що виробляли їх.

З самого ранку було дужелюдно на просторій площі в Казонде. На читоті зібралися чотири чи п'ять тисяч чоловік, не рахуючи рабів Жозе-Антоніо Альвеца, серед яких був і Том з товаришами. На цих нещасних саме тому, що вони американці, попит, безперечно, мав бути особливо великий.

Альвец, найповажніша персона на ярмарку, ходив по площі у супроводі Коїмбри, пропонуючи работорговцям з внутрішніх областей партії невольників. Серед покупців були метиси з Уджіджі — головного торгового пункту на озері Танганьїка — і кілька арабів, дуже вправних у такій комерції.

Багато тубільців — дітей, чоловіків, жінок, ревних торговок, які своїм гендлярським талантом перевершили б і торговок білої раси — юрмилися на площі. Жоден ринок великого європейського міста навіть в день щорічного ярмарку не шумить і не хвилюється так, як африканський базар, ніде не провадиться стільки грошових операцій. Там потреба продати не більша за потребу купити. В африканських дикунів і попит і пропонування викликають однакові пристрасті.

Для тубільців лаконі — це велике свято, на яке вони одягали найкращий одяг і найдорогоцінніші прикраси. Головною прикрасою місцевих франтів і франтих були зачіски. Деякі чоловіки заплели коси і виклали їх на маківці високим шиньйоном; другі поділили волосся на тоненькі косички, що звисали наперед, як пацюочачі хвостики, а на маківку прикріпили розкішний султан із червоного пір'я; треті спорудили із волосся загнуті роги, добре обмастивши їх жиром, а для міцності обмазали їх червоною глиною, немов суриком, розтертим на машинному маслі. Всі ці зачіски із свого і чужого волосся були уткані безліччю залізних і костяних шпильок і паличок. Деякі франти, не задовольняючись цими прикрасами, внизували своє кучеряве волосся різноколірними скляними намистинками — «софі» і в середину складного візерунка вкладали татуювальний ніж з різьбленою костяною ручкою.

Зачіски жінок склалися з безлічі чубчиків, кучериків, жмутиків, що утворювали заплутаний рельєфний візерунок, або з довгих пасом, що звисали на обличчя і круто завивалися штопором. Лише декілька молодих і наймиловидніших жінок обмежились тим, що зачесали волосся просто назад, і воно вільно падало на плечі, як в англійок, або підстригли гривку на лобі по французькій моді. Жінки мастили своє волосся жирною глиною і блискучою червоною «нколою» — смолистим соком сандалового дерева — так, що здавалося, ніби голови тубільних франтих вкриті черепицею.

Проте не слід думати, що святкове вбрання тубільців обмежувалося лише розкішною зачіскою.

Навіщо людині вуха, якщо в них не носити паличок, вирізаних з коштовних порід дерева; мідних кілець з ажурною різьбою; плетених ланцюжків з маїсової соломи або, нарешті, маленьких сушених гарбузців, в яких зберігають тютюн? Від такого вантажу мочки ушей одвисають майже до пліч.

Африканські напівголі дикуни не знають кишень, тому в ушах вони носять дрібні речі щоденного вжитку — ножі, люльки, все те, що цивілізовані люди носять у кишенях.

Щождо шиї, зап'ясть рук, литок і кісточок та інших частин тіла, то, на думку африканців, сама природа призначила їх для носіння мідних або бронзових обручів, рогових браслетів, прикрашених блискучими гудзиками,

Юнака міцно зв'язали і кинули в комірчину.

разків червоного намиста, так званого «саме-саме», або «талака», що були тоді дуже модними в африканців. Отже, з усіма цими прикрасами, виставленими в такій величезній кількості напоказ, місцеві багатії нагадували собою прикрашену раку для мощей.

Якщо природа дала людині зуби, то хіба не для того, щоб вирвати два-три передніх різці або підточити їх, зігнути в гострий гак, як у гримучої змії? Якщо природа наділила людей нігтями на пальцях, то хіба не для того, щоб відростити їх надзвичайно довгими і тим майже позбавити руку здатності діяти? Якщо чорна або брунатна шкіра вкриває тіло людське, то хіба не для того, щоб її розцяткувати смугами «тембо» — татуїровкою, яка зображає дерева, птахів, молодий місяць, повний місяць, або розрисувати тими хвилястими лініями, в яких Лівінгстон вбачав деяку схожість з рисунками стародавніх єгиптян? Татуїровка зберігалась назавжди за допомогою голубої фарби, яку впускали в надрізи в шкірі, і візерунок, що прикрашав батьків, точно відтворювали на тілах дітей, і по ньому відразу можна було пізнати, до якого племені та роду належить людина. Що ж робити, доводиться гравірувати свій герб на грудях, коли ви не можете намалювати його на дверцях карети за її відсутністю.

Таке важливе місце посідали прикраси в модах африканців. Щодо одержі, то в чоловіків вона складалася лише з фартуха з шкіри антилопи, який спускався від стегон до колін, або з строкатої спідниці, сплетеної з трав.

Жінки також носили лише зелену вишиту шовком спідницю, прикрашену бісером або черепашками і стягнуту на талії поясом з намиста. Деякі жінки замість спідниці одягали фартух із «ламби» — тканини, сплетеної з трав синього, чорного або жовтого кольору, яку так цінять занзібарки.

Але розкішні вбрання були доступні лише багатим тубільцям. Решта ярмаркових — носіїв чи рабів — були одягнені куди скромніше, інакше кажучи, ходили майже голі.

Жінки, які здебільшого були носіями, прийшли на торговище з величезними високими кошиками за спиною, притримуючи їх поясом, що тримався на лобі. Вибравши місце на площі, вони виймали свої товари, а потім, поставивши порожні плетені корзини на бік, сідали в них навпочіпки.

На лаконі були представлені всі продукти цієї надзвичайно родючої землі. Тут продавали рис, який дає врожай сам-сто, маїс, урожай якого збирають тричі протягом восьми місяців і з одного посіяного зерна одержують двісті зерен; кунжут, перець з області Уруа, міцніший ніж відомий кайенський; маниоку, сорго, мускатні горіхи, пальмову олію тощо. На велику площу зігнали сотні кіз, свиней, овець, тонкорунних і курдючної породи, очевидно завезених із татарських степів, принесли велику кількість живої і битої птиці, риби тощо. Різноманітні гончарні вироби, симетрично розфарбовані, привертали увагу своїми яскравими кольорами. На площі сновигали хлопчачки, криком пропонуючи різні спокусливі напої: бананове вино, міцну настояку — «помбе», солодке пиво — «малофу» з бананів і прозору, хмільну медову воду.

Та основними товарами на ринку Казонде були слонова кістка і тисячі сувоїв тканин: «мерикані» — невиблений міткаль виробництва салемиських фабрик у Массачусетсі, «канікі» — блакитна бавовняна тканина завширшки тридцять чотири дюйми, «сохарі» — щільна тканина в білу і синю клітку з червоною каймою, відтіненою блакитними смугами, і, нарешті, найдорожча «діулі» — зелений, червоний і жовтий суратський шовк, який коштує від семи доларів за відріз у три ярди і до вісімдесяти доларів, якщо тканина тиснена золотом. —

Слонову кістку в Казонде доставляють із всіх фабрик Центральної Африки, а вже звідси численні торговці, які наживаються на цій галузі африканської комерції, везуть її у Хартум, Занзібар та Наталь.

Важко уявити собі, скільки слонів треба вбити, щоб добути півмільйона кілограмів слонової кістки, яку щороку вивозять на ринки Європи, головним чином в Англію. Щоб задовольнити потреби лише англійської промисловості, треба щороку вбивати сорок тисяч слонів¹. Тільки з одного західного берега Африки вивозять сто сорок тонн цього цінного товару. Середня вага пари слонових бивнів двадцять вісім фунтів, а з 1874 року ціна на них піднялася до півтори тисячі франків, але трапляються бивні вагою до ста шістдесяти п'яти фунтів і більше. Саме на ярмарку в Казонде знавці могли знайти чудову сло-

¹ Одна фабрика ножів у Шеффільді (Англія) споживає 170 тисяч кілограмів слонової кістки. (Прим. автора).

нову кістку — щільну і напівпрозору, яка легко піддається обробці; коли з такого бивня знімали тонкий верхній шар темного відтінку, виступала біла серцевина, яка ніколи не жовкне, як це буває з слоною кісткою з інших місць.

Як же розраховувалися покупці і продавці при цих комерційних операціях? Яка була там монета в ходу? Відомо, що для работорговців в Африці за валюту правили невільники. Туземці користувалися як грішми скляним намисто, котре фабрикувалось у Венеції: молочнобіле намисто — «качоколо», чорне — «бабулу» і рожеве — «сикундерече». Звичайна міра цього намиста — «фразилах» — важить сімдесят фунтів. Намисто з десяти разків бісеру, або «хете», що двічі обвивало шию, звалось «фундо». Лівінгстон, Камерон і Стенлі, йдучи в експедицію в глиб Африки, завжди брали з собою великий запас цієї «монети». Поряд із скляними різноколірними бусами на африканських базарах ходили ще «пісе» — занзібарська монета в чотири сантиметри та «віунга» — особливі черепашки з східного узбережжя. Для людодських племен певну цінність становили також людські зуби, і на лаконі можна було бачити намисто з людських зубів на шиї у якогось тубільця, що, мабуть, сам же і з'їв власника цих зубів. Але в останній час цей вид грошей починає виходити з ужитку.

Таким був вигляд цього величезного ярмарку.

Опівдні загальне збудження стало ще більшим, і над площею стояв оглушливий гармидер. Не можна передати словами гніву продавців, яким не вдавалося всучити свій товар покупцям, і гніву покупців, що не зійшлися в ціні. Раз у раз у цьому збудженому галасливому натовпі виникали бійки, і не було кому навести лад у цій юрбі.

Десять близько полудня Альвец наказав вивести на площу призначених на продаж невільників. Натовп відразу збільшився майже на дві тисячі чоловік. Багатьох з цих нещасних работорговців тримав у бараках кілька місяців. Цей «товар» був не в поганому стані. Тривалий відпочинок, достатнє харчування повернули рабам благообразний вигляд і підвищили їх риночну ціну. Інша справа ті, що прибули недавно, вони були дуже виснажені. Альвец продав би їх вигідніше, якби потримав і цю партію один-два місяці в бараках. Але попит на невільників

був такий великий, що работорговець розраховував продати їх і такими, якими вони є.

Це було нещастям для Тома та його трьох товаришів. Хавільдари вигнали і їх у натовп, який заповнив читоку.

Вони, як і раніше, були у міцних кайданах, але їхні погляди красномовніше за будь-які слова говорили, яка лють і обурення сповнюють їх.

— Капітана Діка тут немає! — сказав Бат, оглядаючи широку площу Казонде.

— Зрозуміло, — відповів Актеон, — вони не наважуються продати його в рабство!

— Але вони можуть його вбити, якщо ще не вбили! — додав старий негр. — А нам залишається сподіватися тільки на те, що нас купить усіх разом якийсь работорговець. Хоча б нас не розлучили.

— Ох, як страшно подумати, батьку, що ти будеш далеко від мене. Ти... старий... станеш рабом... — вигукнув Бат, захлинаючись від ридання.

— Ні, — відповів Том. — Ні, вони нас не розлучать, і, можливо, нам пощастить...

— Коли б Геркулес був тут! — сказав Остін.

Але велетень не подавав про себе звісток. Після того як він надіслав Дікові Сенду записку, не було чути ні про Дінго, ні про нього. Та чи й варто заздрити Геркулесові? Звісно, варто! Навіть у тому разі, якщо Геркулес загинув. Він помер, як вільна людина, захищаючи своє життя. Він не носив рабських кайданів!

Тимчасом почався торг. Агенти Альвеса вивели посеред площі партію рабів — чоловіків, жінок, дітей; їм не було діла до того, чи розлучають вони чоловіка з дружиною, батька з сином чи матір з дочкою. Для них ці нещасні були просто свійською худобою... Тома і його товаришів також вивели від покупця до покупця. Агент, що крбкував попереду, викрикував ціну, призначену Альвезом за всю партію. Купці — араби або метиси з центральних областей, — які хотіли купити невольників, підходили і уважно оглядали «товар». Вони з подивом помічали, що молоді товариші Тома не схожі на негрів, пригнаних з берегів Замбезі чи Луалаби; риси, характерні для африканських негрів, змінилися у них в Америці з другого покоління, а по розвитку і фізичній силі вони стояли значно вище, і це збільшувало їхню ціну. Покупці обмацували їхні мускули, повертали на всі боки, за-

глядали їм у зуби, словом, поводитися так, як баришни-ки, коли купують коней. Купці кидали на дорогу палицю і примушували рабів бігти за нею, щоб перевірити їхню спритність. Так перевіряли і оглядали всіх невільників на цьому торговищі.

Нікого не звільняли від цих принизливих випробувань. Не треба думати, що нещасні були байдужі до такого поводження. Ні, всі вони страждали від такої зневаги до них, крім малих дітей, що не розуміли, як їх принижують. Невільників при цьому лаяли і били. П'яний Коїмбра і агенти Альвеца надзвичайно жорстоко поводитися з рабами, а в нових господарів, які заплатять за них слоновою кісткою, тканинами чи бусами, їх чекало, можливо, ще гірше життя. Безжально розлучаючи рідних, відриваючи матір від дитини, чоловіка від дружини, брата від сестри, работорговці не дозволяли їм навіть попрощатися, поцілуватись — тут на лаконі вони бачилися востаннє.

В інтересах цієї незвичайної галузі комерції рабів різної статі відправляють в різних напрямках. Звичайно купці, що торгують невільниками-чоловіками, не купують жінок. На невільниць великий попит у мусульманських країнах, де поширене багатоженство. Тому їх женуть на північ Африки і обмінюють там на слонову кістку. Чоловіків же використовують для важких робіт. Тому їх відправляють на захід чи на схід до океанського узбережжя, а звідти вивозять в іспанські колонії або в Маскат і на Мадагаскар. Прощання чоловіків з дружинами супроводжуються жахливими сценами, тому що розлучаються вони навіки і знають, що ніколи більше не побачать один одного.

Том і його супутники мусили поділити долю інших. Сказати правду, це не дуже їх лякало. Потрапивши в якусь колонію, вони могли там повернути свої права. І навпаки, коли б їх залишили в якійсь області Центральної Африки, їм нічого було б навіть і мріяти про повернення собі свободи.

Сталося так, як вони бажали. Їх продали в одні руки. На цю «партію» з чотирьох негрів знайшлося багато охочих. Работорговці з Уджіджі посперечалися за них. Хозе-Антоніо Альвец від задоволення потирав руки. Ціна на «товар» росла. Покупці мало не билися із-за рабів, яких досі ще не бувало на торговищах в Казонде. Альвец,

звичайно, не розповідав, де він їх добув, а Том і його товариші, не знаючи місцевих наріч, не могли протестувати.

Кінець кінцем вони дісталися багатому арабському торговцеві, який мав намір через кілька днів відправити їх до озера Танганьїки з великим караваном рабів, а звідти — у факторії Занзібару.

Чи дійдуть вони туди по нездорових і небезпечних об'єктах Центральної Африки? Адже їм доведеться подолати півтори тисячі миль важкої дороги в убивчому кліматі, в країні, де йшли безперервні війни між вождями різних племен. Чи вистачить сили у старого Тома витерпіти такі муки? Чи не загине він десь на шляху, як Нан?

І все-таки чотирьох друзів не розлучили! Від цієї свідомості навіть кайдани, якими скували їх разом, здавалися не такими важкими.

Новий хазяїн-араб наказав одвести їх в окремих бараках. Він піклувався, щоб зберегти «товар», який надіявся продати з великою вигодою в Занзібарі..

Тома, Бата, Актеона і Остіна відразу повели з площі, тому вони не бачили і не знали, якою несподіваною подією закінчився ярмарок в Казонде.

Розділ одинадцятий

ЦАРСЬКИЙ ПУНШ

Близько четвертої години дня в кінці головної вулиці почувся гуркіт барабанів, дзвін цимбалів та інших африканських інструментів. Збудження натовпу в цей час досягло межі. Довгі години суперечок, бійок, криків не приглушили дзвінких голосів і не стомили цих несамовитих торговців. Багатьох невольників ще не продано.

Работорговці сварилися за партії живого «товару» з більшою завзятістю, ніж маклери на лондонській біржі у день великої гри на підвищення.

Але звуки цього малогармонійного концерту відразу припинили всі торгові справи, і горлодери могли передихнути. Його величність Муані-Лунга, царьок Казонде, вшанував своїми відвідинами лаконі. Його почет складався з численних дружин, «чиновників», солдатів та рабів. Альвек та інші негритоторговці вийшли йому назустріч. Вони

не шкодували привітань, знаючи, що коронований п'яного дуже чутливий до лестощів.

Посеред великої площі зупинився старий паланкін, і з нього не без допомоги дюжини послужливих рук зійшов Муані-Лунга.

Царку було років п'ятдесят, але на вигляд йому можна було дати вісімдесят. Він скидався на старезну, облізлу горилу, яка доживає вже свого віку. На голові в нього було щось на зразок триярусної корони, прикрашеної леопардовими пазурами, пофарбованими у червоний колір, і жмутками білуватої вовни. Це була корона володарів Казонде. Він був одягнений у дві вишиті перлами спідниці із шкіри антилопи «куду», більш зашкарбублі, ніж фартух коваля. Його груди вкривала татуїровка, яка свідчила про стародавнє походження царського роду: якщо вірити цьому свідченню, рід Муані-Лунга губився десь у п'ятьох віках. На зап'ястях, на литках, на передпліччях його величності дзвеніли мідні браслети з інкрустацією із скляного намиста, а взутий він був у лакейські чоботи з жовтими одворотами, які Альвек подарував йому років двадцять тому. У лівій руці царьок тримав велику патерицю з срібним круглим набалдашником, а в правій — хлопавку для мух, ручка якої була винизана перлами. Парадне вбрання царка довершалося розкритим над його головою старим зонтом, поцяткованим різноколірними латками, як штани Арлекіна, лупою, що висіла в нього на шиї, і окулярами, що прикрашали монарший ніс, — предметами, яких так бракувало кузенові Бенедикту, — їх знайшли в кишені Бата, і Альвек подарував їх його величності Муані-Лунзі. Таким був негритянський царьок, який примушував тремтіти область в окружності на сто миль.

Уже тільки через те, що він займав царський престол, Муані-Лунга вважав себе сином неба, а тих своїх підданих, які насмілилися б сумніватися в цьому, він відправив би на той світ пересвідчитися в справедливості його тверджень. Царьок запевняв, що в нього немає ніяких земних потреб, адже він походить від бога. Якщо він їсть, то тільки тому, що так йому подобається, якщо ж п'є, то лише тому, що це йому приємно. До речі, більше за нього ніхто не міг випити. Його міністри й чиновники, які були теж безнадійними п'яницями, у порівнянні з ним здавалися людьми непитущими. Його величність

був наскрізь проспиртований і все ж продовжував безперестанку вливати в себе міцні напої, міцне пиво, настоянку «помбе» і особливо ямайський ром, який у великій кількості постачав йому Альвец.

У гаремі Муані-Лунга тримав безліч жінок різного віку і рангу. Більшість з них супроводжували його на базарну площу. Першій його дружині, Муані, яка мала титул цариці, було близько сорока років. Вона була одягнена в клітчастий плащ та спідницю, сплетену з трави і вигаптувану намистом. Цариця натягла на себе стільки намиста, скільки вдалось вмістити на шиї, руках і ногах. Багатоповерхова складна зачіска обрамовувала її мавпяче крихітне обличчя. Це була потворна істота, хоч і царського походження. Інші дружини його величності, яких набирали з його сестер та інших родичок, одягнені не так розкішно, але молодші віком, йшли за першою дружиною, готові за першим знаком володаря приступити до виконання своїх обов'язків... людської меблі. Нещасні змушені були коритися мовчки. Якщо царкові забажається сісти, дві з них пригиналися до землі і він сідав на них, а інші розстилися під його ноги ми своєрідним чорним килимом.

Слідом за царськими дружинами у почті Муані-Лунги йшли його чиновники, воєначальники та чаклуни, що, як і їхній монарх, неміцно трималися на ногах. При першому ж погляді на цих дикунів кидалося у вічі, що кожному з них бракує якоїсь частини тіла: одному—вуха, другому—ока, третьому—носа, а четвертому—кисті руки. У жодного з них не було повного комплекту частин свого тіла. Це пояснюється тим, що законодавство Казонде знало тільки два види кари: відтинання якогось члена або кара на смерть, залежно від капризу царка. За найменшу провину близьких царка калічили: найважчою карою придворні вважали обрізування вусей, бо тоді не можна було носити сережок.

Начальники округів—«кілоло», які успадковували цю посаду або були призначені на чотири роки, носили червоні жилети і ковпаки із шкіри зебри. В руках вони тримали знак своєї влади—довгу бамбукову палицю, один кінець якої був натертий якимсь нібито магічним зіллям.

Солдатам за зброю для нападу і захисту правили луки, рукоятку яких обмотували запасною тятивою і прикрашали бахромою, гостро наточені ножі, списи з дов-

гими і широкими наконечниками і щити з пальмового дерева, прикрашені химерною різьбою. Щодо мундирів, то вони зовсім нічого не коштували для скарбниці його величності, бо солдати були майже без одягу.

Останніми в цьому кортежі йшли придворні чаклуни та музиканти.

Ворожбити-мгангги у цій країні одночасно і лікарі. Африканські дикуни глибоко вірять у чудодійну силу заклинань своїх чаклунів, вірять у гадання і фетиші — маленькі глиняні, поцятковані білими і червоними плямками фігурки, які зображають фантастичних тварин, або вирізані з дерева фігури чоловіків і жінок.

Чаклуни були теж покалічені, як і решта придворних. Очевидно, монарх так платив їм, коли їхні ліки не допомагали йому.

Музиканти — чоловіки й жінки — потрясали на диво дзвінкими тріскачками, били в гучні бубни, вистукували довгими паличками з гутаперчовою кулькою на кінці по своїх «марембе» — щось схоже на тимпан, зроблений з двох рядів гарбузових пляшок різного розміру. Все це створювало таку пронизливу какофонію, яку може витримати лише призвичаєне до африканської музики вухо.

Над царським кортежем майоріли прапори і прапорці. Воїни несли на списках кілька побілілих черепів сусідніх негритянських царків, яких переміг Муані-Лунга.

На площі царка зустріли гучними вітальними вигуками. Охорона караванів вистрілила із своїх старих рушниць, але звуки пострілів загубилися в ревінні натовпу. Хавільдари квапливо натерли свої чорні фізіономії червоним порошком кіноварі, який носили з собою в торбиночках біля пояса, і падали ниць перед царком.

Виступивши наперед, Альвец підніс царку пачку тютюну — «заспокоюючої трави», як називали тютюн у Казонде. Це було цілком слушно: Муані-Лунга потребував чогось для заспокоєння, бо він з ранку був чомусь у дуже поганому настрої.

Після того Альвец, Коїмбра, Ібн-Хаміс та інші работорговці, араби й метиси, запевнили у своїй відданості могутнього володаря Казонде.

«Мархаба!» кричали араби царку, що означало на мові жителів Центральної Африки «добро пожалувати», метиси із Уджіджі плескали в долоні і схилилися низько до землі. Деякі вимазували своє обличчя грязюкою і тим

виявляли свою безмежну відданість його огидній величності.

Муані-Лунга навіть не подивився на раболіпних лестунів. Він проходив мимо них нетвердою ходою, широко розставивши ноги, немовби земля гойдалася під ним, як палуба на кораблі. Так він обійшов усю площу, оглядаючи виведених для продажу рабів, і якщо работорговці боялися, як би царку не заманулося забрати собі когось із невільників, то раби ще більше боялися потрапити під владу цього лютого звіра.

Негоро ні на мить не залишав Альвеца. Разом з ним він засвідчив свою пошану царку. Вони розмовляли місцевою мовою, якщо можна назвати розмовою односкладове мугикання п'яного Муані-Лунги, який ледве ворухив губами. Мова царка стала членороздільною лише тоді, коли він попросив свого друга Альвеца поповнити запас горілки, що вичерпався за останній час.

— Цар Лунга — бажаний гість на базарі в Қазонде! — сказав работорговець.

— Я пити хочу, — відповів монарх.

— Цар матиме свою частину від торгівлі на лані, — додав Альвец.

— Пити! — домагався Муані-Лунга.

— Мій друг Негоро щасливий бачити царя Қазонде після тривалої розлуки.

— Пити! — повторював п'яниця, від якого тхнуло алкоголем.

— Гаразд, може помбе чи меду? — лукаво спитав Хозе-Антоніо Альвец, хоч він добре знав, чого хоче Муані-Лунга.

— Ні!.. ні!.. — закричав царьок. — Горілки! За кожну краплю вогненної води я дам моєму другові Альвецу...

— Краплю крові білої людини, — підказав Негоро, зробивши Альвецові знак, на який той ствердно хитнув головою.

— Кров білої людини? Убити білого? — перепитав Муані-Лунга. Його дикі інстинкти відразу ожили.

— Білий убив одного з агентів Альвеца, — продовжував Негоро.

— Так... Мого агента Герріса, — підхопив работорговець. — Треба помститися за цю смерть.

— Відправте цього білого до царя Массонго у верхів'я Заїру. Воїни племені асуа розріжуть його на шматочки і зжеруть живцем! Вони ще не втратили смаку до людського м'яса! — вигукнув Муані-Лунга.

Справді, царьок людодського племені, Массонго, був здатний на це. В найглухіших кутках Центральної Африки ще зберігся звичай людодства. Про це свідчить Лівінгстон у своїх подорожніх записках. Він пише, що плем'я маньєма, що живе на берегах Луалаби, їсть не тільки ворогів, убитих на війні, але й купує рабів, щоб їх пожерти, заявляючи, що «людське м'ясо трохи солонувате і не потребує ніяких приправ». Камерон теж зустрічався із людодідами племені менне бугга, які для їди протягом кількох днів вимочують трупи у проточній воді. Стенлі спостерігав випадки людодства у жителів Оукусу; словом, звичай цей дуже поширений в Центральній Африці.

Але хоч якою жахливою була кара для Діка Сенда, придумана царком, вона не сподобалась Негоро: він не хотів випускати жертви з своїх рук.

— Цей білий убив нашого друга Герріса в Казонде, — сказав він.

— Отже, і він мусить умерти тут! — додав Альвец.

— Роби як знаєш, Альвец, — відповів Муані-Лунга. — Але пам'ятай умову: крапля вогненної води за кожну краплю крові білого!

— Гаразд, — відповів работорговець, — ти матимеш сфою вогненну воду. І ти переконаєшся, що її недаром звуть вогненною! Вона буде палати, ота вода. Сьогодні Хозе-Антонію Альвец почаствує царя Муані-Лунгу пуншем!

П'яниця ударив по руці свого друга Альвеца. Він був сам не свій від радості. Дружини та придворні царка поділяли його захоплення. Вони ніколи не бачили, як горить «вогненна вода», і думали, що її можна пити палаючою. А потім, упившись, вони ще матимуть насолоду побачити пролиту кров.

Бідний Дік Сенд! Які жахливі тортури чекають на нього! Якщо і в цивілізованих країнах п'яниці втрачають людську подобу, то можна собі уявити, як діє алкоголь на дикунів.

Цілком зрозуміло, що думка катувати білу людину подобалася не тільки Негоро, який мав власні рахунки з

юнаком. Планом страшної помсти були захоплені також метис Коїмбра, Альвец і всі інші работорговці й тубільці.

Надійшов вечір, вечір без сутінок, який майже відразу переходить у ніч; у темряві пунш повинен був горіти особливо ефектно.

Це була справді блискуча ідея, яка прийшла в голову Альвецові: почастивати пуншем його негритянську величність, зробити так, щоб йому до смаку припала горілка, приготовлена по-новому. Муані-Лунга останній час вважав, що вогненна вода вже не виправдує своєї назви. Можливо, палаюча і бурхаюча вогнем горілка помітніше полоскоче царський язик, що втратив уже чутливість!

Отже, в програмі вечора першим номером стояв пунш, а другим — тортури білої людини.

Замкнений в темній комірчині Дік Сенд мав вийти з неї лише на страту. Інших проданих і непроданих рабів знову загнали в бараки. На просторій читощі залишилися тільки царьок, придворні, работорговці, хавільдари і солдати, які надіялись, що їм буде дозволено покуштувати пуншу, якщо після царка і його придворних щось залишиться.

Хозе-Антонію Альвец за порадою Негоро приготував усе потрібне для пуншу. За наказом работорговця на середину площі винесли великий мідний бак, в якому могло вміститися близько двохсот пінт¹ рідини. В нього вилили кілька бочечок найгіршого, але дуже міцного спирту. Туди ж поклали перець, корицю та інші приправи, щоб зробити пунш ще міцнішим.

Усі оточили царка. Муані-Лунга похитуючись підійшов до казана. Горілка притягувала його, як магніт, — здавалося, він готовий кинутися в казан.

Альвец чемно стримав його і дав у руки запалений гніт.

— Вогонь! — крикнув він з ехидною посмішкою.

— Вогонь! — повторив Муані-Лунга і ткнув запалений гніт у спирт.

Який факел блакитнуватою полум'я спалахнув над поверхнею казана!

Альвец, щоб зробити алкоголь гострішим, додав туди

¹ Пінта — старовинна міра рідини, 0,93 літра.

кілька жмень морської солі. Відблиски полум'я надали обличчям людей, що оточили казан, якоїсь примарної синюватості, яку людська уява приписує привидам. Сп'янівши від одного тільки запаху алкоголю, тубільці дико закричали і, схопившись за руки, закружляли в шаленому танку навколо царка Казонде.

Альвец, озброївшись величезною розливною ложкою з довгою ручкою, перемішував у казані вогненну рідину; на обличчя несамовитих танцюристів падали сині відблиски полум'я.

Муані-Лунга підійшов ближче. Він вихопив у работарговця ложку, занурив її в казан і, наповнивши палаючим пуншем, наблизив до своїх губ.

Як страшно закричав володар Казонде!

Його наскрізь проспиртована величність раптом спалахнула, немов бідон з гасом. Вогонь не давав більше жару, і все ж полум'я пожирало людину.

Це несподіване видовище зупинило танок тубільців.

Один з міністрів Муані-Лунги кинувся до свого володаря, щоб погасити вогонь, але, проспиртований не менше ніж царьок, теж зайнявся.

Усьому двору Муані-Лунги загрозувало те ж саме!

Альвец і Негоро не могли нічим допомогти його величності. Царські дружини в паніці кинулися навтіки. Коїмбра, знаючи, що він теж може спалахнути, також дременув.

Царьок і міністр упали на землю в жахливих муках.

Коли жирові тканини глибоко просочені алкоголем, горіння дає тільки легке блакитнувате полум'я, яке не можна погасити водою. Якщо навіть пощастить пригасити полум'я зверху, горіння триватиме всередині. Немає жодного засобу зупинити горіння живого організму, усі пори якого просочені спиртом.

Через кілька хвилин Муані-Лунга і його сановник сконали, але трупи продовжували горіти. Незабаром тільки купка попелу, кілька хребців і фаланги пальців, що не вгоріли у вогні, але покрилися смердючою сажею, лежали біля казана з пуншем.

Ото і все, що залишилось від царка Казонде та його міністра.

Його наскрізь проспиртована величність рангом спалахнула.

ПОХОРОН ЦАРКА

Наступного дня, 29 травня, місто Казонде мало незвичний вигляд. Налякані тубільці не наважувались вийти з своїх халуп. Ніколи ще їм не доводилося бачити, щоб цар, людина божественного походження, загинув разом з міністром такою жахливою смертю. Декому з них, особливо старикам, доводилося ще підсмажувати на багатті простих смертних. Вони пам'ятали, що такі бенкети завжди вимагали складних приготувань, бо людське м'ясо нелегко засмажити. А тут цар і міністр згоріли, як скіпочки! У цьому було щось незрозуміле.

Хозе-Антоніо Альвец теж причаївся у своєму будинку. Він боявся відповідальності за те, що трапилось. Негоро пояснив йому причину смерті царка і порадив работорговцеві остерігатися. Погано буде Альвецу, якщо у смерті Муані-Лунги обвинуватять його: тоді не минути йому чималих збитків. Але Негоро прийшла в голову блискуча думка. За порадою португальця були поширені чутки, ніби незвичайна смерть володаря Казонде — знак особливої милості до нього великого Маніту; такої прихильності боги удостоюють лише вибраних. Схильні до забобонів тубільці повірили цій дурниці. Вогонь, який знищив царка та його міністра, стали вважати священним. Залишилося тільки вшанувати Муані-Лунгу похороном, гідним людини, яку піднесено до рангу божества.

Цей похорон і зв'язані з ним, своєрідні обряди, звичайні у африканських племен, давали нагоду Негоро розраховуватися з Діком Сендом.

Якби не свідчення багатьох дослідників Центральної Африки, і зокрема лейтенанта Камерона, ніхто б не повірив, скільки проливають крові на похоронах таких негритянських царків, як Муані-Лунга.

Цариця Муана мала успадкувати престол. Вона квапилася закріпити свої права на трон і відразу ж наказала готуватися до похорон. Цим самим вона проголосила свої верховні права, випередивши, таким чином, інших претендентів і в першу чергу царка Оукусу, який зазіхав на владу в Казонде. Муана, ставши володаркою, уникала жорстокої долі, призначеної для інших дружин покійного царка. Нарешті вона позбувалася молодших

дружин, які завдали їй чимало прикрощів як першій за часом і старшій за віком дружині. Це особливо сподобалося лютий на вдачу мегері¹. Вона наказала оголосити під звуки рогів і маремби, що похорон покійного царя відбудеться завтра ввечері із додержанням усіх установлених обрядів.

Наказ нової цариці не викликав заперечень ні з боку двора, ні з боку народу. Альвец та інші работорговці не мали підстав боятися воцаріння Муани. Вони не сумнівалися, що подарунками і лестощами легко підкорять її своєму впливу. Отже, питання про престолонаслідування вирішувалося швидко і мирно. Жах панував тільки в гаремі покійного царка, і не без підстав.

Того ж дня почали готуватися до похорону. В кінці головної вулиці Казонде протікав глибокий і бурхливий струмок, який ніс свої води в Куанго. На дні його Муана наказала вирити могилу. Тубільці почали споруджувати греблю, яка б перегородила шлях струмку і спрямувала його на рівнину Казонде. Під кінець похоронного церемоніалу цю греблю повинні були зруйнувати, щоб вода могла повернутись в старе річище.

Негоро вирішив включити Діка Сенда в число жертв, які будуть принесені богам на могилі царка. Португалець був свідком того удару ножом, яким розгніваний юнак зустрів звістку про смерть місіс Уелдон і маленького Джека. Якби Дік Сенд був на волі, жалюгідний негідник Негоро не осмілювався б наблизитись до юнака, пам'ятаючи про долю Герріса. Але тепер, коли хлопець був безпомічний, із зв'язаними руками і ногами, португалець не боявся навідатися до нього. Негоро був одним з тих мерзотників, яким мало було піддати жертву тортурам — вони обов'язково хочуть ще й позловтішатись її стражданнями.

Отож він і пішов удень у барак, де юнака пильно стерегли хавільдари. Дік Сенд лежав у тісному закутку, ослабілий від голоду, від пережитих страждань, змучений болем од вірьовок, які врзалися йому в тіло. Він чекав смерті — хай страта буде жорстокою, але вона наймні позбавить його тяжких мук.

Проте, побачивши Негоро, він весь затремтів. Дік

¹ Мегера — одна з трьох евменід, богинь помсти в грецькій міфології; зла жінка, фурія.

зробив інстинктивне зусилля, щоб розірвати пута, кинутися на зрадника і задушити його. Але навіть Геркулес не зміг би справитися з такими міцними вірьовками. Юнак зрозумів, що боротьба не закінчена, але характер її змінився. Він спокійно подивився прямо у вічі Негоро, вирішивши не відповідати, що б йому той не казав.

— Я вважав за свій обов'язок, — почав Негоро, — привітати востаннє мого юного капітана і висловити йому мое уболівання, що він не може вже командувати тут, як на борту «Пілігрима».

Тому що Дік Сенд нічого не відповів, Негоро продовжував:

— Невже, капітане, ви не впізнали свого колишнього кока? Я ж чекаю ваших наказів. Що хотіли б ви мати на сніданок?

При цих словах Негоро сильно вдарив ногою юнака, який лежав на землі.

— До речі, — продовжував португалець, — у мене ще одне запитання до вас, юний капітане. Чи не можете ви нарешті пояснити, чому, збираючись пристати до американського узбережжя, ви потрапили до Анголи?

Дік Сенд і без слів португальця догадувався, що компас на «Пілігримі» був зіпсований цим зрадником. Іронічне запитання Негоро було прямим признанням. Юнак не відповів. Ця зневажлива мовчанка почала дратувати колишнього кока.

— Признайтеся, капітане, — говорив Негоро, — для вас було щастям, що на борту «Пілігрима» виявився справжній моряк. Що було б з вами без нього! Корабель розбило б на рифах, або він загинув би од бурі — загинули б і ми з ним! Але завдяки цьому морякові пасажери потрапили на гостинну землю, в товариство прихильних до них людей, і ви нарешті опинились у безпечному місці. Бачите, мій молодий хазяїне, як ви глибоко помилялись, ставлячись зневажливо до цього моряка.

Негоро говорив зовні ніби спокійно, але цей спокій коштував йому величезних зусиль. Закінчивши промову, він схилився до Діка Сенда і наблизив своє розлючене обличчя до юнака; здавалося, ніби він хотів зжерти хлопця. Нарешті прорвалася лють, яку негідник так довго стримував.

— Кожному своя черга! — вигукнув він, шаленіючи від люті, що його жертва так спокійно поводитьсь.—Сьо-

годні я капітан, я хазяїн! Твоє життя, моряк-невдахо, в моїх руках.

— Ну що ж, користуйся з цього, — відповів Дік Сенд стримано. — Але пам'ятай, що за кожний злочин доля покарає тебе — час відплати уже близький.

— Пора б досі потурбуватися і про тебе.

— Я готовий на все, — відповів холодно Дік Сенд, — і смерть мені не страшна!

— Це ще ми побачимо! — заревів Негоро. — Чи не сподіваєшся ти на чиюсь допомогу? На допомогу в Казонде, де Альвец і я всемогутні? Ти божевільний! Може, ти сподіваєшся, що старий Том та інші твої супутники ще тут? Помиляєшся! Їх уже давно продали, і вони бредуть тепер до Занзібару... Їм не до тебе, вони заняті однією думкою: як би зберегти власну шкуру.

— Правда переможе, — заперечив Дік Сенд. — Все ще може трапитись. Пам'ятай, Геркулес на волі.

— Геркулес? — повторив Негоро, тупнувши ногою об землю. — Його вже давно роздерли леви і пантери, і я шкодую тільки за тим, що ці хижі звірі позбавили мене можливості помститися йому.

— Якщо Геркулес і вмер, — відповів Дік Сенд, — то Дінго ще живий, а одного такого пса досить, щоб впоратися з такою людиною, як Негоро. Я бачу тебе наскрізь: ти боягуз! Дінго шукає тебе і знайде — ти загнеш колись від його зубів.

— Негіднику! — несамовито вигукнув розлючений португалець. — Негіднику! Я сам застрілив твого Дінго. Він мертвий, як і місіс Уелдон та її син. І так само, як цей проклятий пес, умруть всі, хто був на «Пілігримі»!

— І ти в тому числі. Тільки ти помреш раніше, — відповів Дік Сенд, спокійний погляд якого примусив полотніти португальця.

Розлючений вкрай Негоро готовий був перейти од слів до діла і власними руками задушити беззахисного в'язня. Він уже кинувся було до Діка і почав шалено трясти його, навіть вчепився пальцями йому в горло... але відразу ж стримався. Убити Діка зараз — значить позбавити його довгих тортур, які йому приготували. Негоро випростався і, наказавши байдужому до всього хавільдару пильно стерегти ув'язненого, швидко вийшов з барака.

Ця сцена не тільки не пригнітила Діка Сенда, а навпаки, повернула йому упевненість і мужність, здатну

все знести. Юнак раптом відчув прилив сил, він готовий був до дальшої боротьби. Дік Сенд помітив, що зараз вільніше може повсрухнути руками і ногами, ніж до приходу Негоро. Можливо, що Негоро сам послабив мотузки, коли накинувся на нього. Юнак подумав, що тепер зможе без особливих труднощів звільнити свої руки. Це було б деяким полегшенням і тільки. Ні на що інше Дік не міг розраховувати в цій надійно замкненій темниці, де постійно вартував хавільдар, не спускаючи з нього очей. Але в житті бувають такі хвилини, коли навіть невелике полегшення здається неоцінимим щастям.

Звісно, Дік Сенд не плекав жодної надії на визволення. Допомога могла прийти тільки зовні. Але хто захоче йому допомогти? Ніхто! Отже, він скорився долі. Правду кажучи, він не чіплявся за життя! Він згадував усіх тих, хто вже випередив його на шляху до смерті, і бажав тільки одного: швидше піти за ними. Негоро повторив слова Герріса: місіс Уелдон і маленький Джек померли. Дуже ймовірно, що й Геркулес, на якого скрізь чекала смертельна небезпека, теж загинув жорстокою смертю. Том і його супутники продані в рабство. Вони вже далеко, назавжди втрачені для Діка. Сподіватися на якийсь щасливий випадок було б справжнім божевільям. Дік Сенд вирішив зустріти смерть мужньо, адже вона позбавить його страждань і тому не може бути жахливішою за його теперішнє життя. Треба набратися духу, знайти опору, щоб не слабіючи витримати тортури до кінця. Але коли Дік Сенд уже приготувався вмерти, в глибині його серця засвітився промінь надії, слабенький проблиск, який, незважаючи на жорстоку очевидність, міг перетворитися на сліпуче світло.

Години минали. Наближалася ніч. Сонячні промені, що пробивалися крізь щілини в солом'яному даху, поступово згасали. Затих гамір на читоті — сьогодні там взагалі було тихо у порівнянні з неймовірним галасом напередодні. Тіні у тісній комірчині Діка згустились, і незабаром впала цілковита птьма. Місто Казонде затихло.

Дік Сенд міцно заснув і проспав години зо дві, а прокинувшись, відчув себе бадьорішим. Йому вдалося звільнити від вірьовок одну руку, опух на ній спав, і Дік з насолодою витягував, згинав та розгинав її.

Було вже, мабуть, запівніч. Хавільдар спав міцним сном: звечора він спорожнив до останньої краплини

пляшку горілки, і тепер навіть сонний судорожно стисненими пальцями міцно обхопив її шийку.

Дікові Сенду спало на думку заволодіти зброєю свого тюремника: вона могла стати у великій пригоді під час втечі. В цю мить він почув легеньке дряпання у барачні двері. Спираючись на вільну руку, Дік тихенько доліз до самого порога, не розбудивши хавільдара.

Дік Сенд не помилився. Щось дійсно шурхотіло за стіною — здавалося, ніби хтось рие землю під дверима. Але хто? Хто міг це бути? Тварина чи людина?

— От коли б це був Геркулес! — прошепотів юнак.

Він пильно подивився на свого наглядача. Той лежав непорушно, скутий свинцевим сном. Дік Сенд приклав губи до щілини під дверима і ледве чутно прошепотів:

— Геркулес.

У відповідь почулося приглушене жалісне скавучання.

«Це Дінго! — вирішив хлопець. — Він знайшов мене навіть у цьому бараці! Чи не приніс він мені нової записки від Геркулеса? Якщо Дінго живий, значить Негоро збрехав, і, можливо...»

У цю мить лапа просунулася під дверима. Дік Сенд схопив її і відразу ж пізнав лапу Дінго. Якщо вірний пес приніс записку, вона має бути прив'язана до нашійника. Що ж робити? Чи можна настільки розширити дірку під дверима, щоб Дінго просунув голову? Принаймні треба спробувати.

Та лише Дік Сенд почав розгрібати землю своїми нігтями, як на площі завалували собаки: міські собаки почули чужака. Дінго кинувся тікати. Пролунало кілька пострілів. Хавільдар спросоння поворухнувся. Довелось залишити думку про втечу, і юнак знову поповз у свій закуток. Через декілька годин, що здалися Дікові вічністю, він побачив, що зайнялась зоря. Настав день — останній день його життя!

Землекопи старанно працювали цілісінький день, споруджуючи греблю. Перший міністр цариці Муани сам керував роботою: треба було закінчити все у призначений час, інакше недбалим робітникам загрозувало каліцтво, бо нова володарка збиралася в усьому наслідувати приклад свого покійного чоловіка.

Коли воду з потоку було одведено, посеред річища викопали велику яму — п'ятдесят футів у довжину, десять у ширину і стільки ж у глибину. Надвечір стіни та

дно ями почали обкладати живими жінками, рабинями Муані-Лунги. Звичайно цих нещасних закопують живцем. Але з нагоди незвичайної і чудесної смерті Муані-Лунги вирішено, що їх утоплять разом з тілом їхнього володаря¹...

Звичай вимагав, щоб померлих царків ховали у найбагатшому одязі. Цього ж разу довелося діяти інакше, бо від царської особи ледве залишилося кілька обвуглених кісток. З лози сплели чучело, якому, по змозі, надали схожості з небіжчиком, поклали в нього все, що залишилося від Муані-Лунги, потім одягнули його в царський наряд, який коштував, як відомо, дуже недорого. Не були забуті також і уславлені окуляри кузена Бенедикта. В цьому маскараді було щось комічно-жахливе.

Церемоніал мав відбуватися дуже урочисто вночі при смолоскипах. За наказом цариці все населення Казонде, як тубільне, так і приїждже, мусило бути на похоронах.

Як тільки звечоріло, довгий кортеж розтягнувся головною вулицею Казонде від читоки до місця похорону. Ні на хвилину не припинялись траурні танки, крики, закликання чаклунів, гуркіт музичних інструментів, постріли з старих мушкетів, узятих із складу зброї.

Хозе-Антоніо Альвец, Коїмбра, Негоро, араби-работорговці та їх хавільдари також брали участь у процесії. Цариця Муана заборонила приїжджим залишати ярмарок до похорону, і всі торговці покійрно залишились в Казонде. Кожний розумів, що нерозумно порушувати наказ жінки, яка тільки ще учитесь ремеслу володарки.

Прах Муані-Лунги поклали на кітанду і несли в останніх рядах кортежу. Кітанду оточили дружини другого рангу. Деякі з них мали супроводжувати свого чоловіка і повелителя на той світ. Цариця Муана в парадній формі йшла за кітандою-катафалком. Ніч настала раніше, ніж процесія досягла берега потоку, але червонувате полум'я численних смолоскипів розсіювало темряву і кидало тремтячі бліки на похоронну процесію.

При цьому світлі виразно темніла яма. Вона була наповнена чорними тілами; прикуті ланцюгами до вбитих у

¹ Важко уявити собі ті жахливі жертвоприношення, які влаштовують, щоб гідно вшанувати пам'ять володаря африканського племені. Камерон каже, що на похороні батька царка Кассаиго принесено в жертву понад сто людей. (Прим. автора).

землю кілків, ці люди були ще живі. Вони ворушились. П'ятдесят молодих рабинь чекали, доки течія поховає їх в ямі. Деякі з них мовчки підкорилися своїй долі, інші ж тихо стогнали і плакали.

Цариця вибрала серед прикрашених немов на свято дружин небіжчика тих, що мали поділити долю рабинь.

Одну з цих жертв, яка носила титул другої дружини, примусили стати на коліна і обпертися руками обземлю: вона мала бути кріслом мертвому царку, як служила йому живому. Третій дружині наказали підтримувати чучело, четверту кинули на дно ями—йому під ноги замість подушки.

Прямо перед чучелом, на протилежному кінці ями, вкопали в землю пофарбований у червоне стовп. До нього прив'язали вірьовками білу людину, яка теж потрапила в число жертв цього кривавого похорону.

То був Дік Сенд. На оголеному до пояса тілі юнака виднілись сліди тортур, яким його піддали за наказом Негоро. Прив'язаний до стовпа, юнак спокійно чекав смерті, знаючи, що на землі йому нема вже на що надіятись.

Проте хвилина, призначена для зруйнування греблі, ще не настала.

За знаком цариці кат Казонде перетяв горло четвертій дружині, яка лежала в ногах у небіжчика. Її кров потекла в яму. Це був початок жакливої різанини. Душогиби безжалісно зарізали п'ятдесят рабинь. Яма наповнювалася кров'ю.

Зойки жертв губилися в несамовитому галасі юрби, і марно було б шукати у неї почуття жалю або огиди до цієї різанини.

Нарешті цариця Муана жестом наказала пробивати стік у греблі. Щоб продовжити жорстоке видовище, греблю не зруйнували відразу, а пускали воду в старе річище струмочком. Смерть повільна замість смерті миттєвої.

Вода спочатку залила тіла рабинь, які лежали на дні ями. Ті з них, які були ще живі, шалено звивались, захлинаючись. Коли вода дійшла Дікові Сенду до колін, він зробив останнє зусилля, щоб розірвати вірьовки, якими він був прив'язаний до стовпа.

Вода піднімалася. Голови рабинь одна за одною зникали у потоці, який наповнював річище.

Через кілька хвилин не залишилося жодної ознаки того, що на дні струмка викопана могила, де десятки людських життів принесені в жертву на 'честь' царка Казонде.

Перо відмовилося б малювати такі картини, якби прагнення до правди не зобов'язувало мене відтворити їх в усій їхній жахливій реальності. Адже люди в цій похмурій країні на такому низькому ступені свого розвитку! Цього більше не можна ігнорувати.

Розділ тринадцятий

У ФАКТОРІІ

Герріс і Негоро брехали, запевняючи, ніби місис Уелдон та маленький Джек умерли. Мати з сином і кузенем Бенедиктом живі й здорові перебували в Казонде.

Після того як мурашник був взятий приступом, їх силоміць одвели у табір на березі Кванзи, а звідти під конвоем дюжини тубільних солдатів відправили у Казонде. Герріс і Негоро очолювали цей загін.

Місис Уелдон і маленького Джека посадили в криті ноші, які тут звуться кітандою. Чому Негоро піклувався про них? Місис Уелдон не могла цього пояснити.

Шлях від Кванзи до Казонде пройшли швидко, і полонені зовсім не відчували втоми. Кузен Бенедикт, на якого тяжкі події останнього часу, очевидно, зовсім не впливали, виявився непоганим ходаком. Через те що ніхто не заважав йому шукати комах обабіч шляху, він і не нарікав на долю.

Маленький загін прибув у Казонде на тиждень раніше, ніж караван Ібн-Хаміса. Місис Уелдон з дитиною та кузенем Бенедиктом поселили у факторії Альвеца.

Маленький Джек почував себе останнім часом значно краще. З того часу, як загін залишив болотисті місця, де хлопчик захворів на пропасницю, приступи не повертались, він потроху видужував і тепер був майже здоровий. Ні мати, ні хлопчик не перенесли б труднощів пішого переходу з невільничим караваном. А так, подорожуючи в кітанді, обоє почували себе добре, принаймні фізично. Треба сказати, що під час подорожі до них була виявлена навіть деяка люб'язність.

Місіс Уелдон нічого ніколи не знала про своїх супутників. Вона бачила, як Геркулес вистрибнув з човна і втік до лісу, але не знала, що з ним сталося далі. Місіс Уелдон тішила себе надією, що під час відсутності Герріса і Негоро, які були в дорозі з нею і які б не пожаліли юнака, дикуни не наважаться погано поводитись з білою людиною. Гірше з Нан, Томом, Батом, Остіном і Актеоном: вони негри, і їх ніхто не помилує! Цим нещасним не слід було навіть наближатися до африканської землі, але зрада Негоро кинула їх саме сюди.

Місіс Уелдон навіть не знала про прибуття каравану Ібн-Хаміса до Казонде, бо факторія Альвеца була ізольована від усього світу.

Шум і пошвавлення в день відкриття ярмарку докотились і до факторії, але нічого не пояснили місіс Уелдон. Вона не знала, що Том і його товариші куплені работорговцем з Уджіджі і незабаром рушать туди. Вона не чула ні про загибель Герріса, ні про смерть царка Муані-Лунги, ні про його урочистий похорон, де Дікові Сенду була призначена роль однієї з жертв. Нещасна самотня жінка перебувала в цілковитій владі Негоро і работорговців Казонде. Місіс Уелдон не могла шукати порятунку навіть у смерті, бо з нею була її дитина. Жінка нічого не знала про долю, яка чекала на неї. Під час подорожі з Кванзи до Казонде Герріс і Негоро не перекинулись з нею жодним словом. Прибувши сюди, вона не бачила ні того, ні іншого. Самій же їй не дозволялося залишати володіння багатого работорговця.

Чи треба говорити, що велика дитина, кузен Бенедикт, нічим не міг допомогти місіс Уелдон? Це цілком зрозуміло.

Коли високоповажний учений довідався, що перебуває в Африці, а не в Південній Америці, він навіть не спитав, як це могло статися. Ні! Він був тільки глибоко розчарований. Справді, він пишався тим, що першим серед учених знайшов в Америці муху цеце та войовничих термітів. І раптом виявилось, що це найзвичайнісінькі африканські шестиногі, яких раніше за нього знаходили і описували натуралісти. Отже, пропала надія прославити своє ім'я цим відкриттям. Кого ж могло здивувати те, що вчений ентомолог привіз із Африки колекцію африканських комах?..

Але коли досада уляглась, кузен Бенедикт сказав со-

бі, що ця «земля фараонів» — так він називав Африку — величезна скарбниця для ентомолога, і він не тільки нічого не втратив, а навіть виграв, потрапивши сюди, а не на «землю інків»¹.

— Адже тут, — повторяв він собі, а також і місці Уелдон, яка його не слухала, — тут батьківщина турунів-мантикора, цих твердокрилих жуків з довгими волосатими лапками, із загостреними зрослими надкриллями та з величезними щелепами! Найцікавішою з них є бугорчата мантикора. Це батьківщина турунів-червонотілів, гвінейських і габонських жуків-голіафів, лапки яких вкриті вістрями; батьківщина плямистих бджіл-антидій, що кладуть свої яйця у порожні черепашки слимаків; батьківщина священних скарабеїв, яких стародавні єгиптяни шанували нарівні з богами! Тут батьківщина метелика-сфінкса, або інакше «мертвої голови», що тепер поширився по всій Європі; батьківщина «бігової мухи», укусу якої так бояться сенегальці. О, тут можна зробити надзвичайні відкриття, і я їх зроблю, якщо тільки ці славні люди дозволять мені зайнятися розшуками!

Ми знаємо, хто були оті «славні люди». Але кузен Бенедикт не мав підстав скаржитись на них. Негоро і Герріс надали ученому ентомологу деяку свободу, тоді як Дік Сенд під час їхньої подорожі від океану до Кванзи суворо забороняв йому будь-які екскурсії. Наївний учений був дуже зворушений такою поблажливістю.

Отже, кузен Бенедикт був би найщасливіший з ентомологів, якби не одна сумна обставина: бляшана коробка для колекції, як і раніше, висіла у нього на боку, але окуляри більше не прикрашали його перенісся, а лупа не красувалася на шії. Без лупи та окулярів він як натураліст був ніщо. І все-таки кузенкові Бенедикту не судилося знову заволодити цими оптичними приладами; їх поховали на дні струмка разом з царським чучелом. Якщо нещасному вченому щастило піймати якусь комаху, він мусив підносити її до самісіньких очей, щоб краще роздивитися особливості її будови. Це було великим горем для кузена Бенедикта. Він ладен був заплатити будь-яку суму за пару окулярів, але, на жаль, цей товар ні за які гроші не можна було купити в Казонде.

¹ Інки — корінне населення Південної Америки, яке панувало в країні до її завоювання іспанцями.

Кузенові Бенедикту дозволили бродити по всій факторії Хозе-Антоніо Альвеца, бо знали, що він і не думає про втечу. До того ж висока огорожа відокремлювала факторію від інших кварталів міста, і не так легко було перебратися через неї.

Ділянка, обнесена частоколом, займала цілу милю в окружності. На цій великій площі росли дерева, африканський чагарник, висока трава, протікало кілька струмків, стояли бараки, курені та хижі — словом, це було місце, де можна було знайти найрідкісніших комах континенту. Отож, дякуючи долі, що його сюди закинула, кузен Бенедикт весь віддався розшукам. Він так старанно вивчав пійманих шестиногих неозброєним оком, що кінець кінцем мало не зіпсував свій зір. Його цінна колекція поповнилася, і, крім того, він устиг накидати в загальних рисах план великого дослідження про африканських комах. Коли б його щаслива зірка привела до відкриття нової комахи, яку він міг би назвати своїм іменем, він нічого більше у світі не бажав би.

Маленькому Джеку також дозволяли вільно гуляти по всій факторії, і якщо площу її кузен Бенедикт вважав досить великою для своїх ентомологічних досліджень, то дитині вона здавалась величезною. Але Джека не вабили розваги, якими так захоплюються діти його віку. Хлопець майже не відходив од матері. Місіс Уелдон теж не любила залишати його одного. Вона боялася, що з її сином трапиться якесь лихо.

Хлопчик часто згадував батька, за яким він так скупив за час довгої розлуки, і просив повернутися до тата; питав він матір і про стару Нан, про свого друга Геркулеса, про Бата, Остіна, Актеона. Він жалівся, що навіть і Дінго покинув його. Але найчастіше Джек згадував свого товариша Діка Сенда. Вразливу дитячу душу зворушували щасливі спогади, він жив тільки ними. Місіс Уелдон на всі його запитання відповідала тим, що притискувала хлопчика до грудей і осипала поцілунками. Ціною нелюдських зусиль вона стримувала себе, щоб не плакати при дитині.

Ні під час переїзду від Кванзи до Казонде, ні у факторії Альвеца у місіс Уелдон не було підстав нарікати на погане поводження з нею; було видно, що работорговці і не збиралися міняти своє відношення до неї.

У факторії жили лише ті невільники, які обслуговували самого работрговця. Решта були просто «товаром» і жили в бараках на читоці, звідки їх покупці відправляли в глиб країни. Тут же, у володінні Альвеца, розмістились склади, переповнені різноманітними тканинами та слоновою кісткою. Тканини Альвец міняв на невільників у центральних областях Африки, а слонову кістку вивозив у Європу.

Отже, у факторії жило небагато людей. Місіс Уелдон з Джеком розташувалися в одній хижці, кузен Бенедикт — у другій. Іли вони за одним столом. Годували їх ситно: козлятиною чи бараниною, овочами, маніокою, сорго, фруктами.

До послуг місіс Уелдон була приставлена невільниця Халіма; ця молода дикунка прив'язалася до жінки і як уміла виявляла свою відданість, безперечно ширу. З іншими слугами Альвеца полоненим зовсім не доводилось стикатися.

Самого Хозе-Антоніо Альвеца, який жив у головному будинку факторії, місіс Уелдон бачила лише зрідка. Негоро жив десь в іншому місці, і вона ні разу не бачила його з часу приїзду в Казонде. Відсутність Негоро, що здавалася дуже незрозумілою, спочатку дивувала, згодом почала непокоїти жінку.

«Чого він домагається? — питала вона сама себе. — Чого очікує? Навіщо він привіз нас у Казонде?»

Так у тривожному чеканні минули вісім днів після прибуття каравану Ібн-Хаміса — два дні до похорону Муані-Лунга і шість днів після них.

Незважаючи на своє горе і турботи, місіс Уелдон часто думала про те, що переживає зараз її чоловік. Без сумніву, Джеймс Уелдон був у розпачі. Мабуть, йому і на думку не спадало, що дружина вирішила їхати на борту «Пілігрима». Він чекав її повернення одним з пароплавів «Тихоокеанської компанії». Ці пароплави прибували в порт Сан-Франціско регулярно, в установлені строки, але ні місіс Уелдон, ні Джека, ні кузена Бенедикта на них не було.

Час уже було повернутися в Сан-Франціско і «Пілігриму». Не одержуючи ніяких звісток від капітана Гуля, Джеймс Уелдон, мабуть, заніс цей корабель у список пропалих без вісті.

Але якого страшного удару зазнає він тоді, коли одер-

жить повідомлення оклендських кореспондентів, що місіс Уелдон виїхала з Нової Зеландії на борту «Пілігрима». Що зробить містер Уелдон? Чи повірить у загибель сина і дружини в морі? Якщо ні, то де почне їх розшукувати? Мабуть, на островах Тихого океану, може, на узбережжі Південної Америки. Де завгодно, тільки не в цих згубних краях. Йому й на думку не спаде, що його дружина і син потрапили в Африку!

Так міркувала місіс Уелдон. Але що вона могла зробити? Втекти? Але як? За нею так пильно стежать! Навіть при щасливій втечі їй довелося б здійснити мандрівку понад двісті миль і, добираючись до узбережжя, йти навмання через незайманий ліс, серед безлічі смертельних небезпек.

І все ж місіс Уелдон готова була піти на цей ризик, якщо не трапиться іншої можливості визволитися. Але перш ніж прийняти рішення, вона хотіла довідатися про наміри Негоро.

Настав день, коли вона нарешті узнала його плани.

6 червня, через три дні після похорону царка Казонде, Негоро вперше прийшов у факторію і рушив прямо до хижі, в якій поселили його полонянку.

Місіс Уелдон була сама. Кузен Бенедикт пішов на чергову наукову прогулянку. Маленький Джек під наглядом рабині Халіми бавився десь на подвір'ї факторії.

Негоро штовхнув двері, увійшов і без жодної передмови почав:

— Місіс Уелдон! Негрів, Тома і його супутників продано торговцю з Уджіджі.

— Щастя їм доле! — сказала місіс Уелдон, витираючи сльози.

— Нан умерла в дорозі. Дік Сенд загинув...

— Нан умерла! І Дік! — скрикнула місіс Уелдон.

— Так, — відповів Негоро. — Справедливість вимагала, щоб ваш п'ятнадцятилітній капітан заплатив своїм життям за вбивство Герріса. Ви самітні в Казонде, місіс, зовсім самітні і перебуваєте в цілковитій владі колишнього кока «Пілігрима»! Ви одна як палець, розумієте мене?!

На жаль, Негоро говорив правду. Тома, його сина Бата, Актеона і Остіна погнали напередодні з караваном торговця в Уджіджі. Її товариші по нещастю так і не побачилися з місіс Уелдон, вони навіть не знали, що

вона в Казонде у факторії Альвеца. А втім, їм все одно не дозволили б попроситися з нею. Тепер вони вже брели в область Великих озер. Перед ними лежала дорога в кілька сотень миль; небагатьом вдасться дійти туди і ще менше кому пощастить повернутися звідти!

— Що вам треба від мене? — прошепотіла місіс Уелдон, пильно дивлячись на Негоро.

— Місіс Уелдон, — різко заговорив португалець, — я міг би помститися вам за всі приниження, які я переніс на борту «Пілігрима». Та з мене досить і смерті Діка Сенда! Тепер же я знову стаю купцем, і ось які в мене наміри щодо вас...

Місіс Уелдон мовчки дивилася на нього.

— Ви, — продовжував португалець, — ваш син і отой придуркуватий, який ганяє за мухами, маєте певну комерційну вартість. І цю вартість я можу вигідно реалізувати. Словом, я хочу вас продати.

— Я—вільна людина, — відповіла твердо місіс Уелдон.

— Якщо я цього захочу, ви станете рабинею.

— Хто насмілиться купити білу жінку?

— Є людина, яка заплатить за вас стільки, скільки я захочу.

Місіс Уелдон похнюпила на мить голову. Вона знала, що все можливо у цій жахливій країні.

— Ви зрозуміли мене? — повторив Негоро.

— Хто ця людина? — спитала місіс Уелдон.

— Купити вас чи викупити!.. Принаймні я вважаю, що захоче, — нахабно додав португалець.

— Як звуть ту людину? — перепитала місіс Уелдон.

— Ту людину звуть... Джеймс Уелдон. Це — ваш чоловік!

— Мій чоловік! — вигукнула місіс Уелдон, не вірячи своїм вухам.

— Саме він, місіс Уелдон. Ваш чоловік. Йому я й хочу не те що повернути, а продати дружину й сина і на додачу — пришелепуватого кузена.

Місіс Уелдон задумалась — чи немає якоїсь пастки в словах Негоро. Та ні, очевидно, він говорив те, що думав. Такому негіднику, який ставить над усе гроші, можна повірити, коли йдеться про дуже вигідну справу. Це ж діло дійсно могло дати йому великий зиск.

— І коли ви думаєте здійснити цю операцію? — спитала місіс Уелдон.

— Якогога швидше.

— Де?

— Тут. Джеймс Уелдон не побоїться приїхати в Казонде, щоб врятувати свою дружину й сина.

— Звісно, не побоїться! Але хто його сповістить про це?

— Я сам. Я поїду до Сан-Франціско і знайду там Джеймса Уелдона. Грошей на дорогу мені вистачить.

— Тих грошей, що ви вкрали на «Пілігримі»?

— Так... Тих самих... Та ще інших, — відповів нахабно Негоро. — Майте на увазі, що я хочу не тільки швидко, а й дорого продати вас. Думаю, що Джеймс Уелдон не пошкодує ста тисяч доларів...

— Не пошкодує, якщо вони в нього є, — відповіла холодно місіс Уелдон. — Ви скажете чоловікові, що мене тримають у полоні в Казонде, в Центральній Африці?

— Звісно!

— Але він не повірить вам без доказів. Ви думаєте, що він після першого ж вашого слова кинеється стрімголов у Казонде?

— Він приїде сюди, якщо я дам йому написаний вами лист, де ви розповісте про ваше становище і засвідчите, що я ваш вірний слуга, якому пощастило врятуватися від дикунів...

— Ніколи моя рука не напише такого листа! — ще холодніше відповіла місіс Уелдон.

— Ви одмовляєтесь? — погрожуюче спитав Негоро.

— Відмовляюсь!

Думка про небезпеки, які чекають на її чоловіка в Казонде, про те, що португалець, одержавши гроші, може потім затримати містера Уелдона, спонукали жінку відхилити пропозицію. Але бідолаха забула, що вона не сама, що з нею дитина...

— І все ж ви напишете такого листа! — заявив португалець.

— Ні, — твердо відповіла місіс Уелдон.

— Бережіться! — вигукнув Негоро. — Ви тут не одна! Ваша дитина, як і ви, у моїй владі. Я заставлю вас...

Місіс Уелдон хотіла було сказати, що ніякі погрози не зламають її рішучості, але серце її закалатало, вона не могла вимовити жодного слова.

— Місіс Уелдон, — закінчив Негоро, — обміркуйте гарненько мою пропозицію. Через вісім днів я одержу

вашого листа до Джеймса Уелдона, або ви гірко розкаетесь у своїй упертості.

Сказавши це, португалець пішов геть, затамувавши свій гнів. Проте ясно було, що він ні перед чим не зупиниться, щоб примусити місіс Уелдон скоритися.

Розділ чотирнадцятий

ЗВІСТКА ПРО ДОКТОРА ЛІВІНГСТОНА

Коли місіс Уелдон залишилася одна, першою її думкою було те, що Негоро не повернеться за відповіддю раніше ніж через тиждень. За цей час вона обдумає все і щось вирішить. Вона не могла покладатися на совість португальця. Він керувався лише своїми інтересами.

Та комерційна вартість, якою була місіс Уелдон для свого тюремника, очевидно, оберігатиме її, в усякому разі на протязі найближчих днів, від усіляких небезпек. А за цей час, можливо, їй вдасться придумати такий план її повернення до Сан-Франціско, який не потребуватиме приїзду містера Уелдона до Казонде.

Вона не сумнівалась, що Джеймс Уелдон, одержавши її листа, зараз же рушить в Африку, пробереться в найстрашніші її області, незважаючи на небезпеку цієї мандрівки. Але де гарантія того, що Негоро, доставши сто тисяч доларів від Джеймса Уелдона, дозволить йому без перешкод виїхати з Казонде разом з дружиною, сином та кузеном Бенедиктом? Досить якоїсь примхи цариці Муани, і їх тут затримають. Чи не краще, щоб «продажа товару» і сплата за викуп відбулася десь на узбережжі океану? Тоді Джеймс Уелдон уник би небезпечної подорожі в глиб Африки. Крім того, це дало б можливість дійсно вирватись з рук цих мерзотників, після того як її чоловік внесе викуп.

Так думала місіс Уелдон. Ось чому вона відмовилася відразу прийняти пропозицію Негоро. Вона розуміла, що Негоро дав їй отой тиждень тому, що йому самому потрібний був час для підготовки в дорогу.

— Невже він справді хоче розлучити мене з дитиною, — прошепотіла місіс Уелдон.

У цю мить Джек вбіг у хижку. Мати схисила його на

руки і притиснула до грудей так міцно, немов Негоро уже стояв поряд, готовий забрати від неї дитину.

— Ти чогось засумувала, мамо? — спитало хлоп'я.

— Ні, Джек, ні, — відповіла місіс Уелдон. — Я думаю про татуса. Тобі хочеться його побачити?

— О, мамо, дуже хочеться! Він приїде сюди?

— Ні... ні! Він не повинен приїздити!

— Значить, ми поїдемо до нього?

— Так, синку.

— І Дік теж?.. І Геркулес... І старий Том?..

— Так... так... — відповіла місіс Уелдон і схилила голову, щоб приховати сльози.

— Тато лист прислав? — спитав маленький Джек.

— Ні, мій любий.

— Виходить, що ти йому напишеш, мамусю?

— Так, так, можливо, — відповіла місіс Уелдон.

Сам того не знаючи, Джек зачепив болюче місце. Щоб не відповідати дитині, місіс Уелдон оспнала її поцілунками.

Місіс Уелдон відмовилась дати лист Негоро ще з однієї немаловажної причини. Зовсім несподівано у неї виникла думка повернути собі волю без допомоги чоловіка і всупереч намірам португальця. Це був лише промінчик надії, але все ж він засвітився в її душі. Випадково вона почула кілька фраз із розмови Альвеца з його гостем і довідалася про можливість несподіваного для неї порятунку.

Якось Альвец і один работорговець-метис із Уджіджі говорили в саду недалеко від будиночка, де жила місіс Уелдон. Темою їх розмови, звичайно, була работоргівля. Вони говорили про свої справи і про свої досить сумні види на майбутнє. Їх турбували наміри англійців припинити торгівлю цевільниками не тільки за межами Африки, для чого вони пустили в хід свої крейсери, але і всередині континенту — з допомогою місіонерів і мандрівників.

Хозе-Антоніо Альвец вважав, що наукові дослідження і географічні відкриття цих сміливих мандрівників у внутрішній Африці можуть дуже зашкодити комерційним справам работорговців. Його співбесідник цілком погодився з ним і додав, що всіх учених мандрівників і попів слід зустрічати рушничними пострілами.

Так воно часом і бувало. Але на превеликий жаль негосціантів, після вбивства одного депитливого дослідника

приїздили кілька інших, не менш допитливих. Потім, повернувшись на батьківщину, ці люди пускали дуже перебільшені, за словами Альвеца, чутки про страхіння работоргівлі і цим шкодили і без того досить скомпрометованому промислу.

Метис погоджувався з ним і бідкався, що особливо не пощастило ринкам рабів у Ньянгве, Уджиджі, Занзібарі та й в усій області Великих озер. Там побували один за одним Спик, Грант, Лівінгстон, Стенлі та інші. Справжня навала! Незабаром уся Англія і вся Америка переселяються у внутрішні області Африки!

Альвец щиро поспівчував своєму спільникові і признався, що Західна Африка в цьому відношенні щасливіша: досі ці прокляті собаки не зазирали сюди. Проте, епідемія подорожей починає захоплювати і цей край. Казонде поки що в безпеці, але Кассанго і Біхе, де Альвец теж мав свої факторії, вже під загрозою. Пригадується, Герріс говорив Негоро про якогось лейтенанта Камерона; в нього вистачило б нахабства пересікти Африку від одного берега до другого — від Занзібару до Анголи.

Работорговці дійсно мали підставу боятися. Відомо, що кількома роками пізніше за описані нами події Камерон на півдні, а Стенлі на півночі справді пробрались у ці області Західної Африки і, описавши пізніше страхіння торгівлі людьми, викрили нечувану жорстокість работорговців, продажність європейських чиновників, що потурали цьому мерзенному промислу, і поклали відповідальність за все на винуватців такого стану речей.

Експедиції Камерона і Стенлі ще не були відомі ні Альвецові, ні метисові; але вони добре знали про іншого дослідника — доктора Лівінгстона. Те, що вони сказали про доктора Лівінгстона, дуже схвилювало місіс Уелдон. Вона твердо вирішила не здаватися на вимоги Негоро: Лівінгстон, мабуть, найближчими днями прибуде в Казонде з своїм ескортом!

Видатний мандрівник був дуже впливовою особою в Африці, і португальська влада в Анголі не могла йому не сприяти. Знаючи це, місіс Уелдон сподівалася, що Лівінгстон допоможе їй вирватися на волю всупереч бажанням Негоро та Альвеца! Можливо, це прискорить її повернення на батьківщину, і Джеймсу Уелдону не доведеться ризикувати життям у такій небезпечній подорожі.

Чи правда, що доктор Лівінгстон незабаром відвідає цю частину континенту? Так, цілком можливо, бо, відучивши цим маршрутом, він закінчив би дослідження Центральної Африки.

Відомо, яке героїчне життя прожив Лівінгстон.

Девід Лівінгстон народився 13 березня 1813 року в родині дрібного торговця чаєм, у якій він був другим із шістьох дітей. Батьківщиною його було село Блентайр, в графстві Ленарк, в Англії. Здобувши богословську і медичну освіту, Лівінгстон почав свою діяльність у Лондонському місіонерському товаристві. В 1840 році Лівінгстон прибув у Кейптаун з наміром приєднатися до місіонера Моффата в Південній Африці.

Із Кейптауна майбутній мандрівник вирушив у країну бечуанів. Він був першим білим, який дослідив цю область. Повернувшись у Куруман, він одружився з дочкою Моффата, жінкою, яка виявилася цілком достойною його, і в 1843 році заснував місію в долині Маботса.

Через чотири роки Лівінгстон переїхав до Колобенга в країні бечуанів, за двісті двадцять п'ять миль на північ від Курумана.

Ще через два роки, в 1849 році, Лівінгстон залишив Колобенг разом з своєю дружиною, трьома дітьми і двома друзями — Осуеллом і Мерреєм. Першого серпня того ж таки року він відкрив озеро Нгамі і повернувся в Колобенг, спустившись вниз за течією річки Цуги.

Під час цієї подорожі Лівінгстон не зміг дослідити земель за озером Нгамі, бо тубільці ставилися до нього вороже. Друга спроба пробратися в цей край була теж невдалою. Зате третя закінчилась успішно. Розпочавши нову мандрівку на північ разом з усією своєю родиною і другом Осуеллом, Лівінгстон, рухаючись за течією Хобе, притоки Замбезі, дістався до землі племені макололів. Дорога була дуже важкою. Через брак харчів і води мало не загинули його діти. Але все ж наприкінці червня 1851 року ріка Замбезі була відкрита.

Потім Лівінгстон повернувся в Кейптаун, щоб відправити свою родину на батьківщину, в Англію. Відважний дослідник мав намір розпочати нову небезпечну подорож в глиб країни і не хотів ризикувати життям своїх рідних.

Цього разу він почав свою мандрівку з Кейптауна, щоб пересікти Африку навскоси з півдня на захід і досягнути Сан-Паоло-де-Луанди.

Доктор Лівінгстон у супроводі кількох тубільців вирушив у путь 3 червня 1852 року. Від Курумана він пішов на захід, уздовж пустелі Калахарі. 31 грудня він увійшов у Літубарубу і побачив, що земля бечуанів зруйнована бурами — нащадками голландських колоністів, які володіли Кейптауном до того, як його захопили англійці.

З Літубаруби дослідник вийшов 15 січня 1853 року. Лівінгстон побував у центрі області бамангуатів і 23 травня дістався до Ліньянті, де молодий вождь племені макололів Секелету зустрів його з великою пошаною.

Тут мандрівника надовго затримала небезпечна пропасниця. Проте, незважаючи на хворобу, він продовжував вивчати побут і звичаї цієї країни й вперше встановив, які страшні спустошення чинить работоргівля в Африці.

Через місяць він уже спускався річкою Хобе до Замбезі, побував у Нальеле, відвідав Катонгу та Лібонту і добрався нарешті до місця злиття ріки Замбезі з Лібою. Тут він задумав експедицію вверх по цій річці до західних володінь Португалії. Через дев'ять тижнів він повернувся у Ліньянті, щоб як слід підготувати все для цієї подорожі.

11 листопада 1853 року Лівінгстон у супроводі двадцяти семи макололів виступив із Ліньянті, а 27 грудня досягнув гирла річки Ліби. Потім він піднявся вверх по річці в землі племені балунда, до того місця, де в Лібу впадає її притока Макондо, що тече зі сходу.

Лівінгстон був першою білою людиною, якій пощастило побувати в цій області.

14 січня 1854 року Лівінгстон вступив у Шинте, резиденцію наймогутнішого з царків племені балунда, де його дуже добре зустріли. Проте невтомний мандрівник через кілька днів переправився через Лібу і 26 січня опинився у володіннях царка Катеме. Тут його теж зустріли гостинно, а 20 лютого Лівінгстон з своїм маленьким загоном уже стояв табором на березі озера Ділоло.

Відтоді почалися невдачі. Місцевість ставала труднопрохідною, тубільці були настроєні вороже й нападали на загін, який, боячись загибелі, теж збунтувався. Мандрівникові загрожувала смерть. Менш енергійна людина не витримала б цих труднощів. Але доктора Лівінгстона

вони не зломали, і 4 квітня загін дістався до берегів Кванго — повноводної ріки, яка є східним кордоном португальських володінь і на півночі впадає в Заїр.

Через шість днів Лівінгстон уже був в Кассанго, де його і бачив Альвец. А 31 травня він вступив у Сан-Паоло-де-Луанду. Так закінчилася ця дворічна подорож, під час якої Африка вперше була пересічена навскоси з півдня на захід.

24 вересня того ж року Девід Лівінгстон вийшов із Сан-Паоло-де-Луанди. Він рушив уздовж правого берега Кванзи, тієї самої Квази, яка так щеголишно зустріла Діка Сенда та його товаришів, і дійшов до місця злиття цієї річки з Ломбе. По дорозі Лівінгстон зустрів численні невільничі каравани. Потім він удруге відвідав Кассанго. Звідси мандрівник вийшов 20 лютого, персправився через Кванго і досягнув у Кававі берегів Замбезі. 8 червня він знову був на березі озера Ділоло, потім знову побачив Шинте, спустився за течією Замбезі і повернувся в Ліньянті, щоб звідти вирушити 3 листопада 1855 року далі.

Ця частина подорожі мала завершити перший в історії перехід через всю Африку із заходу на схід.

Відкривши знаменитий водоспад Вікторія — «гуркочучий дим», Девід Лівінгстон залишив береги Замбезі і взяв напрям на північний схід. Він пройшов область племені батока, де люди до одуріння вдихали пару гашишу, відвідав могутнього місцевого царка Семалембу, переправився через Кафуе, знову побував на Замбезі, зробив візит царку Мбурумі, оглянув руїни старовинного португальського міста Зумбо, 17 січня 1856 року зустрівся з царком Мпенде, який тоді воював з португальцями, і, нарешті 2 березня прибув у Тете на березі Замбезі — такі основні етапи його подорожі. 22 квітня Лівінгстон залишив це селище, яке колись славилось своїм багатством, спустився до дельти Замбезі і 20 травня прибув у Келімане через чотири роки після виходу з Кейптауна. 12 липня він відплив на кораблі до острова Маврикія, а 22 грудня після шістнадцятирічної відсутності повернувся до Англії.

Тут славнозвісного мандрівника чекала урочиста зустріч, премія Паризького географічного товариства і велика медаль Лондонського географічного товариства. Інший на його місці вирішив би, що вже заслужив право на від-

починок, проте Лівінгстон був іншої думки. 1 березня 1858 року він разом з своїм братом Чарлзом, капітаном Бедіндфілдом, Торнтоном, Бейнсом і докторами Кірком та Меллером знову вирушив у Африку і в травні висадився на мозамбіцькому березі, маючи намір дослідити басейн Замбезі.

Не всім пощастило закінчити цю подорож.

Маленький пароплав «Ма-Роберт» повіз дослідників вверх по великій річці. В Тете вони прибули 8 вересня. У січні 1859 року вони дослідили нижню течію Замбезі і її ліву притоку Шіре; у квітні побували на озері Шірва, потім вивчили область Манганья, 10 вересня відкрили озеро Ньясу; 9 серпня 1860 року знову відвідали водоспад Вікторія; 31 січня 1861 року в гирло Замбезі прибув єпископ Макензі і його супутники; в березні 1861 року дослідили Рувуму на пароплаві «Піонер»; у вересні 1861 року повернулись на озеро Ньясу, де пробули до кінця жовтня; 30 січня 1862 року прибув другий пароплав «Леді Ньяса», на якому приїхала місіс Лівінгстон. У цей час єпископ Макензі і один з місіонерів уже загинули, не витримавши тропічного клімату, а 27 квітня на руках свого чоловіка вмерла місіс Лівінгстон.

У травні цього ж року Лівінгстон зробив спробу вдруге дослідити Рувуму; наприкінці листопада він повернувся до Замбезі і піднявся вгору по річці Шіре. В квітні 1863 року загинув його супутник Торнтон; Лівінгстон відправив у Європу свого брата Чарлза і доктора Кірка, які були зовсім виснажені хворобами. 10 листопада дослідник втретє відвідав озеро Ньясу, щоб завершити гідрографічний опис його. Через три місяці він повернувся до гирла Замбезі, звідки поїхав у Занзібар і 20 липня 1864 року після п'ятирічної відсутності повернувся в Лондон, де й опублікував свою працю «Дослідження Замбезі та її приток».

28 січня 1866 року Лівінгстон знову висадився в Занзібарі. Він починав свою четверту подорож.

У Занзібарі йому на власні очі довелося переконатися, яке велике зло заподіяла в країні работоргівля. 8 серпня він у супроводі кількох сипаїв¹ і негрів прибув у Мокалаозе на березі Ньяси. Через шість тижнів більша части-

¹ Сипаї — колоніальні війська із місцевого населення Індії, які перебувають на службі в англійців.

на його ескорту втекла і, повернувшись у Занзібар, пустила поголос, нібито Лівінгстон умер.

Але сміливий мандрівник і тут не відступив. Лівінгстон вирішив будь-що дослідити територію, що лежить між Ньясою та озером Танганьїкою. 10 грудня у супроводі кількох тубільців-провідників він переправився через річку Лоангаву і 2 квітня 1867 року дійшов до озера Льеммби. Тут він тяжко захворів і протягом місяця був між життям і смертю. Ледве одужавши, він 30 серпня вже добирається до озера Мверу, досліджує його північний берег і 21 листопада приходить в місто Казембе. Тут він відпочиває протягом сорока днів і за цей час встигає двічі побувати на озері Мверу.

Із Казембе Лівінгстон рушив на північ, маючи намір відвідати крупний населений пункт Уджіджі на березі озера Танганьїки. Та він змушений був повернутися до Казембе, бо саме була повідь, до того ж провідники покинули його. Звідси він пішов на південь і 6 червня, через шість тижнів, уже досягнув великого озера Бангвесо, на якому провів два місяці. 10 серпня він знову зробив спробу дістатись до Танганьїки.

Яка це була тяжка подорож! В січні 1869 року героїчний мандрівник так ослаб, що не міг іти, і його несли на руках. У лютому він нарешті побачив Танганьїку. В Уджіджі він застав посилку, надіслану з Калькутті Східним товариством.

У Лівінгстона була тепер лише одна мета: піднятися від озера Танганьїки і знайти початок Нілу. 21 серпня він уже був у Бамбарі, в Маніуемі, області людоїдів, і дійшов до Луалаби, котра, як припускав Камерон і як пізніше довів Стенлі, є верхів'ям Заїра, або Конго. В Мамогелі Лівінгстон знову прохворів вісімдесят днів. На цей час у нього залишилось тільки трое слуг. Нарешті 21 липня 1871 року він вирушив назад до Танганьїки. Тільки 23 жовтня він дістався до Уджіджі. Хвороба і злигодні перетворили його на справжній кістяк.

Протягом довгого часу від Лівінгстона не було жодної звістки. В Європі, мабуть, вважали, що його вже немає на світі, мандрівник більше не сподівався на допомогу звідти.

Через одинадцять днів після повернення Лівінгстона в Уджіджі, 3 листопада, за чверть милі від озера пролу-

нали рушничні постріли. Лівінгстон вийшов з свого куреня. До нього наближалась якась біла людина.

— Гадаю, що ви доктор Лівінгстон?»

— Так, — відповів той з доброзичливою посмішкою, знімаючи кашкета.

Вони міцно потиснули один одному руки.

— Слава богу! Нарешті я знайшов вас, — сказав незнайомиць.

— Я щасливий, що затримався тут і ми зустрілися з вами, — відповів Лівінгстон.

Виявилося, що це був американець Стенлі. Він служив репортером газети «Нью-Йорк геральд», редактор якої містер Беннетт відрядив його на розшуки Девіда Лівінгстона.

Стенлі без вагань, без гучних слів, зовсім просто, як і належить герою, взяв на себе це доручення. В жовтні 1870 року він сів у Бомбеї на корабель і доїхав до Занзібара. Звідти він рушив майже таким же маршрутом, яким ішли Спик і Бертон. Після численних злигоднів, не раз ризкуючи життям, Стенлі прибув нарешті в Уджиджі.

Обидва мандрівники потоваришували і разом зробили ще одну подорож на човнах до північних берегів озера Танганьїки. Вони досягли мису Магала і після ґрунтового дослідження прийшли до висновку, що одна з приток Луалаби є водостоком для озера Танганьїки. Через кілька років Камерон і сам Стенлі переконались у правильності цього припущення. 12 грудня Лівінгстон і його супутник повернулися в Уджиджі.

Стенлі вирішив повернутися на батьківщину. 27 грудня після восьмиденного плавання він і Лівінгстон прибули в Урімбу, а 23 лютого були вже в Куїхарі.

12 березня настав день прощання.

— Ви зробили те, на що мало хто зважився б, — сказав Лівінгстон Стенлі. — Я вам дуже зобов'язаний. Щастя вам доле!

— Сподіваюсь ще побачити вас здоровим і бадьорим на батьківщині, любий докторе, — відповів Стенлі, потискуючи руку Лівінгстону, і одвернувся, щоб приховати сльози.

— Прощайте, докторе, мій любий друже, — промовив він глухим голосом.

— Прощайте! — стиха відповів Лівінгстон.

Стенлі поїхав і 12 липня 1872 року висадився в Марселі, у Франції.

Лівінгстон продовжував свої дослідження. Відпочивши п'ять місяців у Куїхарі, він 25 серпня рушив до південного берега Танганьїки у супроводі своїх чорних слуг Сузі, Шума та Амода, двох інших слуг, п'ятдесяти шести тубільців, залишених йому Стенлі, і Джекоба Кенрайта.

Через місяць караван прибув у Мура. Всю дорогу бурхали грози, викликані страшенною посухою. Потім почалися дощі. В'ючних тварин кусали мухи цеце, і вони гинули. Тубільне населення ставилося вороже. Все ж 24 січня 1873 року маленький загін Лівінгстона прибув у Читункуе. 27 квітня, обігнувши зі сходу озеро Бангвеоло, мандрівник рушив до села Читамбо.

Там кілька работорговців і побачили Лівінгстона. Вони сповістили про це Альвеца та його спільника з Уджіджі. Були серйозні підстави припускати, що, закінчивши дослідження південного берега Танганьїки, доктор рушить на захід, у недосліджені області; звідти він піде в Анголу, похмурий край работоргівлі, і досягне Казонде.

Місіс Уелдон розраховувала саме на це і сподівалася, що великий мандрівник незабаром прибуде в Казонде — адже тепер уже початок червня і минуло майже два місяці з того часу, як він був на південному березі озера Бангвеоло.

Проте 13 червня, напередодні того дня, коли Негоро мав прийти до місіс Уелдон за листом, котрий дав би йому сто тисяч доларів, прийшла сумна звістка, який дуже зраділи Альвец та інші работорговці.

1 травня 1873 року на світанку доктор Девід Лівінгстон умер!

На жаль, звістка ця була правдивою. 29 квітня маленький караван Лівінгстона дістався до села Читамбо, розташованого на південному березі озера Бангвеоло. Доктора принесли туди на ношах. 30 квітня вночі від сильного болю він застогнав і ледь чутно вимовив: «Боже мій! Боже мій!» — і знову знепритомнів.

Через годину він прийшов до пам'яті, покликав свого слугу Сузі, попросив принести ліків, а потім прошепотів слабым голосом:

— Гарзд! Тепер можеш іти!

Годині о четвертій ранку Сузі і п'ять чоловік з ескорту увійшли в курінь мандрівника.

Девід Лівінгстон стояв навколішках біля свого ліжка, поклавши голову на руки; здавалося, він молиться.

Сузі обережно доторкнувся пальцем, до його щоки: вона була холодна.

Девід Лівінгстон був мертвий.

Вірні слуги понесли останки мандрівника до морського берега. Довга і важка була їхня дорога, але через дев'ять місяців вони доставили тіло в Занзібар.

12 квітня 1874 року Лівінгстона поховали у Вестмінстерському абатстві в Лондоні серед інших великих людей Англії, яких вона шанує і приділяє їх праху місце в стародавній усипальні королів.

Розділ п'ятнадцятий

КУДИ МОЖЕ ЗАВЕСТИ МАНТИКОРА

Утопаючий хапається за соломинку. Як би слабо не світився промінчик надії, засудженому на смерть він здається сліпучо яскравим.

Так було і з місіс Уелдон. Неважко уявити собі її горе, коли вона довідалась з уст самого Альвеца, що доктор Лівінгстон умер у негритянському селі на березі Бангвело. Вона раптом відчула себе такою самотною і нещасною, як ніколи. Ниточка, яка зв'язувала її з цивілізованим світом, раптом обірвалася. Рятівна соломинка вислизнула з її рук, промінь надії згасав у неї на очах. Тома і його товаришів погнали з Казонде в район Великих озер. Від Геркулеса жодної звістки. Місіс Уелдон бачила, що ніхто не прийде їй на допомогу... Заллещалось тільки прийняти пропозицію Негоро, додавши до неї поправки, які забезпечили б щасливий кінець.

14 червня, у призначений день, Негоро з'явився у хижку місіс Уелдон.

Португалець поводився, як ділова людина. Передусім він заявив, що й слухати не стане про зменшення суми викупу. Проте і місіс Уелдон проявила не меншу діловитість, відповівши йому так:

— Якщо ви хочете, щоб угода відбулася, не ставте неприйнятних вимог. Я погоджуюсь на викуп, який ви вимагаєте, але ставлю умовою, щоб мій чоловік не при-

їздив у цю країну. Я ніколи не погоджуся на це... Адже ви знаєте, що тут роблять з білими людьми.

Після деякого вагання Негоро відповів згодою. План був такий. Джеймс Уелдон не буде робити небезпечної мандрівки в Казонде. Він приїде в Моссамедес—маленький порт на південному березі Анголи, який часто відвідують кораблі работорговців. Негоро добре знав цей порт. Він привезе туди Джеймса Уелдона. Туди ж в Моссамедес у призначений строк агенти Альвеца доставлять місіс Уелдон, Джека і кузена Бенедикта. Після того як містер Уелдон внесе викуп, полонені одержать свободу, а Негоро, який перед Джеймсом Уелдоном гратиме роль чесного друга, після прибуття корабля зникне.

Цей пункт угоди, якого добилась місіс Уелдон, був дуже важливий. Таким чином вона позбавляла свого чоловіка небезпечної подорожі в Казонде, де його могли затримати після внесення викупу, а також небезпек, на які він міг наразитися по дорозі назад. Відстань шістсот миль від Казонде до Моссамедеса не лякала місіс Уелдон. Якщо умови цього переходу будуть такі самі, як під час подорожі від Кванзи до Казонде, то подорож не стомить місіс Уелдон. До того ж Альвец, який мав одержати свою частку викупу, зробить так, щоб полонених доставили цілими й здоровими.

Домовившись про все з Негоро, місіс Уелдон написала чоловікові лист. Негоро повинен був видати себе за вірного слугу, якому пощастило втекти з полону. Одержавши листа, Джеймс Уелдон не вагаючись поїде з ним в Моссамедес.

Негоро взяв лист і наступного дня у супроводі двадцяти негрів рушив на північ. Чому він обрав саме цей напрям? Можливо, він мав намір влаштуватися пасажиром на одному з кораблів, які заходять у гирло Конго. А можливо, вибравши такий маршрут, обминути португальські факторії і каторжні тюрми, де він був не раз вимушеним гостем. Останнє найімовірніше. Принаймні саме так він пояснив Альвецові свої наміри.

Тепер місіс Уелдон залишалось тільки заpastись терпінням і, налагодивши своє життя так, щоб якнайспокійніше минув її час, чекати повернення Негоро. Він мав повернутися при найсприятливіших умовах щонайменше через три-чотири місяці—це строк, який потрібен на поїздку в Сан-Франціско і назад.

Місіс Уелдон і не думала залишати факторію. Тут її дитина, кузен Бенедикт і сама вона почували себе безпечно. Піклування Халіми якоюсь мірою полегшувало їхню неволю. Навряд чи погодився б работорговець випустити їх із своєї факторії. Пам'ятаючи про великий бариш, який він мав одержати від викупу, Альвец наказав пильнувати полонену. Він надавав цьому такого великого значення, що навіть відмовився од поїздки в Біхе і Кассанго, де у нього були факторії. Замість нього на чолі нової експедиції, відправленої для набігів на мирні селища, став Коїмбра. Альвец навіть радів, що позбувся такого п'яниці.

Негоро перед від'їздом залишив Альвецові докладні настанови щодо місіс Уелдон. Він радив якнайпильніше слідкувати за нею, бо невідомо, що сталося з Геркулесом. Якщо силач-негр не загинув у небезпечних нетрях по дорозі в Казонде, то він, безперечно, намагатиметься зв'язатись з полоненими і вирвати їх з рук Альвеца.

Работорговець чудово зрозумів, що треба робити, щоб не загубити багатотисячний бариш. Він заявив, що пильнуватиме місіс Уелдон, як власну касу.

Дні в ув'язненні тяглися одноманітно і скучно. Життя у факторії нічим не відрізнялось від життя негритяньського міста. Альвец суворо додержувався в своєму домі звичаїв, за якими жили тубільці Казонде. Жінки в його садибі виконували ті ж роботи, що і їхні сестри в місті, догоджаючи своїм чоловікам чи хазяїнам. Вони товкли в дерев'яних ступах рис, щоб вилущити зерна; віяли і просівали маїс, розтираючи його на жорнах, готували крупу, із якої тубільці варять юшку—«мтїелле»; збирали врожай сорго, вид крупного проса, — про те, що воно дозріло, тільки що урочисто повідомили населенню, — добували запашну олію з кісточок «мпафу» — плодів, що нагадують оливки; із їх есенції виробляють духи, які дуже люблять тубільці; прядильниці вправно пряли на довгих веретенах бавовну, зсукуючи і витягуючи нитку з бавовняних волокон; ткали колотушками тканини з деревної кори; викопували їстівне коріння, обробляли землю і вирощували їстівні рослини: маніоку, із якої роблять борошно — «касаву»; боби, які ростуть на деревах заввишки в двадцять футів у стручках завдовжки близько сорока сантиметрів, які звуться «мозитзано»; арахіс, з якого

б'ють олію, яку вживають у їжу; багаторічний горох «чилобе» блакитного кольору, квіти якого роблять більш гострою на смак прісну кашу із сорго; каву, цукрову тростину, сок якої дає солодкий сироп; цибулю, гуяву, кунжут, огірки, зерна яких підсмажують, як каштани; готували хмільні напої «малофу» з бананів, «помбе» та різні настої; доглядали домашню худобу — корів, які дозволяють себе доїти лише в присутності теляти або при його чучелі, малопородистих, інколи горбатих телиць з корогкими рогами, кіз, які в цій країні, де козяче м'ясо — продукт харчування, є важливим предметом обміну і, можна сказати, ходячою монетою, так само як і раби; нарешті, розводили домашню птицю, свиней, баранів, биків і т. д. Цей довгий перелік показує, які тяжкі роботи випадають на долю жінок у диких областях африканського континенту.

А в цей час чоловіки палили тютюн або гашиш, полювали на слонів або буйволів, наймалися до работорговців для облав на негрів. Урожай маїсу або полювання на рабів, як і всякий інший збір урожаю і всяке інше полювання, відбувалися в певний час...

Із усіх цих різноманітних робіт місіс Уелдон знала у факторії Альвеца лише ті, якими займалися жінки. Гуляючи по факторії, вона іноді зупинялася біля працюючих тубілок і стежила за одноманітними рухами їх рук. Негритянки зустрічали її досить непривітними гримасами. Вони ненавиділи білих і хоч знали про долю місіс Уелдон, зовсім не співчували їй. Лише Халіма була винятком.

Місіс Уелдон запам'ятала кілька слів з місцевого наріччя і незабаром могла потроху розумітися з молодою рабинею.

Маленький Джек часто ходив гуляти разом з матір'ю. Йому страшенно кортіло вийти за огорожу. В саду було чимало цікавого. На високих баобабах виднілись зроблені із гілля розтріпані гнізда поважних марабу. На гілках сиділи маленькі пташки з пурпурночервоними грудками і рудуватобурими спинками — це були амарантові ткачі, які славились майстерністю звивати гнізда. По траві стриба-ли, підбираючи зерна, що осипались, ловили комах пташки-«вдовиці»; голосисті «калао» сповнювали повітря веселим співом; пронизливо кричали світлосірі з червоними хвостами папуги, яких тубільці в Манемі звуть

«роус», іменем цих птахів вони називають вождів свого племені. Комахоїдні «друго», схожі на коноплянок, але з дебелим червоним дзьобом, перелітали з гілки на гілку. Сила-силенна різних метеликів пурхали над кущами, особливо багато їх було біля струмочків, що текли до факторії. Проте метелики — це була галузь кузена Бенедикта. Джекові вони швидко набридли. Хлопчиківі хотілося хоч одним оком глянути за огорожу. Він усе частіше думав про свого веселого і винахідливого друга Діка Сенда, який з ним так високо лазив на щогли «Пілігрима». Коли б Дік був тут, Джек поліз би з ним аж на верхівку найвищого, понад сто футів, баобаба! Як би добре їм було!

Кузен Бенедикт почував себе чудово скрізь, де було багато комах. Він був щасливий, знайшовши у факторії маленьку бджілку, яка робить свої чарунки у стовбурах дерев, та паразитарну осу, котра кладе свої яйця в чужі чарунки, подібно до зозулі, що підкидає яйця в чужі гнізда. Ентомолог вивчав їх, оскільки це було можливо без лупи та окулярів.

У факторії, особливо поблизу струмків, було безліч москітів. Одного разу вони дуже покусали бідолаху. Коли місіс Уелдон почала дорікати кузенові, що він дозволив злим комахам так покалічити себе, вчений, розчісуючи тіло до крові, відповів:

— Що поробиш, кузино, такий у них інстинкт. Нема чого на них нарікати!

Нарешті 17 червня кузен Бенедикт мало не став найщасливішим із ентомологів. Ця пригода мала такі несподівані наслідки, що про неї варто розповісти докладніше.

Було близько одинадцятої години ранку. Нестерпна спека загнала мешканців факторії в хижі. На вулицях Казонде не видно було жодного перехожого.

Місіс Уелдон куняла біля маленького Джека, який спав. Навіть кузен Бенедикт почував млявість від цієї тропічної спеки і змушений був відмовитися од свого улюбленого заняття — полювання на комах. Це завдавало йому прикрощів, бо під палючим полуденним сонцем у повітрі бриніли рої комах. Все ж учений побрів у халупу і ліг на постіль. Раптом крізь дрімоту до його слуху донеслося якесь дзижчання — нестерпно дратівний звук, який комаха створює змахами своїх крилець — де-

які комахи можуть створювати п'ятнадцять-шістнадцять тисяч звукових коливань на секунду.

— Комаха! Шестинога! — вигукнув кузен Бенедикт. Сну як не було. Кузен Бенедикт із горизонтального положення миттю перейшов у вертикальне.

Без сумніву, в хижі дзижчала якась велика комаха. Кузен Бенедикт був короткозорим, зате слух у нього був надзвичайно тонкий, дослідник міг розпізнати комаху за характером її дзижчання. Цього разу звук був невідомий йому, проте, судячи з його сили, він належав чималій комасі.

«Що це за шестинога?» питав сам себе кузен Бенедикт.

Він витріщав свої короткозорі очі, намагаючись знайти джерело шуму, але це було дуже важко зробити без окулярів. Доводилося шукати її по звуку крилець.

Його інстинкт ентомолога підказував, що комаха, яка так до речі залетіла в його хижу, не якийсь звичайний жук, а шестинога незвичайна.

Кузен Бенедикт завмер, сидячи на ліжку, і весь перетворився на слух. Сонячний промінь проник у півтемряву хатини, і тоді вчений помітив велику чорну точку, яка кружляла в повітрі. Але комаха літала на значній відстані від нього, і бідолаха ніяк не міг роздивитися її. Він затамував подих, і коли б невідомий гість навіть укусив його в обличчя чи в руку, учений і тоді лишився б непорушним, щоб не сполохати комаху.

Нарешті комаха, покружлявши навколо ентомолога, сіла йому на голову. Кузен Бенедикт посміхнувся від задоволення, та ще від якого задоволення! Він відчував, як легенька істота бігає по його волоссю. У нього було нестримне бажання простягнути руку і схопити комаху, але він стримався і добре зробив.

«Ні, ні! — думав він. — Я можу промахнутися або, ще гірше, заподіяти їй шкоду. Нехай підлізе ближче. Як вона бігає! Спускається. Я відчуваю, як її мініатюрні лапки тупочуть по моєму черепу! Це, мабуть, дуже велика комаха. Господи, зроби так, щоб вона спустилася на кінчик мого носа! Скосивши трохи очі, я міг би її роздивитися і визначити, до якого ряду, родини, виду та різновидності вона належить!»

Так міркував кузен Бенедикт. Але відстань від гострокінцевої маківки його голови до кінчика його дуже

довгого носа була велика. І хто знає, чи захоче комаха зробити таку далеку подорож. Можливо, вона рушить на кінчик вуха, на тім'я, де учений не зможе її розглянути? А що як вона спурхне і полетить з хижі на вільне повітря до своїх родичів, які безперестанку призивно дзичать під жарким промінням сонця?

Кузен Бенедикт із страхом подумав про це. Ніколи за все своє життя ентомологу не доводилося так хвилюватися. Африканська шестинога невідомого виду чи принаймні різновидності сиділа в нього на голові, і він міг розпізнати її тільки в тому разі, коли вона зволить наблизитися до його очей на відстань не більш за дюйм.

Мабуть, небо почуло молитву кузена Бенедикта.

Комаха, поблукавши по розкуйовдженому волосо вченого, яке нагадувало густі, дикі зарості, поволі почала спускатися по його лобі в напрямі до перенісся. Хвилювання кузена Бенедикта досягло межі. Комаха була на вершині гори, невже вона не спуститься до підніжжя?

«На її місці я б обов'язково спустився!» думав поважний учений.

Інший на місці кузена Бенедикта обов'язково з усієї сили хлопнув би себе по лобі, щоб розчавити набридливу комаху чи принаймні прогнати її. Було щось героїчне в нерухомості вченого, який терпляче зносив лоскотання і стоїчно чекав укусу. Спартанець, що дозволяв лисиці гризти свої груди, і римлянин, що тримав пальцями розпечене вугілля, не краще володіли собою, ніж кузен Бенедикт, який безперечно був прямим нащадком цих двох героїв.

Після кількох десятків дрібних зигзагів комаха опинилася нарешті на перенісці. На хвилину спинилася, завагалася — вся кров у кузена Бенедикта прилинула до серця: підніметься комаха до надбрівних дуг чи спуститься вниз?

Вона спустилася. Кузен Бенедикт відчув, як її кошлагі лапки дріботять по носі. Комаха не звертала ні праворуч, ні ліворуч. На секунду вона затрималася на легкому горбочку носа, чудово пристосованому для носіння того оптичного приладу, якого зараз так бракувало бідному вченому, а потім рішуче спустилася вниз на самий кінчик носа.

Кращого місця комаха і не могла обрати. На такій відстані, звівши в одну точку зорові промені обох своїх очей, кузен Бенедикт міг, немов крізь збільшувальне скло, роздивитися комаху.

— Всемогутній боже! — вигукнув кузен Бенедикт сам не свій від радості. — Бугорчата мантикора!

Не слід було кричати, треба було тільки подумати про це! Та чи не надто багато ми вимагаємо від найбільшого ентузіаста серед ентомологів? Як тут не крикнути від захоплення, коли на кінчику вашого носа сидить бугорчата мантикора з широкими надкриллями, надзвичайно рідкісна комаха з родини турунів, що водиться, здається, в Південній Африці, екземпляр, якого немає в найкращих колекціях? Адже це понад людські сили!

На нещастя, кузен Бенедикт не тільки крикнув, але й чхнув. Крик оглушив мантикору, а від чхання струсонувся кінчик носа, де вона відпочивала. Ентомолог хотів її схопити, простягнув руку, стиснув її енергійно і вхопився тільки за кінчик власного носа.

— Прокляття! — зойкнув він.

Але відразу ж взяв себе в руки, і дальша його поведінка була прикладом чудового самовладання.

Він знав, що бугорчата мантикора майже не літає. Вона тільки перепурхує з місця на місце, а більше бігає. Учений став навколішки і почав шукати комаху. Незабаром він помітив дюймів за десять від себе чорну точку, яка швидко промайнула в сонячному промені. Найкраще було вивчати цю істоту під час її вільного льоту. Тільки б не загубити її.

«Спіймати мантикору зараз, — говорив сам собі кузен Бенедикт, — це значить ризикувати розчавити її. Ні! Я стежитиму за нею! Я повзтиму за нею слідом! Я буду вивчати її поведінку в природних умовах! Я буду любитися нею! А піймати її я завжди встигну».

Хіба кузен Бенедикт не мав рації? Важко відповісти на це запитання. Як би там не було, а поки що ентомолог, опустивши носа до землі, поповз навкарачки за мантикорою, насторожившись, як мисливський пес, що почув слід, і на відстані семи-восьми дюймів стежив за чудовою шестиногою істотою. Через якусь мить він уже був за порогом хижі і поповз по зів'ялій від полуденного сонця траві прямо до огорожі факторії. Через кілька хвилин він опинився вже біля самого частокола.

Що робитиме мантикора? Підніметься в повітря і перелетить через огорожу, залишивши свого закоханого переслідувача по цей бік частокола? Ні, це не відповідає її вдачі, — кузен Бенедикт добре знав звички турунів.

Він все ще продовжував повзти вже надто далеко від комахи, щоб дати їй ентомологічне визначення (а втім, це було зроблено вже й до нього), але настільки близько, що весь час бачив, як рухається по землі ця крупна точка.

Раптом мантикора натрапила на досить широкий підземний лаз під парканом. Не вагаючись вона рушила у цю підземну галерею.

Кузен Бенедикт думав, що згубив мантикору. Та на його велике здивування, прохід був завширшки щонайменше два фути. Це була своєрідна підземна галерея, і сухорлявому ентомологу неважко було проповзти нею. У запалі переслідування він попрямував за комахою і не помітив навіть, що, «зарившись у землю», опинився вже під огорожею факторії. Підземний хід з'єднував обгороджену територію із зовнішнім світом. Через півхвилини кузен Бенедикт виповз із факторії на волю. Проте вчений навіть не звернув на це уваги: всі думки його були навколо прекрасної комахи, яка вела його за собою. Та мантикора, певно, втомилася від такого довгого переходу. Комаха розсунула надкрилля і розправила крильця. Кузен Бенедикт відчув небезпеку. Він простягнув руку, щоб накрити мантикору долонею, полонити її, але раптом... фрр! Комаха полетіла.

Учений був у розпачі. Проте мантикора не могла полетіти далеко. Кузен Бенедикт звівсь на ноги, озирнувся навколо і кинувся за нею з простягнутими руками...

Комаха кружляла над його головою, але кузен Бенедикт бачив тільки велику безформну чорну точку. Кузен Бенедикт завмер на місці, чекаючи, що, покружлявши над його розкуйовдженим чубом, стомлена мантикора знову спуститься на землю. Все говорило про те, що вона так і зробить.

Але, на нещастя бідолашного вченого, факторія Альвеца, розташована на північній околиці міста, межувала з великим лісом, який тягнувся на багато миль. Якщо мантикорі заманеться полетіти у затінок під дерева і там пурхати з гілки на гілку, доведеться попрощатися з думкою про те, щоб вмістити її в бляшану коробку як найціннішу прикрасу колекції.

Та, на жаль, так воно і трапилось! Покружлявши, мантикора спустилась на землю. Кузеніві Бенедикту несподівано пощастило—він помітив, де сіла комаха, і з

усього розмаху кинувся на землю. Але мантикора більше і не намагалася летіти, вона почала стрибками пересуватися по землі.

Змучений, з скривавленими коліннями, з подряпаними руками, ентомолог теж стрибав слідом за нею. Він кидався то праворуч, то ліворуч, падав ниць, схоплювався, ніби земля була розпечена до червоного, і махав руками, як плавець, в надії схопити невловиму чорну точку.

Даремні намагання! Його руки хапали порожнечу. Комаха, немов бавлячись, вислизала з його рук. Нарешті, діставшись до свіжої зелені дерев, вона піднялася в повітря, зачепила вченого, пролітаючи, і зникла з очей, подражливши на прощання його слух найіронічнішим дзижчанням.

— Прокляття! — ще раз вигукнув кузен Бенедикт. — Зникла! Невдячна тварина! А я призначав тобі найпочесніше місце в своїй колекції! О ні, я не залишу тебе! Я переслідуватиму тебе, доки не впіймаю.

У розпачі ентомолог забув, що при його короткозорості марно шукати мантикору серед листя. Та вчений уже не володів собою. Він був сам не свій від досади та гніву. Учений сам був винний в своїй невдачі! Якби він одразу схопив комаху, замість того щоб «вивчати її поведінку в природних умовах», цього б не трапилося, і він зараз володів би чудовим екземпляром африканської мантикори — комахи, якій дали ім'я казкової істоти, що мала голову людини, а тулуб лева!

Кузен Бенедикт розгубився. Він навіть не підозрівав, що в погоні за мантикорою вибрався із факторії Альвеца, що несподівана пригода повернула йому волю. Він думав тільки про одно: ось ліс і десь в ньому його мантикора.

За всяку ціну впіймати її!

Він бігав по лісу, не думаючи про те, що він робить. Скрізь йому ввижалася дорогоцінна комаха. Розмахуючи своїми довжелезними руками, як вітрик крилами, він стрімголов біг уперед. Куди заведе його це безглузде переслідування, як він знайде дорогу назад і чи знайде взагалі, про це він не думав. З добру милю він мчав лісом, ризкуючи зустрітись з тубільцями або потрапити в пащу дикому звірові.

Раптом, де не візьмись, з-за дерева вихопилася якась велетенська істота. Вона кинулася на вченого, як він сам

кинувся б на мантикору, схопила його однією рукою за комір, а другою нижче поясниці і, не давши йому опам'ятатися, потягла в хащі.

Так кузен Бенедикт втратив нагоду стати найщасливішим з ентомологів усіх п'яти частин світу.

Розділ шістнадцятий

МГАННГА

Коли 17 червня кузен Бенедикт не повернувся у звичайний час, місіс Уелдон дуже занепокоїлася. Вона не уявляла, що могло статися з цією великою дитиною. Не міг же він утекти з факторії. Немоżliва річ, щоб він переліз через високу огорожу! Місіс Уелдон добре знала свого кузена: він рішуче відмовився б од свободи, якби, тікаючи, йому довелося б залишити свою колекцію, що зберігається у бляшаній коробці. Але коробка з усіма знахідками, зробленими в Африці, була на місці. Не можна припустити, щоб кузен Бенедикт добровільно розлучився із своїми ентомологічними скарбами.

І все ж кузена Бенедикта більше не було у факторії Хозе-Антоніо Альвеца!

Увесь день місіс Уелдон наполегливо шукала його. Маленький Джек та рабиня Халіма допомагали їй, але все було даремно.

Місіс Уелдон прийшла до сумного висновку: кузена Бенедикта силоміць забрали з факторії за наказом работорговця. Але навіщо Альвец зробив так? Може, він його посадив в один з бараків на площі? Цього не можна було пояснити: адже за умовою між місіс Уелдон та Негоро кузен Бенедикт був одним із полонених, яких работорговець мав доставити у Моссамедес і передати за викуп Джеймсові Уелдонові.

Якби місіс Уелдон могла бути свідком того, як розгнівався Альвец, коли довідався про зникнення полоненого, вона зрозуміла б, що це сталося всупереч бажанню работорговця. Коли ж кузен Бенедикт втік з доброї волі, чому ж він тримав це у секреті від неї?

Альвец і його слуги вперто шукали втікача. Вони знайшли підземний хід, що сполучав факторію з суміжним лісом. Работорговець був певний, що «мухолов» утік

саме цим вузьким проходом. Можна уявити собі лють Альвеца при згадці, що втеча ученого безперечно зменшить суму, яку він мав одержати при викупі.

«Цей пришелепуватий нічого не вартий, — думав він, — але мені доведеться за нього дорого заплатити! Якби я його піймав!..»

Але як старанно не шукали вченого і у факторії, і в навколишньому лісі, слідів утікача не знайшли. Місіс Уелдон мусила примиритися з думкою, що кузена більше немає. Альвецові ж залишалось тільки сумувати, що частина викупу пропала. Кузен Бенедикт не міг діяти у вмові з кимсь стороннім, отже лишалося припустити, що він випадково натрапив на прохід і втік, не подумавши навіть про своїх, немовби їх ніколи і не існувало. Місіс Уелдон змушена була визнати, що саме так усе і сталося. Їй і на думку не спадало дорікати бідоласі, зовсім нездатному відповідати за свої вчинки.

«Нещасний! Що з ним буде?» запитувала вона себе.

Зрозуміло, що того ж дня підземний хід забили, а за полоненими на факторії почали стежити ще пильніше. Життя місіс Уелдон і її сина стало ще одноманітнішим.

Погода раптом змінилася, що було незвичним у цій області. Дощовий період — «мазика» — закінчився ще в квітні, але 19 червня раптом знову небо затягло хмарами, полили дощі, і безперервні зливи затопили всю область Казонде.

Для місіс Уелдон дощі були тільки досадною неприємністю, що перешкоджала її прогулянкам по факторії. Але для тубільців це було справжнім лихом. Посіви на низинах, що вже достигли і чекали жнив, несподівано затопило. Населенню цих місць загрожував голод.

Цариця Муана і її міністри не знали, як запобігти катастрофі.

Вирішили вдатися до чаклунів, але не до тих, які лікували хвороби заговорами, заклинаннями та ворожінням. Лихо було таке велике, що тільки найвправніші мганнги-чаклуни, що вміють накликати і проганяти дощі, могли врятувати країну.

Проте і мганнги не допомогли. Даремними були їхні сумні співи і заклинання, марно дзвеніли у дзвоники і брязкальця, безсилим виявилися найвипробуваніші амулети, і зокрема ріг з трьома розгалуженнями, наповнений брудом і шматочками кори. Не подіяли ні обрядові тан-

ці, ні пювки в обличчя найповажніших придворних, ні кульки з гною, якими кидали в них... Злих духів, що гнали по небу хмари, ніяк не вдавалося прогнати геть.

Становище день у день ставало все загрозливішим. Цариця Муана звеліла покликати на допомогу уславленого мганнгу з північної Анголи. То був наймогутніший чаклун, що творив такі чудеса, яких не могли навіть і уявити в цій країні, бо тут він ще не бував. Безперечно, він успішно подолає і «мазику».

25 червня вранці новий мганнга урочисто вступив у Казонде. Про його прибуття сповістив переливчастий дзвін дзвіночків, якими він був обвішаний.

Чаклун пішов відразу на читоку, і натовп тубільців кинувся за ним. Небо в цей день було не таке хмарне. Вітер немовби збирався змінити напрям, і ці сприятливі прикмети, що збіглися з прибуттям мганнги, привернули до нього серця всіх.

Зовнішність нового мганнги, його горда постава справили на натовп велике враження. Це був чистокровний негр, щонайменше шість футів на зріст, широкоплечий і, мабуть, дуже сильний.

Звичайно чаклуни об'єднуються по три, чотири або п'ять і з'являються в селах у супроводі численних помічників і шанувальників.

Цей мганнга прийшов сам. Його груди були поцятковані смужками з білої глини, які перепліталися складним візерунком. Від талії падала складками широка спідниця з трав'яної тканини, досить елегантна для тамошніх смаків. На шиї в нього висіло намисто з пташиних черепів, на голові був шкіряний ковпак, прикрашений пір'ям та намистом. Він був підперезаний шкіряним поясом, до якого було підвішено безліч дзвоників. При кожному русі мганнги вони дзенькали голосніше, ніж збруя на іспанському мулі. Такий був урочистий одяг цього уславленого тубільного чаклуна.

Всі необхідні речі його фаху: черепашки, амулети, маленькі дерев'яні ідоли та інші фетиші і, нарешті, кульки посліду, що завжди використовувались у Центральній Африці під час чаклунських обрядів і пророкувань, були складені у великому кошику.

Незабаром натовп помітив ще одну особливість мганнги — він був німий. Проте ця вада тільки збільшила пошану до чаклуна. Він видавав якісь дивні, позбавлені

будь-якого значення звуки, схожі на мугикання. Це мало збільшити шанси на успіх його чаклунства.

Мганнга почав з того, що обійшов навколо всю простору читоку, виконуючи якийсь урочистий танок під шалене дзенькання дзвоників. Натовп ішов слідом за ним, наслідуючи кожний його рух, як зграя мавп за своїм вожаком. Раптом чаклун повернув на головну вулицю Казонде і рушив до резиденції цариці.

Муана була попереджена про прибуття нового віщуна і вийшла йому назустріч з усіма придворними.

Мганнга вклонився їй до землі, а потім випростався на весь зріст і розправив свої широкі плечі. Він простягнув руки до неба, по якому швидко летіли хмари. Чаклун показав на них цариці і жвавою пантомімою зобразив, як вони летять на захід, потім, описавши коло, повертаються в Казонде із сходу. Ніщо не може зупинити цього круговороту.

Раптом, на превелике здивування жителів міста та придворних, чаклун схопив за руку грізну володарку Казонде. Кілька придворних хотіли перешкодити такому грубому порушенню етикету, але силач-мганнга схопив за комір першого, хто насмівся наблизитися до нього, і кинув його так, що той одкотився кроків на п'ятнадцять убік.

Цариці така зухвалість чаклуна ніби сподобалася. Вона зробила гримасу — це мало означати люб'язну посмішку. Проте чаклун, не звертаючи уваги на цей знак царської прихильності, потягнув Муану за собою. Натовп рушив слідом за ними.

Чаклун швидко прямував до факторії Альвеца. Незабаром він прийшов до воріт огорожі. Вони були замкнені. Мганнга без особливого зусилля штовхнув ворота плечем, і, зірвавшись із завіс, вони впали. Захоплена цариця разом з ним зайшла на подвір'я факторії.

Работорговець, його солдати і раби хотіли накинутися на зухвальця, який ламає ворота, замість того щоб дочекати, доки їх відчинять. Та, помітивши володарку, яка не обурювалась вчинком чаклуна, вони зупинилися в шанобливій позі.

Альвец був не від того, щоб запитати у цариці, чим він вобов'язаний такій честі, як її відвідини, але чаклун не дав йому говорити. Відтиснувши натовп вбік, він став посередині кола і ще з більшим пошвавленням, ніж пер-

ший раз, повторив свою пантоміму. Він погрожував хмарами кулаками, закликав їх. Потім, роблячи вигляд, що ледве стримує хмари на місці, він надував свої величезні щоки і щосили дмухав у небо, немовби сподіваючись одним своїм подихом розсіяти громаддя. Далі він піднімав руки, весь витягнувся вгору і, здавалося, дістаючи головою до хмар, розкидав їх в різні боки.

Забобонна Муана, захоплена — саме цим словом можна передати її настрій — грою цього талановитого актора, вже не володіла собою. Вона почала кричати і, тремтячи, інстинктивно повторювала кожний його рух. Придворні та весь натовп наслідували її приклад, і гугняве мугикання німого чаклуна було зовсім заглушене голосінням, криками і співами екзальтованих тубільців.

І що ж, хмари розійшлися на обрії і вже не заступали тропічного сонця? Заклинання нового чаклуна прогнали їх? Навпаки, саме в ту мить, коли цариця і народ думали, що злих духів переможено і вони втікають, небо, що було просвітліло, раптом ще більш спохмурніло, і важкі краплі дощу заплескали по землі.

Настрій юрби різко змінився. Всі з погрозою подивилися на нового мганггу, який виявився не кращим за інших. Цариця насупила брови, це був поганий знак — чаклун міг позбутися щонайменше своїх ушей. Тубільці щільніше зімкнулися навколо нього, погрожуючи кулаками: все це могло закінчитися дуже прикро, але несподівана подія спрямувала гнів юрби в інший бік.

Мганнга, який на голову був вищий від галасуючого натовпу, рукою показав на щось всередині факторії. Цей жест був таким владним, що всі мимоволі обернулися.

Місіс Уелдон і маленький Джек, почувши крики і заклинання, вийшли з своєї хижі. На них і вказував розгніваний чаклун лівою рукою, зводячи праву до неба.

Вони, ось вони! Ця біла жінка і її дитина були причиною лиха! Ось джерело біди! Це вони накликали на землю Казонде дощі, повідь і голод!

Усі зрозуміли мганггу. Цариця Муана загрозило простягла руку в бік місіс Уелдон. Юрба із страшним лементом кинулася до неї.

Місіс Уелдон зрозуміла, що настав смертний час, і схопила в обійми сина; вона стояла нерухома, як статуя, перед несамовитою юрбою.

Мганнга рушив до неї. Дикуни розступилися перед

Мганга обійшов читоку, виконуючи якийсь урочистий танець.

чаклуном, який уже, здається, знайшов не тільки причину лиха, а й ліки від нього.

Альвец, який так цінував життя своєї полонянки, теж наблизився до неї, не знаючи, що робити.

Мганнга вихопив маленького Джека з материних рук і простягнув його до неба. Здавалося, що він хоче розбити голову дитини об землю, щоб умилостивити богів!

Місіс Уелдон страшно зойкнула і непритомна впала на землю.

Але мганнга, зробивши цариці знак, який та, очевидно, добре зрозуміла, взяв нещасну матір на руки і поніс її разом з сином. Приголомшений натовп з пошаною розступився перед ним.

Альвец шаленів від люті. Втратити спочатку одного полоненого, а потім бути байдужим свідком того, як вислизають з його рук й інші двоє, а разом з ними і надія на велику винагороду, яку йому обіцяв Негоро! З цим Альвец не міг примиритися, хоч би всьому Казонде загрожувала загибель від нового всесвітнього потопу.

Він вирішив чинити опір. Але тоді гнів тубільців повернувся проти нього. Цариця наказала варті схопити работорговця; розуміючи, що він може дорого поплатитися, Альвец підкорився, проклинаючи в душі дурну легковірність підданих августійшої Муани.

Дикуни справді думали, що хмари підуть разом з тими, хто їх накликав. Вони не сумнівалися, що чаклун кров'ю чужинців умилостивить злих духів і прожене геть від Казонде дощі, які принесли стільки лиха всьому краю.

Тим часом мганнга ніс свою жертву так легко, як лев у своїй могутній паші пару козлят. Маленький Джек тремтів, страшенно наляканий, а місіс Уелдон не опритомнювала. Розлючена до краю юрба з голосінням ішла слідом.

Чаклун вийшов за огорожу факторії, пересік Казонде і попрямував до лісу, яким і пройшов миль зо три розмірним твердим кроком. Потроху дикуни почали відставати. Кінець кінцем і решта повернули назад, зрозумівши, що чаклун хоче залишитися сам. А мганнга, не обертаючись, все йшов уперед, доки не дійшов до берега річки, швидка течія якої повертала на північ.

Там, у глибині вузької затоки, в густій траві біля порослого чагарником берега, була прив'язана вкрита свіжою травою пірага.

Німий мганнга поклав у пірогу свою ношу, відштовхнув ногою легеньке суденце і, коли швидка течія підхопила його, сказав дзвінким голосом:

— Капітане, дозвольте познайомити вас з місіс Уелдон та маленьким Джеком! А тепер в дорогу, і нехай всі небесні хмари проллються зливою на голови цих ідіотів у Казонде.

Розділ сімнадцятий

ВНИЗ ЗА ТЕЧІЄЮ

Це сказав Геркулес, якого не можна було впізнати в одязі чаклуна, а звертався він ні до кого іншого, як до Діка Сенда. Юнак лежав у човні. Він був ще слабкий і тільки з допомогою кузена Бенедикта міг піднятися назустріч прибулим. Дінго лежав біля ніг ученого. Опритомнівши, місіс Уелдон промовила ледь чутно:

— Це ти, Дік? Ти?..

Як тільки Дік Санд підвівся, місіс Уелдон обняла юнака. Маленький Джек теж обняв його і почав цілувати.

— Мій друг Дік! Мій друг Дік! — повторювало хлоп'я. Потім, повернувшись до Геркулеса, Джек додав:— А я й не впізнав тебе!

— Хороший був маскарад! — відповів Геркулес, стираючи з грудей білий візерунок.

— Ти був такий огидний! — сказав Джек.

— Що ж робити? Я удавав з себе чорта, а чорт, як відомо, не буває красивим.

— Геркулес! — промовила місіс Уелдон, простягаючи руку сміливому негрові.

— Він і мене врятував, — сказав Дік Санд. — Але не хоче, щоб про це згадували.

— Врятував, врятував! — вимовив Геркулес. — Рано ще говорити про це! Адже коли б не пан Бенедикт — ми взагалі нічого не змогли б зробити! Це він розказав, де ви, місіс Уелдон.

Справді, Геркулес тиждень тому схопив ученого за дві милі від факторії, коли той, женучись за своєю дорогоцінною мантикорною, заглибився в ліс. Коли б не ця пригода, Дік Санд і негр так і не знали б, де работор-

говець ховає місіс Уелдон, і Геркулесові не спало б на думку пробратися в Казонде під виглядом чаклуна.

Пірога плила за течією річки, досить вузької у цих місцях. Геркулес розповідав місіс Уелдон про все, що сталося після його втечі з табору на Кванзі: як він непомітно йшов за кітандою, на якій несли місіс Уелдон і її сина; як він знайшов пораненого Дінго і вони разом дісталися до околиць Казонде; як він собакою послав записку Дікові Сенду, в якій сповістив його про долю місіс Уелдон; як після несподіваної зустрічі з кузеном Бенедиктом він марно намагався пробратися у факторію, яку дуже пильно охороняли; як, нарешті, він знайшов спосіб вирвати з рук страшного Хозе-Антоніо Альвеца матір з дитиною.

Трапилося це так. Геркулес щонаочі блукав лісом, спостерігаючи, що робиться у факторії і шукаючи нагоди пробратися туди. Раптом мимо нього пройшов мганнга — той самий уславлений чаклун, якого з нетерпінням чекали в Казонде. Напасти на мганнгу, зняти з нього прикраси та одяг, прив'язати його так міцно до дерева ліанами, що сам дідько не розв'язав би, одягнути його одяг — все це зайняло не так уже багато часу. Потім Геркулес розмалював своє тіло, беручи за зразок чаклуна. Залишалось тільки зіграти роль заклинача дощів, що блискуче вдалося завдяки надзвичайній довірливості тубільців.

Геркулес про все це розказав похапцем і зовсім не вгадав в своїй розповіді про Діка Сенда.

— А ти, Дік? — спитала місіс Уелдон.

— Я, місіс Уелдон? — відповів юнак. — Я нічого не можу розповісти вам. Остання моя думка була про вас і Джека!.. Я марно намагався розірвати ліани, якими мене прив'язали до стовпа... Вода вже піднялася вище моєї голови... Я знепритомнів. Коли я прийшов до пам'яті, то лежав уже в затишному місці в заростях папірусу на цьому березі, а Геркулес стояв на колінах, дбайливо доглядаючи мене...

— Ще б пак! Я тепер лікар, знахар, чаклун, чарівник і пророк!.. — відповів Геркулес.

— Геркулес, — звернулася до нього місіс Уелдон, — розкажіть, як ви врятували Діка.

— Хіба це я, місіс Уелдон, — заперечив Геркулес. — Хіба не міг потік, який ринув у старе річище, вирвати стовп і понести Діка з собою? Мені залишалось тільки

виловити нашого капітана із води. А втім, не так уже й важко було у п'ятні зісковзнути в могилу і, заховавшись серед убитих, почекати, доки зруйнують греблю і рине вода, а потім трохи понатужитись і вирвати стовп разом з прив'язаним до нього капітаном. Хто завгодно міг би це зробити. Ось хоч би пан Бенедикт... чи Дінго! Справді, чи не Дінго зробив це?

Почувши своє ім'я, Дінго весело загавкав. Джек, обнявши велику голову пса і ласкаво поплескуючи його, почав з ним розмову:

— Дінго, — спитав малий, — це ти врятував нашого друга Діка?

І тут же похитав головою собаки справа наліво і зліва направо.

— Він каже «ні», Геркулес! — сказав Джек. — Ти бачиш, Геркулес, це не він. Скажи, Дінго, чи не Геркулес врятував нашого капітана?

І хлопчик примусив голову доброго Дінго кілька разів хитнутися зверху вниз.

— Він каже «так», Геркулес! Дінго каже «так»! — вигукнув маленький Джек. — От бачиш, виходить, що це ти!

— Друже Дінго, — посміхнувся Геркулес, пестячи пса, — як недобре! Ти ж мені обіцяв не виказувати мене!

Так, це справді Геркулес, ризкуючи власним життям, врятував Діка Сенда. Та із скромності він довго не хотів признаватися в цьому. А втім, сам він не бачив нічого героїчного в своїй поведінці і твердив, що на його місці кожний зробив би те саме.

Місіс Уелдон, звичайно, не могла не згадати про старого Тома, Бата, Актеона та Остіна. Нещасних гнали зараз в область Великих озер. Геркулес бачив їх в каравані рабів. Він деякий час ішов за ними слідом, але встановити зв'язок з товаришами так і не вдалося. Погнали їх! Погані їхні справи.

І по обличчю Геркулеса, що тільки що сяяло добродушною посмішкою, покотилися великі сльози. Він і не намагався приховати їх.

— Не плачте, мій друже, — сказала місіс Уелдон. — Я вірю, що ви ще з ними зустрінетеся!

Кількома словами місіс Уелдон розповіла Дікові Сенду про все, що сталося у факторії Альвеца.

— Можливо, — зауважила вона, — нам краще було б залишитися в Казонде..

— То я вам нашкодив? — вигукнув Геркулес.

— Ні, Геркулес, ні! — заперечив Дік Сенд. — Ці мерзотники неодмінно спробують затягнути, містера Уелдона в якусь пастку. Нам треба тікати усім разом і негайно, щоб прибути на узбережжя раніше, ніж Негоро повернеться до Моссамедеса! Там португальська влада візьме нас під свій захист, і якщо Альвец з'явиться за своєю сотнею тисяч доларів...

— Він одержить сто тисяч ударів палицею по голові, старий мерзотник, — вигукнув Геркулес. — Я розрахуюся з ним сповна.

Справді, не могло бути й мови про повернення місця Уелдон до Казонде. Отже, треба було неодмінно випередити Негоро. Всі плани Діка Сенда були спрямовані на це.

Юнакові нарешті пощастило здійснити свій давній задум: спуститися до океанського узбережжя за течією річки.

Річка текла на північ. Можна було припустити, що вона впадає в Конго. В такому разі замість Сан-Паоло-де-Луанди подорожні опиняться в гирлі цієї великої ріки. Це їх зовсім не бентежило, бо в колоніях Нижньої Гвінеї вони розраховували на таку саму допомогу, як і в Сан-Паоло-де-Луанді.

Спочатку Дік думав спуститися по річці на плавучому зарослому травною острівці¹, яких дуже багато в африканських річках.

Та Геркулесові під час його нічних блукань на березі пощастило натрапити на пірогу, яка їм і придалася. Це було краще, ніж острівець, про який думав Дік Сенд. Пірога не була схожа на звичайний вузький човник, яким користуються тубільці. Знайдене Геркулесом суденце мало тридцять футів завдовжки і чотири завширшки; ці човни розраховані на кілька веслярів, і як швидко вони мчать під ударами весел по просторах великих озер! Місіс Уелдон і її супутники зручно розташувалися в пірозі. Швидка течія легко несла її вниз, і досить було одного кормового весла, щоб управляти нею.

Спочатку Дік Сенд вирішив плисти тільки вночі, щоб не потрапити на очі тубільцям. Але якщо їхати лише дванадцять годин із двадцяти чотирьох, то тривалість подо-

¹ Камерон часто згадує плавучі острівці. (Прим. автора).

рожі збільшиться вдвоє. Тоді Дікові Сенду прийшла в голову шаслива думка: замаскувати пірогу навісом із трави. Цей навіс підтримували довгі жердини, прикріплені спереду до носа, а позаду — до корми. Трава, звисаючи до самої води, ховала навіть кормове весло. Замаскована пірога нагадувала тепер звичайний плавучий острівець. Вона могла плисти вдень і вночі, не привертаючи нічиєї уваги. Навіть птахи помилялися — червонодзьобі чайки «архінги» з чорним пір'ям, а також сірі та білі рибалочки сідали на траву, щоб подзьобати зернята.

Зелений навіс не тільки маскував пірогу, але і захищав пасажирів від палючого сонця. Подорож у таких умовах не дуже стомлювала, але вона все ж була небезпечною.

Справді, дорога до океану мала бути довга, і на всьому протязі її треба було добувати харчування для п'яти чоловік. Доводилося полювати на берегах річки, бо одна ловля риби не могла прогодувати втікачів. Дік Сенд мав лише рушницю, яку захопив з собою під час втечі Геркулес, і незначний запас набоїв; кожний патрон був на обліку. Коли просунути рушницю крізь трав'яне прикриття, можливо, пощастить стріляти більш влучно, немов із засідки.

Пірога плила за течією із швидкістю щонайменше двох миль на годину. Дік Сенд сподівався, що за добу вони пройдуть миль п'ятдесят. Але швидка течія вимагала від рульового постійної пильності, щоб обминати перешкоди: підводне каміння, мілини і стовбури дерев. До того ж стрімка течія наштотувала на думку, що попередю могли бути пороги і водоспади, які часто зустрічаються на африканських річках.

Дік Сенд, якому радість зустрічі з місіс Уелдон та її сином повернула сили, прийняв на себе командування і зайняв місце на носі піроги. Крізь щілини у трав'яному навісі він пильно стежив за фарватером і голосом та жестами давав Геркулесові вказівки, а той могутньою рукою спрямовував пірогу за допомогою кормового весла в потрібному напрямі.

Місіс Уелдон лежала посеред суденця на підстилці із сухого листя, поринувши в свої думки. Кузен Бенедикт, похмурий і незадоволений, сидів біля борту, витягнувши свої довгі ноги і схрестивши руки на грудях. Він не міг простити Геркулесові мантикори. Час від часу вчений ме-

ханічно підносив руку до перенісся, щоб підняти на лоб окуляри.. яких у нього не було. Він з сумом згадував свою дорогоцінну колекцію і ентомологічні нотатки, що залишилися в Казонде. Хіба зрозуміють дикуни, який скарб дістався їм!

Маленький Джек розумів, що галасувати не можна, але йому ніхто не забороняв рухатися, і він, наслідуючи свого друга Дінго, лазив на руках і ногах уздовж суденця.

Протягом перших двох днів місис Уелдон та її супутники харчувалися тими запасами, які Геркулес зібрав перед від'їздом. Дік Сенд тільки вночі зупиняв пірогу на кілька годин, щоб трохи відпочити. Але він не висаджувався на берег: Дік не хотів ризикувати без потреби і твердо вирішив виходити на сушу лише в тому разі, коли необхідно буде поповнити запас продуктів.

Поки що подорож цією невідомою річкою відбувалася без жодних пригод. Ширина річка була понад сто п'ятдесят футів. За течією рухалось кілька плавучих острівців з такою самою швидкістю, як і їх суденце, і можна було не боятися зіткнення, якщо тільки їх не зупинить якась перешкода.

Береги здавалися безлюдними. Мабуть, ця частина території Казонде була мало населена. Пірога плала серед двох рядів заростей, які милували око свіжістю зелені. Тут росли ластівник, гладіолуси, лілії, ломиниси, бальзамінові, зоптичні, алое, деревовидна папороть, різноманітні запащні кущі — все це утворювало незрівнянної краси кайму. В деяких місцях ліс підступав до самої річки. Копалові дерева, акації з жорстким листям, «залізні дерева» — баугінії, стовбури яких з північної навітряної сторони вкриті товстим шаром лишайів; смоковниці, що, як і мангові дерева, тримаються на повітряному корінні, та інші чудові дерева купали свої віти у воді. Велетні-дерева, що піднімалися вгору футів на сто, переплітаючись гілками, утворювали над річкою склепіння, через яке не проникало сонячне проміння. Місцями ліани перекидали свої стебла з берега на берег, створюючи висячий міст над водою. 27 червня маленький Джек з великим задоволенням побачив, як зграя мавп перебиралася цим рослинним переходом; тварини зчепилися хвостами, на той випадок, якщо міст з ліан не витримає їх ваги.

«Соко», як називають оцю породу маленьких шимпанзе в Центральній Африці, мали дуже гидку морду: низь-

кий лоб, світложовті шоки та високо поставлені вуха. Вони живуть зграями по дюжині, гавкають, як собаки, і викликають жак у тубільців, бо часом викрадають дітей, дряпають і кусають їх. Перебираючись ліановим мостом, вони й не підозрювали, що під отією купою трави, яка пливе за водою, схований маленький хлопчик, із котрого вони зробили б для себе забаву. Споруджений за порадою Діка Сенда навіс був так добре зроблений, що навіть ці гострозорі тварини нічого не помітили.

Того ж дня миль за двадцять нижче суденце раптом зупинилося.

— Що там? — спитав Геркулес, який весь час тримав кормове весло.

— Гребля, — відповів Дік Сенд. — Але гребля природна.

— Зруйнуємо її, капітане Дік?

— Так, Геркулес, сокирою. Гребля, мабуть, дуже міцна — кілька плавучих острівців осіло на ній і вона вистояла.

— Тоді за роботу, капітане! За роботу! — сказав Геркулес і перейшов на ніс піроги.

Греблю створила трава «тика-тика», гнучкі стебла і довге глянсувате листя якої, переплітаючись, спресовуються у міцну масу, схожу на повсть. По такій греблі можна перебратися через річку, як по мосту, якщо не боятися загрузнути по коліно у цьому багnistому настилі.

Надзвичайно красиві лотоси вкривали поверхню греблі.

Уже сутеніло, і Геркулес спокійно міг залишити суденце. Він так вправно працював сокирою, що менше ніж за дві години гребля розпалася на дві частини і течія віднесла їх до берегів, а пірога знову попливла вниз.

Чи треба про це говорити? Велика дитина кузен Бенедикт спочатку надіявся, що Геркулесові не пощастить подолати перешкоду і човен застряне. Така подорож здавалася вченому дуже нудною. Він шкодував, що залишив факторію Хозе-Антоніо Альвеца, свою хижу і дорогоцінну бляшану коробку з колекціями. Він так глибоко сумував, що всім стало шкода бідолаху. Справді, жодної жомахи! Жодної!

Важко передати радість ентомолога, коли Геркулес, «його учень», як казав учений, приніс йому якусь гидку істоту, знайдену на греблі на стебельці «тика-тики». Зда-

валося, негр був трохи збентежений, коли передавав свій подарунок ученому.

Кузен Бенедикт обережно затиснув комаху між двома пальцями, підніс її до самих очей, з жалем згадавши про окуляри й лупу — як би вони йому зараз стали в пригоді!

Раптом учений схвильовано крикнув:

— Геркулес! Геркулес! Ти заслужив прощення! Кузино Уелдон! Дік! Це оригінальне шестиноге, і до того ж, безперечно, африканського походження. Цього ніхто не може заперечити. Нехай хто тепер наважиться відняти його в мене. Я його віддам тільки разом з своїм життям!

— Отже, це справді цінна знахідка? — спитала місіс Уелдон.

— У вас є сумнів в цьому? — вигукнув кузен Бенедикт. — Комаха, що не належить ні до твердокрилих, ні до сітчастокрилих, ні до перетинчастокрилих!.. Комаха, яку не можна віднести до жодного з десяти відомих науці рядів... Найімовірніше, що вона належить до підрозділу павукоподібних. Комаха, дуже схожа на павука, була б павуком, коли б мала вісім ніжок, і яка залишається все-таки комахою, бо в неї тільки шість ніжок! О друзі мої, чи думав я, що мені так пощастить?! Нарешті моє ім'я увійде в науку! Цю комаху буде названо — *Nexarodes Benedictus*¹.

Учений був у такому захваті, що, осідлавши свого любимого конька, миттю зовсім забув про всі минулі й майбутні злигодні. Місіс Уелдон та Дік Сенд привітали його з відкриттям.

А пірога в цей час продовжувала плисти по темній воді. Нічну тишу порушували лише шурхотіння крокодилів та вовтузіння гіпотамів на березі.

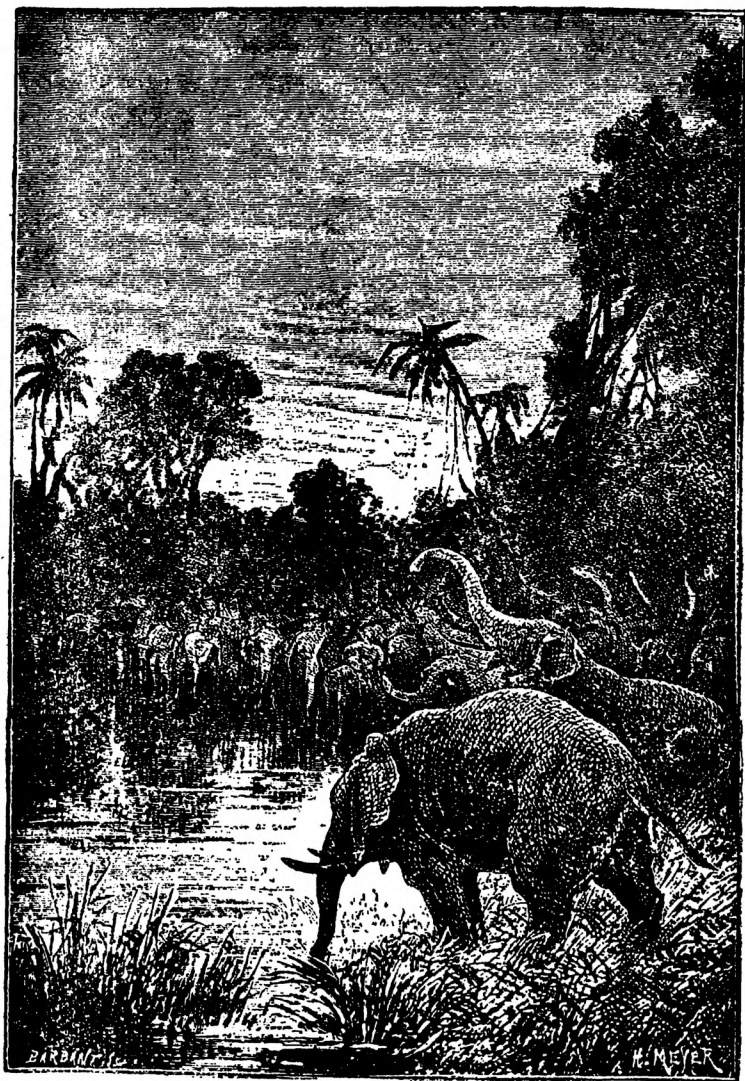
Над верхів'ями дерев зійшов повний місяць. М'яке світло його проникло крізь щілини у навісі і осяяло середину суденця.

Раптом на правому березі почувся якийсь глухий шум, немов у темряві запрацювало одночасно кілька великих помп.

Це великий табун слонів, наївшись досхочу за день волокнистих стебел рослин, прийшов на водопій.

Іхні хоботи піднімалися і опускалися з рівномірністю механізму; здавалося, величезні тварини хотіли осушити всю річку.

¹ Шестиніг Бенедикта (лат.).

Це великий табун слонів прийшов на водопій.

РІЗНІ ПОДИ

Протягом наступного тижня суденце продовжувало плисти за водою. Нічого особливого за цей час не сталося. На відстані багатьох миль річка текла серед чудових лісів. Потім ліси закінчилися і вздовж берегів потяглися нескінченні джунглі.

Ця місцевість теж здавалася безлюдною. Дік Сенд і не жалкував, що це так. Зате скрізь було досить дичини. Берегом проносились зебри, із заростей виходили лосі і дуже граціозні антилопи-ками. З наближенням ночі вони зникали, поступаючись місцем леопардам і левам, і тоді в повітрі лунало грізне ричання і ревіння. Досі втікачі не мали сутічок ні з лісовими, ні з річковими хижаками.

Майже щодня, здебільшого після обіду, Дік Сенд наближався до того чи іншого берега, причалював пірогу і висаджувався на землю.

Маленькому загону доводилося поповнювати запаси харчів. У цих диких місцях не можна було розраховувати ні на фрукти, ні на маніоку, ні на сорго, ні на маїс, які є основною їжею тубільців. Усе це росло тут, але в дикому стані, і було непридатне для їжі. Дік Сенд змушений був полювати, хоч постріли могли привернути увагу тубільців.

Мандрівники добували вогонь за допомогою тертя, швидко обертаючи дерев'яну паличку в ямці, зробленій у сухій гілці смоковниці. Цей спосіб вони перейняли у дикунів. На вогні смажили м'ясо лося або антилопи зразу на кілька днів.

4 липня Дікові Сенду пощастило вбити з одного пострілу каму, як дала їм значний запас м'яса. Це була тварина заввишки п'ять футів, з великими загнутими назад рогами, з рудою шерстю, поцяткованою блискучими плямками, і білим черевом. Втікачі визнали її м'ясо чудовим.

Внаслідок зупинок для ночівлі і полювання пірога до 8 липня пройшла лише близько ста миль. Проте проїхати в Центральній Африці сто миль — справа нелегка. Дік Сенд запитував себе, куди приведе їх ця річка, що здавалася безкраєю. Досі вона увірала в себе лише кілька

маленьких приток, і непомітно було, щоб вона хоч на скільки-небудь розширилась. Спочатку вона несла свої води на північ, а тепер повернула на північний захід.

Ця річка харчувала подорожніх. Замість вудочок вони закидали довгі ліани, а замість гачків прив'язували до кінця ліани гострі колючки. Так вони ловили санджикю, дрібну рибку, ніжну на смак, яка довго зберігається, якщо її прокоптити; досить смачних чорних «узаків», «мондесов» з великою головою і цупкою щетиною замість зубів, дрібних «дагала», що люблять протічну бистру воду і належать до породи оселедців — вони нагадують верховодок, яких ловлять у Темзі.

9 липня мужність Діка Сенда зазнала нового випробування. Юнак був один на березі. Він підстерігав каму, роги якої виднілись з чагарника. Як тільки він вистрілив, несподівано кроків за тридцять від нього вискочив другий страшний мисливець. Він, безперечно, з'явився по свою здобич і не збирався поступатися нею.

Це був величезний — футів з п'ять — лев тієї породи, яку тубільці називають «карамо»; вони зовсім не схожі на так званих «ньясських левів», що не мають гриви.

Як тільки кама, підстрілена Діком Сендом, упала на землю, лев стрибнув до неї. Антилопа билася в агонії й кричала під пазурами страшного звіра.

Рушниця Діка Сенда була розряджена. Перш ніж юнак встиг вкласти новий набій, лев помітив його.

У Діка вистачило витримки зупинитися на місці і не робити жодного руху. Він пригадав, що в таких випадках непорушність іноді може врятувати. Він не намагався ні перезарядити рушницю, ні тікати.

Налиті кров'ю, блискучі очі лева пильно стежили за ним. Здавалося, хижак вагався, не знаючи, якій здобичі віддати перевагу: чи тій, яка билася під його лапою, чи тій, що стояла непорушно. Якби кама не звивалась з його пазурах, Дік Сенд загинув би.

Минули довгі дві хвилини. Лев дивився на Діка Сенда, а Дік Сенд на лева, навіть не мигаючи.

Нарешті лев зробив вибір. Могутнім рухом він схопив у пашу ще живу каму і поніс її, як собака зайця; Дік бачив, як бив по куцах його цупкий хвіст, як лев зник у густих хащах лісу.

З обережності Дік Сенд постояв ще кілька секунд непорушно, а потім повернувся до своїх супутників; він

нічого не розповів їм про небезпеку, якої уник завдяки своїй холонокровності. Якщо б втікачі не плили швидкою річкою, а пробиралися рівниною та лісом, де стільки хижаків, то, можливо, жодного з потерпілих аварію на «Пілігримі» вже не було б в живих.

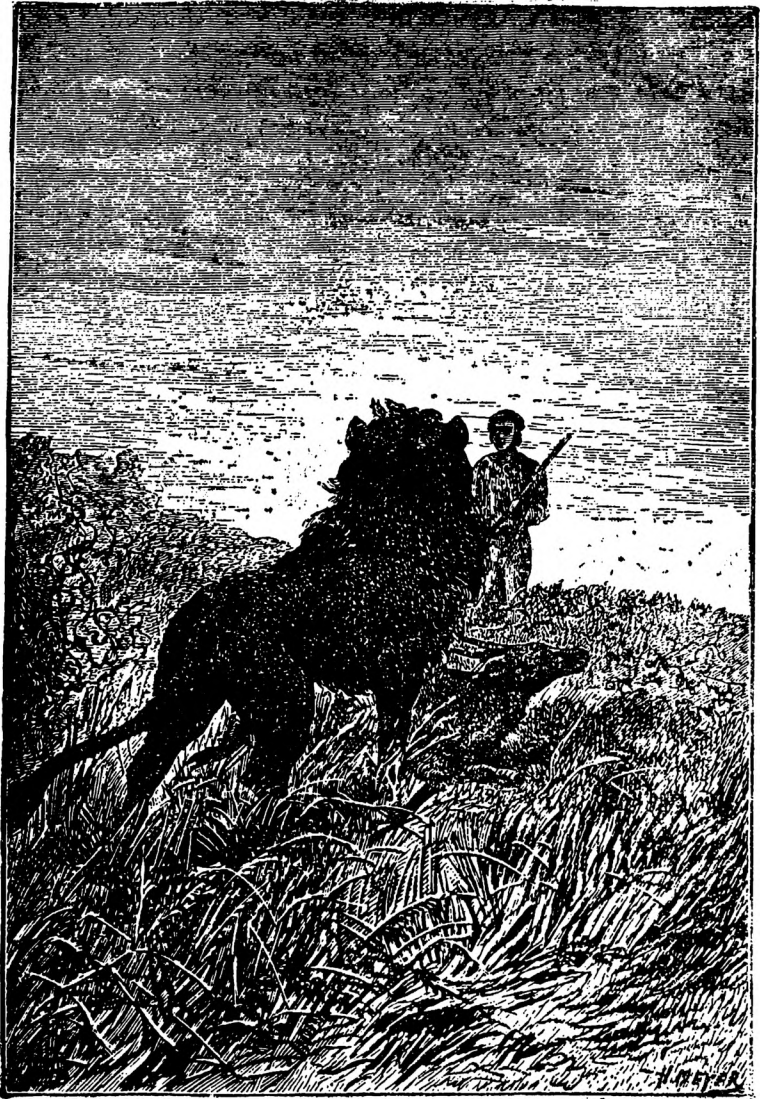
Країна здавалася безлюдною. Насправді вона не завжди була такою. В деяких місцях, де береги були пологі, траплялись сліди селищ. Досвідчені мандрівники, які неодноразово відвідували цю область, такі, як Девід Лівінгстон, безпомилково вгадали б це. Кинувши погляд на високі живоплоти, що збереглися довше, ніж солом'яні хижі, на самотню священну смоковницю, він зразу сказав би, що тут колись було селище. За звичаями багатьох африканських племен, після смерті вождя жителі залишають своє село і переселяються на нове місце.

Можливо, і в цій країні, як і в інших областях Африки, жили племена, які не будують хат, а селяться в ямах, виритих у землі. Ці дикуни стоять на нижчому ступені розвитку, вони виходять із своїх нір лише вночі, як звірі з своїх лігов, і так само, як з хижакими, зустріч з ними небезпечна.

Дік Сенд був певен, що це країна людодів. Разів тричотири на галявинах у ще теплому попелі він знаходив людські напівобгризені кістки — залишки жахливого бенкету. Та й людодів з Верхнього Казонде якийсь випадок міг привести на ці береги саме тоді, коли Дік Сенд виходив на них для полювання. Тому він намагався виходити на берег якомога рідше і щоразу брав обіцянку з Геркулеса, що при найменшій тривозі той відчалить без нього. Чесний негр давав йому обіцянку, але весь час, коли Дік Сенд був на березі, дуже хвилювався, і йому коштувало великих зусиль приховати свій неспокій від місіс Уелдон.

Увечері 10 липня довелося подвоїти пильність. На правому березі річки вдалині з'явилась будівля на палях. Там річка розширювалася, утворюючи невелику затоку. В затоці виднілись палі помосту, на якому стояло з тридцять хижок. Течія несла пірогу прямо на палі, суденце мало проплисти між ними. Відхилитися вбік не було змоги, бо біля лівого берега річки із води стирчало каміння.

У селищі ще не спали. Кілька вогників блимало над солом'яними стріхами. Чути було похмурі голоси. Коли б, на нещастя, дикуни між палями натягнули сіті, як це

Лев дивився на Діка Сенда, а Дік Сенд на лева.

іноді буває, пірога заплуталася б в них, а поки її звільняли б, все село піднялося б на ноги.

Дік Сенд, стоячи на носі, пошепки віддавав команду, лавіруючи так, щоб човен не наштовхнувся на ці слизькі палі. Ніч була ясна. Це полегшувало керування суденцем, але і робило його помітнішим.

Настала страшна хвилина. На помості, над самою водою, сиділи два тубільці, голосно розмовляючи. Течія несла човен якраз до них, і не можна було звернути вбік — прохід був дуже вузький. Тубільці не могли не помітити човна. А що як вони піднімуть тривогу і збіжиться все село?

Залишилося з сотню футів до паль, коли Дік Сенд почув, що обидва тубільці захвилювались і голосно заговорили. Один з них показав другому на «плавучий острівець», що спускався за водою, — він міг пошматувати сіті з ліан, які зовсім недавно поставили.

Відразу ж обидва почали похапцем витягати їх з води і голосно кликати на допомогу.

П'ять чи шість дикунів вибігли з своїх хиж і, кинувшись на поміст, підняли несамовитий галас. Вони почали допомагати своїм.

Зате в пірозі панувала цілковита тиша, якщо не зважати на накази, які пошепки віддавав Дік Сенд; цілковита непорушність, якщо не брати до уваги ледве помітних рухів правої руки Геркулеса, що маневрував кормовим веслом; щоб Дінго не загавкав, Джек тримав його пащу своїми рученятами, і собака лише глухо гарчав. Було чути тільки, як хвилі тихо плескались об палі. А на помості метушились і репетували дикуни.

Тубільці продовжували покvapливо витягати сіті. Якщо вони встигнуть це зробити вчасно, суденце проскочить у прохід між палями і все буде гаразд, якщо ж ні — станеться лихо: човен застряне в сітях, і тоді всім пасажирам загрожуватиме загибель. Дік Сенд не міг ні зупинити пірогу, ні змінити напрям її руху, бо у цій вузькій протоці течія була дуже швидка.

Через півхвилини пірога пливла вже під помостом, і саме в цю мить дикуни останнім зусиллям витягли сіті.

Саме тоді сталося те, чого боявся Дік Сенд, — на правому боці човна здерло частину навісу.

Один з тубільців скрикнув. Чи встиг він розглянути,

Тубільці поквапливо витягали сіті,

що ховалось під навісом? Чи попередив своїх?.. Це було більш ніж можливо.

Але як би там не було, Дік Сенд і його супутники вже проминули небезпечне місце. Течія швидко несла їх уперед, і незабаром вогні селища на палях зникли з очей.

— До лівого берега! — скомандував Дік Сенд із обережності. — Там тепер можна плисти!

— Єсть до лівого берега! — відповів Геркулес, круто повертаючи пірогу.

Дік Сенд перейшов на корму і, обернувшись назад, почав пильно вдивлятися в освітлену місяцем поверхню води. Проте нічого підозрілого він не помітив. Жодного човна, який переслідував би їх. Можливо, у цих дикунів не було пірог. Вже розвиднялось, а дикуни не з'являлися ні на річці, ні на березі. На всякий випадок суденце весь час плило вздовж лівого берега.

Протягом наступних чотирьох днів, з 11 по 14 липня, місис Уелдон і її супутники помітили, що вигляд місцевості дуже змінився. Перед ними була справжня пустеля, що нагадувала Калахарі, яку дослідив Лівінгстон під час своєї першої подорожі. Безплідна рівнина, що змінила родючі долини у верхів'ях річки, здавалась особливо похмурою.

А річці, яка мала донести їх до Атлантичного океану, все ще не було кінця.

У цих безплідних місцях важко було добувати їжу для людини. Від попередніх запасів продовольства не залишилося й сліду. Риба ловилася погано, а полювання більше нічого не давало. Лосі, антилопи та інші травоядні тварини через відсутність корму у цій пустелі не водилися, а без них і хижакам тут нічого було робити.

Ось чому не чути було вже вночі звичного ревіння. Тільки жаб'ячі концерти порушували тишу. Камерон порівнював їх з шумом на суднобудівній верфі, коли конопатять, клепають та свердлять морські судна.

На обох берегах річки аж до далеких пагорбів на сході та заході простяглася плоска безліса рівнина. Тут ріс лише молочай, але не та його різноманітність, з якої добувають борошністу масу — касаву, а той, який дає лише непридатну для їжі олію.

Проблема харчування ставала дедалі серйознішою, і Дік Сенд не знав, що робити. Тоді Геркулес нагадав йому, що тубільці часто їдять молоді пагінці папороті та

м'якуш стебел папірусу. Сам він, коли йшов слідом за караваном Ібн-Хаміса, теж вгамовував так свій голод. На щастя, папороть та папірус у великій кількості росли на берегах річки. Солодкий м'якуш папірусу сподобався всім, особливо Джекові.

Проте ця їжа не була дуже поживною, і якби не кузен Бенедикт, подорожнім було б скрутно.

Відтоді як учений знайшов «шестиного Бенедикта», який мав увічнити його ім'я, він знову був у доброму настрої. Заховавши комаху у безпечне місце — на денці капелюха, ентомолог використовував кожну зупинку біля берега для своїх досліджень. Якимось, блукаючи у високій траві, він сполохав якусь пташку, що привернула його увагу своїм пір'ям.

Дік Сенд хотів її застрілити, але кузен Бенедикт закричав:

— Не стріляйте, Дік, не стріляйте! Все одно однієї пташки не вистачить на п'ять чоловік.

— Але зате вистачить Джекові, — відповів Дік Сенд, вдруге цілячись у пташку, яка не поспішала летіти геть.

— Ні! Ні! — повторював кузен Бенедикт. — Не стріляйте. Це «навідниця», вона нам покаже місце, де багато меду.

Дік Сенд опустив рушницю — адже кілька фунтів меду цінніші, ніж одна пташка. Разом з кузенем Бенедиктом він пішов за пташкою, яка, то злітаючи, то спускаючись до землі, немов запрошувала мисливців іти за собою.

Вони пройшли небагато і через кілька хвилин серед заростей молочаю побачили старий сухий стовбур, навколо якого дзижчали бджоли.

Кузен Бенедикт не хотів позбавляти цих працьовитих перетинчастокрилих «плодів їх праці», як він висловився. Проте Дік Сенд був іншої думки. Він запалив оберемок сухої трави, викурив бджіл із вулика і набрав чимало меду. Потім, даючи змогу «навідниці» поживитися бджолиними личинками, які були її пайкою у цьому ділі, він разом з кузенем Бенедиктом повернувся до піроги.

Мед усім припав до смаку, але його було загалом небагато. Незабаром усі почали знову відчувати голод. 12 липня пірога причалила до берега, який був весь засланий, як килимом, сараною. Її була тут сила-силенна. Сарана вкривала в два, а в деяких місцях в три шари траву та куці. Кузен Бенедикт зараз же згадав, що ту-

більші їдять цих прямокрилих, і подорожні набрали чимало цієї небесної манни. Засмажена на маленькому вогні сарана припала б до смаку навіть менш голодним людям. Правда, кузен Бенедикт зітхав, але все ж їв, і, незважаючи на свої зітхання, з'їв чимало.

Де ж кінець цій низці моральних і фізичних випробувань? Щоправда, плисти за течією бистої річки було не так стомливо, як брести лісом, шукаючи «гацієнду» Герріса. Все ж велика спека вдень, вологі тумани вночі, безперервні напади москітів зовсім змучили подорожніх. Коли ж нарешті закінчиться ця подорож? Через тиждень, місяць? Цього Дік Сенд не міг сказати. Якби річка дійсно текла прямо на захід, її течія давно б уже принесла їх до португальських селищ, розташованих на узбережжі Анголи; але річка повернула на північ, і невідомо, скільки часу ще доведеться плисти, щоб дістатися до океанського узбережжя.

Дік Сенд дуже занепокоївся, коли вранці 14 липня напрям річки несподівано змінився.

Маленький Джек сидів на носі суденця і дивився вперед крізь трав'яний навіс; раптом він помітив широкий водний простір на обрії.

— Море! — вигукнуло хлоп'я.

При цьому слові Дік Сенд стрепенувся і підійшов до хлопчика.

— Море? — повторив він. — Ні, поки ще не море, але велика річка, яка тече на захід, а наша річечка — тільки її притока. Можливо, це сам Заїр?

— Якби ж то так, Дік, — обізвалась місіс Уелдон.

Якби це був Заїр, або Конго, який Стенлі відкрив кількома роками пізніше, вони б спустилися за течією до самого гирла і досягли б португальських селищ, розташованих там. Дік Сенд сподівався, що так воно і буде, і чимдалі все більше переконувався у цьому.

15, 16, 17 і 18 липня суденце плило сріблястими водами ріки. Її береги вже не були такими безплідними. Із обережності на пірозі освіжали настил з трави, і здавалося, що течія несе невеликий плаваючий острівець.

Ще кілька днів, і настане кінець злигодням пасажирів «Пілігрима». За цей час кожний із них довів свою мужність і стійкість; і якщо Дік Сенд і не визнавав, що його частка була найбільшою, то це визнавали його друзі; можна не сумніватися, що місіс Уелдон потурбується про нього.

Та 18 липня сталася пригода, яка ледве не коштувала всім життя.

Близько третьої години ночі здалеку долинув якийсь приглушений шум. Дік Сенд занепокоївся, він ніяк не міг зрозуміти, що це за шум. Місіс Уелдон, Джек та кузен Бенедикт спали на дні піроги. Щоб їх не розбудити, юнак гукнув Геркулеса на ніс і попросив його якнайуважніше прислухатися.

Ніч була спокійною. Не відчувалося навіть подиху вітерця.

— Це шумить море! — сказав Геркулес, і очі його засяяли від радості.

— Ні, — відповів Дік Сенд, похитавши головою. — Це не море.

— Що ж це таке?

— Діждемося світанку — дізнаємось, а поки будемо насторожі.

Геркулес повернувся на корму, а Дік Сенд залишився на носі. Він напружено прислухався. Шум наростав. Незабаром він перетворився на далекий рев.

Розвиднілося майже відразу. За якихось півмилі вниз за течією в повітрі з'явилась немовби хмара або туман. Але це не була пара.

Перші промені сонця спалахнули в цьому тумані всіма барвами, і напрочуд гарна веселка перекинулася від одного берега до другого.

— Причалювати! — вигукнув Дік Сенд таким голосом, що розбудив місіс Уелдон. — Водоспад! Це не хмара, а водяні бризки. До берега, Геркулес!

Дік Сенд не помилився. Річище раптово обривалося прямовисною стіною заввишки в сто футів, і вода падала з неї стрімким, величавим водоспадом. Ще б якихось півмилі, і суденце потрапило б у прірву.

Розділ дев'ятнадцятий

С, В

Геркулес сильним ударом весла повернув пірогу до лівого берега. На щастя, швидкість течії поки що не збільшилась, бо майже до самого водоспаду річище зберігало пологий спуск. Лише за триста-чотириста футів

воно круто обривалось, і річка з страшенною силою мчала свої води до обриву.

На лівому березі височів густий незайманий ліс. Жоден промінь не проникав крізь суцільну завісу його листя. Дік Сенд з жахом дивився на цю землю, де жили людиди нижнього Конго; адже тепер мандрівникам доведеться йти пішки вздовж берега. Про те, щоб перетягнути суденце волоком, нічого було й думати. Це не під силу маленькому загоніві.

Який жорстокий удар для змучених людей, що сподівалися не сьогодні-завтра прибути у португальські селища, розташовані в гирлі річки. Адже вони так стомилися!

Пірога вже підходила до лівого берега. В міру того як вона наближалась до лівого берега, Дінго все більше непокоївся.

Дік Сенд, який завжди був насторожі, бо небезпеки загрожували з усіх боків, не вводив очей з собаки і питав себе: чи не притаїлися в лісі дикуни або хижі звірі? Та незабаром він зрозумів, що не це непокоїть собаку.

— Дивіться, Дінго немов плаче! — вигукнув маленький Джек, обнімаючи собаку за шию.

Але Дінго вирвався з обіймів хлопчика і стрибнув у воду. Коли пірога була ще футів за двадцять від берега, він уже зник у високій траві.

Місіс Уелдон, Дік Сенд і Геркулес не знали, що й думати.

Через кілька секунд суденце м'яко врізалось в зелену товщу водоростей. Сполохані наближенням людей, з різким криком злетіли в повітря кілька рибалочок та білих як сніг чапель. Геркулес міцно прив'язав суденце до стовбура мангіфери, що схилилася над водою, і всі мандрівники вийшли на берег. Над самим берегом починався височенний ліс.

У лісі не видно було стежок, і все ж прим'ята трава свідчила про те, що тут недавно пройшли люди або звірі.

Дік Сенд із зарядженою рушницею, а Геркулес з сокирою в руках ішли попереду загону. Не пройшли вони і десятка кроків, як зустріли Дінго. Пес, опустивши ніс до землі, з уривчастим гавканням ішов ніби по якомусь сліду. Щось незрозуміле штовхнуло собаку до берега, а тепер вело в гліб лісу. Це помітили всі.

— Увага! — сказав Дік Сенд. — Місіс Уелдон, пане

Бенедикт, Джек, не відставайте, будь ласка! Геркулес, будь напоготові!

Дінго часто обертався і уривчасто гавкав, ніби запрошуючи людей іти за ним.

Незабаром місіс Уелдон із супутниками наблизилися до старої смоковниці, що ховалася в гущавині.

Під смоковницею тулилась старенька халупка, що вже похилилась набік. Дінго зупинився перед нею і жалібно завив.

— Хто там? — крикнув Дік Сенд.

Він увійшов у хижу.

Місіс Уелдон і решта подорожніх пішли за ним.

Долівка була вкрита кістками, які вже побіліли від часу.

— Тут умерла людина! — сказала місіс Уелдон.

— І Дінго знав цю людину! — підхопив Дік Сенд. — Мабуть, це був його господар! Дивіться, дивіться!

Дік Сенд показав на товстений стовбур смоковниці, який правив за четверту стіну халупи.

Кора на ньому була зчищена, і на дереві виднілись майже стерті дві великі червоні букви.

Дінго уперся правою лапою в дерево, немовби показуючи мандрівникам ці букви.

— *C і B!* — вигукнув Дік Сенд. — Дві букви, які Дінго впізнає серед інших. Ті самі букви, які вигравірувані в нього на ошийнику.

Він не закінчив. Нагнувшись до землі, Дік підняв позеленілу мідну коробку, що лежала в кутку.

Коли коробку відкрили, з неї випав клапоть паперу. Дік Сенд прочитав таке:

«Тут... в 120 милях від берега океану... 3 грудня 1871 року... мене смертельно поранив і пограбував мій провідник Негоро... Дінго!.. до мене!..

С. Вернон».

Записка пояснила все. Французький мандрівник Самюель Вернон, який вирушив досліджувати Центральну Африку, взяв провідником Негоро. Велика сума грошей, яку мандрівник мав при собі, викликала жадібність у негідника португальця. Він вирішив заволодіти грошима. Самюель Вернон, діставшись до берега Конго, зупинився у цій хижі. Тут його Негоро смертельно пора-

нив і, пограбувавши, втік у португальські володіння... Але там його арештували як агента работорговця Альвеца і відправили до Сан-Паоло-де-Луанди, де і засудили на довічну каторгу в одній із каторжних тюрем колонії. Що було далі, відомо: він утік з каторги, пробрався в Нову Зеландію і там поступив коком на «Пілігрим», на нещастя тих, хто плив на ньому.

Але що сталося після злочину? Це неважко було угадати. Нещасний Вернон перед смертю встиг написати записку, яка викривала вбивцю. Він заховав її в коробку, де раніше зберігав гроші, що вкрав Негоро. Останнім зусиллям скривавленим пальцем він накреслив свої ініціали... Перед цими двома червоними буквами Дінго, мабуть, простояв не один день і навчився їх розпізнавати! Він ніколи їх не забував! Нарешті, зрозумівши, що хазяїн ніколи вже більше не встане, Дінго побіг до океану, де його і знайшов капітан «Вальдека», і нарешті потрапив на борт «Пілігрима», де знову зустрівся з Негоро. А тим часом прах мандрівника тлів у нетрях Центральної Африки. Всі забули про загиблого, крім його вірного пса.

Очевидно, події відбувалися саме так, як їх уявляв собі Дік Сенд. Дік Сенд і Геркулес збиралися вже поховати рештки Самюеля Вернона, як раптом Дінго на цей раз з шаленим гавканням вибіг з хижі.

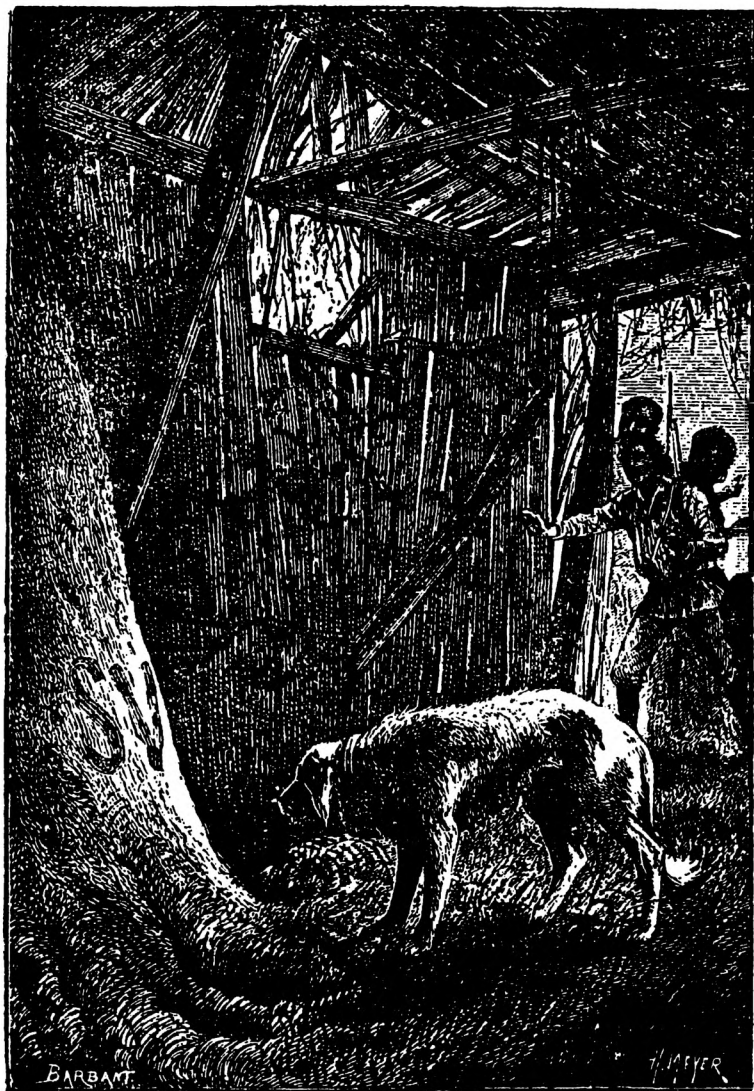
Майже відразу долинув зовні жахливий крик. Мабуть, розлючений пес напав на людину.

Геркулес кинувся за ним. Коли Дік Сенд, місис Уелдон, Джек і кузен Бенедикт вибігли з хижі, вони побачили на землі якусь людину, яка відбивалась од собаки, що вчепився їй у горлянку.

То був Негоро.

Наближаючись до гирла Конго, звідки він збирався виїхати в Америку, цей мерзотник залишив десь поблизу свою охорону, а сам пішов до того місця, де він забив довірливого мандрівника.

У нього були причини повернутися сюди, і всі зрозуміли які, коли побачили у щойно викопаній ямці під деревом кілька пригорщ французьких золотих монет. Очевидно, після вбивства Самюеля Вернона Негоро закопав у землю вкрадені гроші, сподіваючись колись повернутися по них. Але в ту мить, коли португалець збирався скористатися плодами свого злочину, Дінго вчепився йому в горлянку. Мерзотник встиг, проте, витягну-

На дереві виднілись дві великі червоні букви.

ти свій кинджал і з силою вдарив ним пса в груди саме тоді, коли Геркулес підбіг до нього, кричачи:

— Ага, негіднику! Нарешті я можу задушити тебе власними руками!

Та цього не довелося робити! Злочинець був покараний на місці свого злочину. Дінго, стікаючи кров'ю, останнім зусиллям стиснув щелепи — і португалець перестав дихати; потім вірний пес повзком добрався до того місця, де був забитий Самюель Вернон, і там помер.

Геркулес закопав в землю рештки мандрівника, і в тій же могилі поховали Дінго, за яким усі так жалкували.

Негоро більше не було. Але тубільці, що його супроводжували з Казонде, мали бути десь недалеко. Коли вони побачать, що португалець не повертається, то неодмінно підуть шукати його по берегу річки. Це була дуже серйозна небезпека для мандрівників.

Дік Сенд і місіс Уелдон порадилися про те, що їм робити далі. Діяти треба було рішуче, не гаючи часу. Для всіх стало ясно, що ця велика ріка, до якої вони наблизились, і є Конго, яку тубільці називають Коанго або Ікуто-йя-Конго; під однією широтою її зовуть також Заїром, а під іншою Луалабою. Це й була саме та велика артерія Центральної Африки, яку героїчний Стенлі назвав славним іменем «Лівінгстон», але географам слід було б замінити це ім'я іменем Стенлі.

Якщо не залишалось ніяких сумнівів, що це Конго, то в записці французького мандрівника було зазначено, що гирло річки знаходиться на відстані ста двадцяти миль від цього місця. На жаль, далі не можна було просуватися водою — жодна пірога не пройшла б через водоспад — мабуть, це були водоспади Нгама. Треба було йти пішки берегом, мильо чи дві, щоб обійти водоспад, а там спорудити пліт і знову рушити вниз за течією.

— Лишається вирішити, — сказав підсумовуючи Дік Сенд, — яким берегом ми підемо: лівим, де ми тепер, чи правим. І той і другий небезпечні, місіс Уелдон. І тут і там доводиться остерігатися тубільців. Але все-таки мені здається, треба переправитися на той берег... Принаймні там можна буде не боятися зустрічі з ескортом Негоро.

— Гаразд, давайте переправимося на протилежний берег, — сказала місіс Уелдон.

— Чи ж є там дороги? — міркував Дік Сенд. — Негоро прийшов лівим берегом. Отже, треба думати, що це найбільш зручне сполучення з гирлом ріки. А втім, я це перевірю. Не будемо вагатися. Але перш ніж ми всі переправимося на правий берег, я один піду на розвідку. Треба дізнатися, чи можна спуститися річкою нижче водоспаду.

І Дік Сенд відразу ж вирушив у путь.

Річка тут була завширшки три-чотири сотні футів, і переїхати її тому, хто звик керувати стерном, було неважко.

Місіс Уелдон, Джек та кузен Бенедикт мали чекати його повернення тут, на лівому березі, під охороною Геркулеса.

Дік уже сів у пірогу і зібрався відштовхнутися од берега, коли місіс Уелдон спитала його:

— А ти не боїшся, Дік, що течія затягне тебе у водоспад?

— Ні, місіс Уелдон. До водоспаду ще футів чотиреста.

— А на тому березі?

— Я не висаджуватимусь, якщо помічу якусь небезпеку.

— Візьми з собою рушницю.

— Добре. Але, будь ласка, не турбуйтеся за мене.

— Може, краще нам все-таки не розлучатися, Дік? — додала місіс Уелдон, немов щось передчуваючи.

— Ні... Я повинен поїхати сам, — твердо відповів Дік Сенд. — Це потрібно для нашої безпеки. Менш ніж за годину я повернуся. Пильнуй же, Геркулес.

Дік Сенд відштовхнув пірогу і рушив до того берега.

Місіс Уелдон і Геркулес, заховавшись серед заростей папірусу, стежили за ним.

Незабаром Дік Сенд досягнув середини ріки. Течія тут була не дуже сильна. Зате за чотиреста футів від цього місця вода з страшенним гуркотом падала вниз, і водяні бризки, підхоплені західним вітром, долітали до піроги, в якій сидів юнак. Він затремтів при думці, що пірога могла потрапити у водоспад, якби він заснув уночі, і вода викинула б на прибережне каміння тільки спотворені трупи. Та зараз такої небезпеки не було, бо, майстерно маневруючи кормовим веслом, Дік Сенд перетинав річку майже по прямій.

Через чверть години Дік Сенд причалив до протилежного берега. Але не встиг він ступити на землю, як пролунав оглушливий крик і чоловік десять дикунів кинулися до піроги, ще прикритої купою трави.

Це були людодіди з селища на палях. Протягом тижня вони кралися за мандрівниками правим берегом ріки. Коли човен пропливав між палями і з нього зірвало трав'яний покрив, вони побачили, що на мнимому плаваючому островці ховаються люди, і кинулись у погоню. Вони були впевнені, що здобич не вислизне з їхніх рук, бо водоспад все одно примусить утікачів висадитися на берег.

Дік Сенд зрозумів, що він загинув. Але юнак запитував себе: чи не може він, пожертвувавши своїм життям, врятувати друзів? Ні на хвилину не втрачаючи самовладання, він зовсім спокійно стояв на носі піроги. Націлившись на дикунів з рушниці, він не допускав їх до себе.

Тим часом людодіди вже встигли здерти з піроги захисний навіс. Побачивши тільки одну людину замість кількох жертв, вони люто завили. П'ятнадцятилітній хлопець на десятьох! Тоді один з тубільців підвівся, простягнув руку до лівого берега і показав на місці Уелдон та її супутників, які все бачили і, не знаючи, що робити, вийшли із заростей папірусу.

Дік Сенд, не думаючи більше про себе, дбав лише про те, щоб урятувати їх.

Людодіди забрались на корму піроги і відштовхнули її од берега. Вони переїздили через ріку. Рушниця все ще стримувала їх від нападу, бо вони знали, що таке вогнестрільна зброя. Один з тубільців, схопивши кормове весло, почав уміло скеровувати пірогу впоперек течії. Незабаром вона вже була за якихось сто футів від лівого берега.

— Тікайте! — крикнув Дік Сенд місіс Уелдон. — Тікайте!

Але ні місіс Уелдон, ні Геркулес не поворухнулися. Здавалось, що їхні ноги вросли в землю.

Тікати? Для чого? Не мине і години, як їх все одно доженуть і вони загинуть від рук людодідів.

Дік Сенд зрозумів усе. І в цю мить у нього майнула думка: він знайшов опосіб, як урятувати ціною власного життя тих, кого він любив. І він без вагань зробив це.

— Щастя вам, доле! — прошепотів він. — І зжалься наді мною.

Потім Дік Сенд прицілився у кормове весло, яким орудував тубілець, і вистрілив. Кермо, розщеплене кулею, переломилось надвоє.

Людоїди закричали від жаху.

Справді, пірога, вже ніким не керована, попливла за течією прямо до водоспаду. Вона мчала все швидше, і за кілька секунд лише сотня футів відокремлювала її від безодні, яка клекотіла в страшенним гуркотом.

Місіс Уелдон і Геркулес усе зрозуміли. Дік Сенд вирішив їх урятувати, знищивши людоїдів, а разом з ними і себе. Маленький Джек та його мати з берега послали йому останнє прощай. Геркулес у розпачі простягав до нього безсилі зараз руки.

В цю мить дикуни кинулись за борт, очевидно сподіваючись вплав дістатися до лівого берега; пірога перевернулася від поштовху.

Дік Сенд не втратив самовладання і перед лицем смертельної небезпеки. Йому спало на думку, що човен саме тому, що плив днищем угору, міг врятувати його,

Дві небезпеки чекали його в ту мить, коли його кине у водоспад, — небезпека захлинутися водою і задихнутися у вихорі водяного пилу. А перекинутий корпус човна захистить його голову і від води, і від повітряного вихору, в якому він, безперечно, задихнувся б під час стрімкого падіння. Маючи такий захисток, кожна людина, мабуть, змогла б врятуватися від подвійної смертельної небезпеки, навіть якщо б спускалася Ніагарським водоспадом.

Усе це блискавкою промайнуло в голові Діка Сенда. Останнім інстинктивним рухом він ухопився за сидіння, що з'єднувало обидва борти піроги, і, сховавши голову під перекинутим її корпусом, відчув, як з нестримною силою його потягло у вир і кинуло в безодню...

Пірога поринула у киплячу пучину біля підніжжя водоспаду, завертілась в глибині і потім знову виплила на поверхню річки. Добрий плавець, Дік Сенд зрозумів, що тепер порятунок залежить від сили його рук...

Через чверть години він дістався до лівого берега, де зустрів місіс Уелдон, маленького Джека і кузена Бенедикта, яких покvapливо привів сюди Геркулес.

Але дикуни всі загинули у водяному вирі: нічим не захищені, вони задихнулися раніше, ніж потрапили на дно безодні. Шалений потік викинув їх групи на гострі скелі.

Розділ двадцятий

ЕПІЛОГ

Через два дні, 20 липня, місіс Уелдон і її супутники зустріли караван, який ішов у Ембому, у гирлі Конго. Це були не торговці рабами, а поважні португальські купці, які везли в Європу слонову кістку. Втікачів прийняли дуже привітно, і остання частина їхньої подорожі відбувалася в сприятливих умовах.

Зустріч з цим караваном була справжнім щастям. Дік Сенд не зміг би спуститися на плоту за течією Конго. Йдучи від Нгами до Іеллалі, Стенлі нарахував шістдесят два водоспади на цій річці. Жоден човен не зміг би тут прослизнути. В гирлі Конго сміливий мандрівник через чотири роки після описуваних подій витримав останню з тридцяти двох битв з тубільцями. Ще нижче він потрапив у водоспад Мбело і лише чудом урятувався від смерті.

11 серпня місіс Уелдон, Джек, Дік Сенд, Геркулес і кузен Бенедикт прибули в Ембому, де їх чекала найгостинніша зустріч. Там вони сіли на американський пароплав, який плів до Панамського перешийка, і щасливо прибули в Америку.

Телеграма, відправлена того ж дня у Сан-Франціско, сповістила Джеймса Уелдона про несподіване повернення дружини з дитиною, яких він марно шукав скрізь, де, на його думку, міг викинутися на берег «Пілігрим».

Нарешті 25 серпня мандрівники прибули залізницею у столицю Каліфорнії. О, коли б старий Том і його товариші були з ними!..

Що сказати про дальшу долю Діка Сенда і Геркулеса?

Перший став сином, а другий — другом сім'ї Уелдонів. Джеймс Уелдон розумів, що він усім зобов'язаний юнакові та хороброму негрові. Як добре, що Негоро не встиг побувати у Сан-Франціско. Цілком зрозуміло, що містер Уелдон не пошкодував би всього свого багатства, щоб викупити з полону дружину і сина. Він рушив би до Африки, і невідомо, яких небезпек зазнав би він там,

жертвою якої підступності став і чи повернувся б звідти взагалі.

Кілька слів про кузена Бенедикта. Відразу ж після повернення шановний учений, потиснувши руку Джеймсові Уелдону, замкнувся у своєму кабінеті. Кузенові Бенедикту не терпілося швидше взятися за писання величезного дослідження про шестиного Бенедикта, *Nexarodes Benedictus*, праці, яка повинна була зробити цілий переворот в ентомологічній науці.

Тут, у заставленому колекціями комах кабінеті, вчений насамперед знайшов лупу та окуляри... Але який розпачливий крик вирвався з грудей ентомолога, коли він, озброївшись оптичними приладами, вперше як слід розглянув єдиного представника африканських комах!

Шестиніг Бенедикта виявився зовсім не шестиногом! Це був звичайнісінький павук! І якщо в нього було шість лапок замість восьми, то це означало, що йому просто бракувало передніх ніжок. Сталося ж це тому, що Геркулес, коли ловив комаху, через необережність обірвав їх. Помітити це раніше вчений не міг через свою короткозорість. Отже, так званий «шестиніг Бенедикта» насправді виявився звичайним павучком, та ще й інвалідом. Кузен Бенедикт не зніс такого удару, він серйозно захворів, але, на щастя, його вдалося вилікувати.

Через три роки маленькому Джекові сповнилося вісім років. Він уже починав учитися, і Дік Сенд допомагав йому готувати уроки, уриваючи час від свого навчання. Як тільки юнак повернувся на батьківщину, він гаряче взявся за навчання: його мучила совість, що він через недостатні знання не виконав як слід свого обов'язку на «Пілігримі».

«Так, — повторював він часто, — коли б на борту «Пілігрима» я знав усе те, що повинен знати справжній моряк, скількох нещастя можна було б уникнути».

Так міркував Дік Сенд. У вісімнадцять років він з відзнакою закінчив навігаційні курси і, доставши диплом, готувався прийняти командування над одним із суден Джеймса Уелдона.

Ось чого досягнув своєю поведінкою та працею маленький сирота, підбраний на краю піщаної коси Сенді-Хук. Незважаючи на свою молодість, він користувався загальною повагою; проте через свою скромність і простоту він навіть не помічав цього. Йому й на думку не

спадало, що рішучість, мужність, твердість, які він виявив під час усіх випробувань, зробили його героєм, хоч він і не прославився блискучими подвигами.

І все ж одна гірка думка мучила його. У вільні хвилини, які залишались від занять, Дік Сенд часто думав про старого Тома, Бата, Остіна і Актеона. Він вважав себе винуватцем їхнього нещастя. Місіс Уелдон також не могла без суму згадувати про своїх колишніх супутників. Джеймс Уелдон, Дік Сенд і Геркулес готові були перевернути небо і землю, щоб знайти їх. Нарешті, завдяки широкому зв'язкам судновласника в комерційному світі, пощастило виявити їхні сліди. Том і його супутники потрапили на Мадагаскар, де, до речі, незабаром рабство було скасоване. Дік Сенд хотів віддати всі свої невеличкі заощадження, щоб викупити їх, але Джеймс Уелдон і слухати про це не хотів. Один з його агентів поладнав справу, і 15 листопада 1877 року четверо негрів постукали у двері будинку Уелдонів.

То були старий Том, Бат, Актеон і Остін. Цим чесним людям, що уникнули стількох небезпек, тепер погрожувавала нова — бути задушеними в обіймах друзів.

Серед тих, кого «Пілігрим» викинув на злощасний берег Африки, не було тільки бідолашної Нан. Але старій супутниці не можна було повернути життя, так само як і Дінго. Та й так було дивно, що під час стількох жорстоких випробувань загинули лише ці двоє.

Зрозуміло, що в день приїзду чотирьох негрів в домі каліфорнійського негоціанта Джеймса Уелдона було влаштовано бенкет, і найкращий тост під загальне схвалення проголосила місіс Уелдон на честь Діка Сенда, п'ятнадцятилітнього капітана.

З М І С Т

Частина перша

	Стор.
Розділ перший. Шхуна-бриг «Пілігрим» . . .	5
Розділ другий. Дік Сенд	14
Розділ третій. Розбите судно	21
Розділ четвертий. Врятовані з «Вальдека»	29
Розділ п'ятий. С і В	34
Розділ шостий. Кит на обрії	49
Розділ сьомий. Готування	56
Розділ восьмий. Полосатик	65
Розділ дев'ятий. Капітан Сенд	73
Розділ десятий. Чотири наступні дні . . .	79
Розділ одинадцятий. Буря	83
Розділ дванадцятий. Острів на горизонті	97
Розділ тринадцятий. «Земля! Земля!» . .	106
Розділ чотирнадцятий. Що робити? . . .	115
Розділ п'ятнадцятий. Герріс	125
Розділ шістнадцятий. У дорозі	135
Розділ сімнадцятий. Сто миль за десять днів	144
Розділ вісімнадцятий. Страшне слово .	155

Частина друга

Розділ перший. Работоргівля	165
Розділ другий. Герріс і Негоро	174
Розділ третій. За сто миль від берега . . .	184

Розділ четвертий. Бездоріжжям Анголи .	192
Розділ п'ятий. Лекція про термітів у терміт- нику	200
Розділ шостий. Водолазний дзвін	208
Розділ сьомий. Табір на березі Кванзи . .	218
Розділ восьмий. Із записної книжки Діка Сенда	225
Розділ дев'ятий. Казонде	237
Розділ десятий. Ярмарок	246
Розділ одинадцятий. Царський пунш . .	255
Розділ дванадцятий. Похорон царка . .	264
Розділ тринадцятий. У факторії	272
Розділ чотирнадцятий. Звістка про док- тора Лівінгстона	280
Розділ п'ятнадцятий. Куди може завести мантикора	290
Розділ шістнадцятий. Мганнга	300
Розділ сімнадцятий. Вниз за течією . .	307
Розділ вісімнадцятий. Різні події . . .	316
Розділ дев'ятнадцятий. С, В	325
Розділ двадцятий. Епілог	334

**Жюль Верн. ПЯТНАДЦАТИЛЕТНИЙ КАПИТАН.
(На українском языке)**

Редактор В. С. Тімукіна
Художній редактор Р. Ф. Ліпатов
Технічний редактор О. Г. Калашникова
Коректори Ю. Я. Лісняк та Л. Ф. Ляшко

Здано на виробництво 12/VIII 1957 р. Підписано до друку 6/XI 1957 р. Формат $84 \times 108 \frac{1}{32}$. Фіз. друк. арк. 10,625. Умовн. друк. арк. 17,43. Обл.-вид. арк. 17,77. Тираж 65 000. Зам. 1059.
Ціна 6 крб. 85 коп.

Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», Київ, Ворошилова, 3.

4-та військова друкарня,

6 крб. 85 коп.